

ОСЕРЕДОК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЧЕРКАСАХ

**XXIV БЕРЕЗНЕВА НАУКОВА
СЕСІЯ ОСЕРЕДКУ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ЧЕРКАСАХ**

Матеріали доповідей на засіданнях
секцій і комісій 11–27 березня 2013 р.

Черкаси – 2014

УДК 082:001
ББК 95.43+72
Д 25

Двадцять четверта березнева наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 11-27 березня 2013 р. / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2014. – 204 с.
ISBN 978-966-353-375-9

*Затверджено до друку Президією Осередку НТШ у Черкасах.
Протокол №5 від 14 жовтня 2013 р.*

Редакційна колегія:

В.В. Масненко (відп. ред.), Ю.П. Присяжнюк, В.Т. Поліщук,
В.М. Мойсієнко, В.В. Гоцуляк, С.О. Шамара, Ю.М. Михайлюк

ISBN 978-966-353-375-9

© Осередок НТШ у Черкасах, 2014
© Автори публікацій, 2014

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

Ірина Петренко

ЄЛИЗАВЕТА МИЛОРАДОВИЧ – ФУНДАТОРКА НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

Невіддільною частиною історії українського народу є політично і соціально активна жінка. Проте, як це не парадоксально, у цьому аспекті вона нам майже невідома. Нові реалії сучасного життя змушують по-новому поглянути на роль жінки в історії. Сьогоднішнє прагнення створити демократичне українське суспільство, яке б усвідомлювало себе цілісною нацією, вимагає повернення жінки в історію нашого народу.

Полтавщина породила тисячі ініціативних, талановитих, вольових жінок, котрі збагатили її історію і культуру. Різні за походженням, долею, життєвими обставинами, вони були справжніми берегинями, віддавали сили і творчу енергію на розбудову власної землі. Ще в добу Гетьманщини полтавські жінки – шляхтянки, козачки, міщанки, селянки – відзначалися не аби якою активністю, безпосередньою участю у бурхливих подіях суспільного життя. Серед них було чимало освічених, щиросердних пані.

Колоритною постаттю на громадсько-культурному тлі 60–80-хх років XIX ст. була «провісниця волі» [1, 82] Єлизавета Милорадович із славетного роду Скоропадських, представниця української аристократичної еліти. Вона зробила для Полтави і загалом України так багато добра, що заслуговує на вдячну пам'ять земляків. Ім'я Єлизавети Милорадович має бути гідно пошановане нащадками. Її життя позначене перевагою найвищих громадських ідеалів, спрямованих на розбудову національної самобутності. Єлизавета Милорадович була свідомою українкою. Тому відомий полтавський літературознавець, краєзнавець, письменник і журналіст Петро Ротач порівнював її з Лесею Українкою і вважав, що в серці в неї горів прометеївський вогонь [2, 2].

Сучасники високо оцінювали суспільну активність і небайдужість до нагальних проблем громадського життя Єлизавети Милорадович, характеризуючи її, як «велику українську громадянку, світову жінку, що своїм книжним даром поклала основи під культурне і наукове життя галицької землі» [3, 37].

У відповідь на Валуєвський циркуляр 1863 р. сильна духом жінка твердо вирішила для себе, що продовжить свою діяльність з підтримки українського громадсько-культурного життя. Після заборони указом видань українською мовою Є. Милорадович пожертвувала гроші на

розвиток українського руху в Галичині, зокрема на товариство «Просвіта» та журнал «Правда». На початку 1868 р. Єлизавета Іванівна, перебуваючи на лікуванні із сином у Відні, познайомилася з організатором і першим головою віденської «Січі», українським громадсько-політичним діячем, композитором, педагогом і журналістом Анатолем Вахнянином. Про цю зустріч А. Вахнянин згодом писав у своїх «Споминах з життя», виданих 1908 р. Кирилом Студинським: «Белозерський впровадив мене, – оповідав Вахнянин, – в хату Милорадовички, статної жінки, жени генерала Милорадовича. Милорадовичка була мабуть з роду Скоропадських. Вона заїхала до Відня, щоби шукати лікарської поради для свого 13-літнього сина, що крихту не дочував, а мешкали при Baeckergasse. Була се багата пані і українська патріотка. Вона подала мені манускрипт «Послання до Зорі» сербського товариства, писаний по московски і просила, щоби я цей рукопис видав на її кошт друком у Відні під псевдонімом. Я вволив її волю. При цій нагоді я міг їй розказати про наші національні заходи, як у краю, де видавали тоді «Правду» так і у Відні, а з розговорів вийшло те, що треба би доконче у Львові заснувати свою печатню, де можна було б друкувати все те, чого у Росії не вільно. Милорадовичка зобов'язалася придбати гроші на друкарню у Львові» [4, 94-97].

Принагідно зауважимо, що Єлизавета Іванівна ще й раніше цікавилася суспільно-політичним життям на західноукраїнських землях. Найімовірніше, вона передплачувала часопис «Мета» – друкований орган народовців (групи «Молода Русь») виходив у Львові з вересня 1863 р. до січня 1864 р. як літературно-політичний щомісячник, з березня до листопада 1865 р. – політичний двотижневик. Редактором був К. Климкович. Друкувався часопис кулішівкою – українським фонетичним правописом, застосованим П. Кулішем наприкінці 1850-х років. Принаймні, епістолярна спадщина свідчить, що вона просила свого племінника допомогти їй виписати цей часопис.

Узимку 1870 р. Є. Милорадович знову перебувала у Відні, а в січні 1871 р. повернулася до недужого чоловіка. Невідомо чи у Відні, чи Львові зустрівся з нею Юліан Григорович Лавровський – галицький народовський діяч, банкір. Він отримав від неї для розвитку українських товариств, зокрема львівської «Просвіти», 200 гульденів.

Про цей факт 25 березня 1872 р. писав економіст, статистик і публіцист В. Навроцький до фольклориста Мелітона Бучинського: «Коли уже бесіда про гроші, то скажу для відомости Вашої, що товариство «Лихвар» (студентське) посідає уже тепер 580 зр. маєтку (і 137 членів звичайних), не влічаючи тих 50 р., котрі має дістати ще із слідуєщої оказії: Певна «високопоставлена дама з Дрездена» (вгадувати б можна хоч би королеву саксонську), передала на руки Лавровського 200 зр. для закупна деяких книжок руських, а особливе видань

«Просвіти», а решту до розділення після волі «Просвіти». З тої отже суми (співацьке товариство) «Торбан», «в зав'язці будучий», як каже «Основа», дістав 30 р., а «Лихвар» має дістати 50. Згадана «високопоставлена» дама, – звісна нам з давнього пренумерованя «Правди», але не з імени, бо тогди вона відбирала «Правду» під адресом липської якоїсь книгарні» [Цит. за: 3, 38].

Спочатку в листі В. Навроцький повідомив, що під «висопоставленою дамою» не треба розуміти Є. Милорадович. Однак у наступному листі від 17 липня 1872 р. писав, що був у Львові Гладкий і розповідав про пані Милорадович, котра «тішилась, що перший раз в життю дістала грошей, які на що дала, порядний рахунок», а справді гроші, які віддала «якась незнайома дама з Дрезна для «Просвіти» походять від неї» [3, 38].

Репресії в Російській імперії щодо українського руху примусили вітчизняних діячів звернути більшу увагу на Галичину, в якій умови політичного життя були вільнішими. А в Галичині вже зародилася думка щодо заснування культурної організації, метою якої б стало поширення наукової книги.

З ініціативи Д. Пильчикова виникла ідея закласти у Львові товариство, яке б дбало про розвиток українського письменства, тобто випускало українські книжки, які потім можна було б поширювати на Східній Україні. Живучи в Одесі, Д. Пильчиков переконав Є. Милорадович пожертвувати кошти на таку важливу справу [5, 93]. Графиня охоче пристала до цієї ідеї і внесла 20 тис. австрійських срібних крон для заснування товариства (за іншими даними – 9 тисяч гульденів [6, 15; 7, 60; 8, 184], 10 тисяч гульденів [9, 79], 8 тис. руб. [10, 184]), які відвіз до Львова Д. Пильчиков у 1873 р.

Спершу товариство хотіли назвати «Галицьке Наукове Товариство». І саме Є. Милорадович зажадала, щоб воно носило ім'я найвидатнішого сина України Т. Шевченка. Статут організації, що її нарекли «Товариством імені Т. Г. Шевченка», склали, за дорученням Єлизавети Іванівни, М. Драгоманов і Д. Пильчиков [11, 181] (Д. І. Дорошенко в листі до В. К. Липинського від 31 березня 1925 р. назвав автором статуту товариства лише М. П. Драгоманова [12, 141]). Метою товариства, як проголошував пункт 1 статуту: «Вспомогати розвій малоруської словесности, а для цього воно мало видавати своїм накладом книжки, часописи, літературні і наукові, піддержувати літературні і наукові видання, роздавати премії» [3, 39].

Провідники організації купили друкарню й розгорнули широкомасштабну видавничу діяльність. 11 грудня 1873 р. Галицьким намісництвом було затверджено статут Товариства ім. Шевченка у Львові, яке в листопаді 1892 р. групою українських діячів було реорганізоване в

Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ). Особливо необхідно вважати роль Товариства у становленні загальнонаціональних часописів: щоденної газети «Діло» і двотижневика «Зоря», а згодом – «Літературно-наукового вісника» та головного серійного видання – «Записок НТШ».

НТШ об'єднувало вчених різних наукових профілів і складалося з трьох секцій: історико-філософської, філологічної і математично-природничо-лікарської. Для вирішення спеціальних наукових питань при секціях було створено комісії: археографічну, бібліографічну, статистичну, етнографічну, філологічну та ін. Рішення комісій затверджувалися правлінням секцій. До наукових установ товариства належали бібліотека, музеї, бібліографічне бюро, до підприємств – друкарня, палітурна майстерня і книгарня. Дійсними членами НТШ за час його існування були видатні представники української науки та літератури – І. Франко, М. Грушевський, В. Гнатюк, О. Терлецький, Ф. Колесса, К. Студинський, І. Крип'якевич, І. Свенціцький, а також учені зі світовою славою А. Ейнштейн, А. Йоффе, М. Планк та ін. НТШ провадило велику наукову та видавничу діяльність. Товариство широкі зв'язки з науковими установами за кордоном. Воно припинило діяльність у 1939 р. НТШ відновило діяльність окремих секцій 1941–1944 рр., з 1945 р. – на еміграції. З 1989 р. відновлене у Львові.

НТШ діяло за зразками існуючих європейських академій та вже на початку XX ст. фактично виконувало функції Української Академії Наук, хоча офіційно такого статусу не мало [13, 5]. Таке становище воно здобуло завдяки залученню до роботи видатних українських науковців й талановитої молоді: всі вони з великим ентузіазмом та самовідданою працею в різних галузях науки, організації музеїв, гідно представляли українську науку на європейському рівні. Усі досягнення НТШ були немислимі без підтримки всієї української громади як Східної, так і Західної України.

Великий портрет фундаторки Є. Милорадович прикрашав зал урочистих засідань цієї неофіційної української Академії Наук. Були там також портрети О. Кониського і Д. Пильчикова. У рамках святкування 25-літнього ювілею своєї діяльності НТШ замовило І. Трушеві виконати три портрети своїх фундаторів – Є. Милорадович, Д. Пильчикова та М. Жученка. Вести перемовини з художником Відділ НТШ доручив І. Франкові, доброму приятелю І. Труша. Живописець радо погодився, адже ще раніше, 1897 р., сам пропонував свої послуги. У листі до голови Товариства М. Грушевського, звертаючись по фінансову допомогу для закінчення студій в Краківській школі образотворчих мистецтв, він писав: «За евентуальне уділення грошей був би Товар[иству] вдячний не тільки словом, але й намальованням чого відповідного для Товариства, що в кінці і без субвенції уважаю за свій обов'язок» [14, 65].

Портрети фундаторів НТШ І. Труш виконував з фотографій. Відомо, що принаймні один із цих фотопортретів, – а саме Є. Милорадович, до НТШ ще 1891 р. надіслав О. Кониський (е листі товариства «Просвіта» у Львові до О. Кониського від 26 листопада (8 грудня) 1891 р. указано, що фотографія Є. Милорадович, призначена ним для НТШ, за його бажанням тимчасово передана на зберігання до музею товариства «Просвіта»). Працюючи над замовленням, художник листовно звертався за консультаціями саме до нього, як до людини знайомої з портретованими, аби передати не лише зовнішню подібність, але й риси їхньої вдачі.

Про це О. Кониський згадував у листі до М. Грушевського на початку серпня 1898 р.: «Зараз дістав: 1) Письмо з Косова від того маляра, якому казало Товариство зробити портрети Мил[орадовички], Жуч[енка] і Пильч[икова]. Він просить деяких звісток, але не подає своєї адреси і підписався так, що можна гадати: Трум, Труш, Трунь. Як йому адресувати?» [7, 178] У цьому ж листі О. Кониський, певно, образившись, що не потрапив до числа фундаторів, яких Товариство вирішило вшанувати замовленими портретами, обурювався: «Я, здається, в грудні [18]96 р. писав до Вас, що ініціатором Т[оварист]ва і першим фундатором був я [...] На жаль сей лист не був прочитаний ні на Виділі, ні на зборах, одначе мені писали, що дехто на виділі, довідавшись про сей лист, висловлював такі думки: «Товари[ст]во не має жадних формальних доказів на те, щоб признавати мене ініціатором і фундатором». Такого признання я ніколи не добивався, про формальні докази якимось аж чудно говорить, а проте, все ж таки Виділ має їх потроху і, сміло скажу, має геть більше, ніж доказів на фундаторство небіжчика Пильчикова, патрет котрого Виділ наказав яко фундатора. Я дуже шаную пам'ять сього чоловіка і радо бачитиму в Т[оварист]ві патрет його; але фундаторство його» [7, 175-176].

Кирило Студинський – український філолог-славіст, літературознавець, мовознавець, фольклорист, письменник, громадський діяч зазначав: «Основання Тов. ім. Шевченка у Львові, його переміна в наукову інституцію і праця переведена у ньому спільними силами Галичини і України – це найкраща подія у житті усієї України, яка дала найвеличніше свідоцтво ваги єднання українських земель. Побіч великих імен наукових працівників Грушевського, Кониського, Франка та інших, почесна згадка належить полтавській громаді та її членові патріотці-громадяниці, Єлизаветі Милорадович» [3, 39].

О. Кониський мав намір написати розлогу біографію Є. Милорадович. Зокрема, У листі від 22 липня 1895 р. до М. Грушевського він згадав, що син Є. Милорадович Григорій пообіцяв надати довідки про свою матір для написання її біографії [7, 115]. Очевидно, й М.С.Грушевський досліджував постать Є.Милорадович, адже О.Кониський в листі до історика від 17 (5) листопада 1896 р. писав: «Які Вам треба мемуари про

Милорадовичку? Чи коротенькі, тільки щодо Товариства, чи ширші, взагалі про відносини її до української ідеї?» [7, 140].

Зрештою, О. Кониський писав: «Доки Єлизавета Іванівна була живою, незручно було для неї, щоб уся наша Україна подала їй прилюдну подяку і перед цілим світом промовила спасибі за той вчинок, що доки світу сонця не зникає з пам'яті русинів по цілій українській землі <...> З зерна, посіяного щедрою рукою Єлизавети Іванівни, зросло наше Товариство, а з тим друкарня «Правда», «Діло», «Зоря», нарешті «Записки», чимало окремих книжок, і головна річ, з'явився той ґрунт, на якому росте і зростатиме далі наше питоме дерево науки і письменства» [15, 70].

Цей історичної ваги факт причетності полтавців до створення славнозвісного Товариства свідчить про взаємозв'язок національно-визвольного руху в східно- і західноукраїнських землях, бажання спільними зусиллями вирішувати справи щодо відродження української духовності. Участь підросійських українців у культурно-національному житті галицьких українців мала для останніх велике значення: вона підбадьорила їх, зміцнила літературні здобутки, вплинула на зміцнення демократичних течій серед галицького громадянства [16, 536].

Джерела та література

1. Козуля О. Жінки в історії України. – К.: Український центр духовної культури, 1993.
2. Ротач П. «Спасибі, мамо, спасибі навіки!» // Демократична Полтавщина. – 1993. – 16 березня.
3. Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в роках 1860-1873 // Україна. – 1928. – № 2.
4. Вахнянин А. Спомини з життя. – Львів : З печатної В. А. Шийковського, 1908.
5. Кониський О. Дмитро Пильчиков // Зоря. – 1894. – № 4.
6. Руда С. Участь жінок у роботі наукових товариств України // Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 4-5 листопада 1995 р. – Дніпропетровськ: ЗАТ видавництво «Поліграфіст», 1996.
7. Листування Михайла Грушевського / ред. Л. Винар, упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто : УТТ, 2006. – Т. 3.
8. Грушевський М. Наукове товариство імені Шевченка // Літературно-науковий вісник. – 1900. – № 3.
9. Смоляр Л. Участь жіноцтва в діяльності громад // Сучасність. – 1998. – № 9.
10. Генік С. 150 видатних українок. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003.
11. Драгоманов М. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик. – Л. : Українсько-руська видавнича спілка, 1901. – Т. 1.
12. Липинський В. Твори, архів, студії. Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського. – Філадельфія, Пенсільванія, 1973. – Т. 6.
13. Кучер Р. В. Наукове товариство імені Т. Шевченка: Два ювілеї. – К. : Наукова думка, 1992.
14. Гордієнко Б. Листи художника Івана Труша // Архіви України. – 1966. – № 2.
15. К [Кониський О.]. Єлизавета Іванівна Милорадовичка // Зоря. – 1894. – № 3.
16. Дорошенко Д. І. Нариси історії України. – Львів: Світ, 1991.

Т. Г. ШЕВЧЕНКО, ЯК КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Кожна людина проходить через вселенський і особистий Час Життя, так і не розгледівши ті сили, які його підтримують і обривають. Складаючи основний зміст історії, як практичної науки, згадані процеси губляться формалізованими і спекулятивними розглядами. Розірваними залишаються культи і культура, чинники, які пояснюють основний фактор історії – діяльність, творчість людини як *homo ludens* [1]. У контексті філософського шевченкознавства можна стверджувати, що соціальне, культурне життя Т.Г. Шевченка переконує в тому, що людина – істота вертикальна, здатна сполучити небо й землю, втілити абсолютні цінності віри, обов'язку та свободи [2, 273].

Потреба в осмисленні культурного феномену Т.Г. Шевченка диктується хворобливим, можливо запізнаними ноосферним мисленням, здатним пролити світло на людинознавство і планетарний прогрес. Людство усвідомило загрози ринкового благополуччя, ліміти природніх ресурсів, глобалізацію влади в сфері науково-технічного прогресу, спокусу вседозволеності втручання в таїни буття та духу. Інтелектуальний досвід цивілізації XXI ст. вимушений констатувати проблеми, що не мають розв'язання в загальній формі. Повстає питання – культура поля чи полісу веде нас з темряви фрагментальних, ілюзійних знань? Творчий спадок Т. Г. Шевченка їх органічно поєднує, знімаючи культурні приниження першої і зобов'язуючи другу тверезо оцінити усі наслідки трансформації традиційної культури в новомодерну [3]. Належність до драми емансипації людини своїх предків, її вигод та втрат знаходимо у Шевченка, як проникливого історика епохи першотворінь...

В непробудимому Китаї
В Єгипті темному, у нас
І понад Індом і Єфратом
Свої ягнята і телята
На полі вольнім вольно пас
Чабан було в своєму раї

Полеміка навколо історичного, соціального змісту міфотворчості Т. Г. Шевченка [4, 31] вимагають гуманітарно-інтегрованих студій [5, 6]. Глибинні дослідження феномену антропогенезу, його вершини людської думки, засобів, рівнів її фіксації, передачі, переконливо довели, що міфологія є найдревнішою формою мислення, колективною, символічно-багатозначною пам'яттю. Зрозуміти культурні тяжіння Шевченка до справжньої класичної історії [6] заважають спрощенні характеристики історичної природи античної Греції.

Культура античної Греції, як об'єкт історичного розгляду, виступає комплексом надзвичайно складних методологічних проблем, без яких неможливо осмислити життя у його глобальних вимірах. Сутність її феномену складає історизм нетипового змісту. Він вимагає від тих, хто прагне наблизитись до логіки, історичних метаморфоз, не спрощуючи їх схематизмом понять Схід–Захід, символічне–реалістичне, міфологічне–документоване.

Культура Еллади є породженням прадавніх і вічних дилем виживання людини в світі, який постійно випробовує її терпіння, межі творчих злетів, здатність порозумітися із силами неоднозначного характеру, врешті – з собою. Територіально й історично суспільство схоже на сучасне своїми культурними цінностями, проросло на ґрунті драматичного досвіду змагань старших, східних, деспотичних суспільств з тими, хто виборював не тільки права Менелая на Єлену. Спираючись на індивідуальну і корпоративну енергію діяльності в межах особливої хронології, географії, військової і, врешті, культурної консолідації, вони стали на шлях цивілізаційного сходження, на яке впливали, без сумніву, і міграційні хвилі. Приписати стародавнім грекам – багатовекторному архаїчному населенню здатність приборкати усі стихії не дозволяють джерела, їх культурні досягнення, зорієнтовані на збереження життєдайних зв'язків з Природою. Її обоження не стало гальмом вдумливого її пізнання, упорядкування в якості гармонійного Космосу–Порядку. Викликом хаосу силових змагань, диктату закону сильних стала розбудова полісу, як середовища людей, які свідомо пішли на окультурення природи не тільки зовнішньої, але й внутрішньої, спираючись на договір не тільки бізнесовий, суспільно-правовий, але в ідеалі – духовний.

Стадійно і світоглядно саме класична культура Еллади навертає нас до стиржневих проблем всесвітньої історії – драматизму взаємодії людини з Природою, подібними собі і собою. Кропітке дослідження її коріння виводить нас як до етнічних архетипів, так і до загальнолюдської метафізичної, онтологічної і ноосферної пам'яті. Її розкодовують епілепси грецької міфології, синкретизм філософії, літератури, історії античної Греції, багатозначимий символізм її мистецтва. Культурний феномен грецької Міфології, Слова, Образу був історично вистражданий, виплеканий народами землі, їх родовими, езотеричними лідерами, талантами.

Реставрувати історичне життя, яке підтримувала, катастрофічно обривала стихійна енергія Неба, Землі, боги різних поколінь, терпіння, дерзновенна непокоря людей, неможливо, спираючись на формалізовані наукою джерела [1]. Міфологічна і писемна спадщина Еллади – як енциклопедія історичного життя – вимагає інтегрованих вимірів, відповідних їм критеріїв, акцентів, головним з яких є свідоме духовне сходження до законів спасіння, збереження життя. Вони допоможуть розчистити від статистичної інформації, упередженості першорядне

значення вузлових онтологічних понять, безцінний досвід, вистражданий нашими предками, феноменальні можливості Природи великої і малої, повчальні уроки їх співіснування. Ключем до їх відкриття є смислове «дешифрування» міфології, античної літератури, яка на рівні філософії–історії, символу–образу їх розвинула. Мова йде про залучення таких методів аналізу, які відповідали б унікальному предмету дослідження – космологічній картині Світу, глобальним часовим вимірам, різним рівням фіксації людської думки і, врешті – соціальним, особистим езотеричним мотивам її носіїв. Занурюючи нас у вир почуттів, страхів, мрій, думок, вони виводять на шлях майбутнього через минуле – морального врівноваження хаосу самознищення. Вони розповідають мовою образів про агональне змагання на щаблях культурного сходження виробників–майстрів–художників– царів–громадян–одновірців. Закони агону мають свою вперту логіку і, без сумніву, різних домінантів. Несправедливим є те, що право самої участі в його змаганнях отримали не всі народи, і це право у них відібрала не історія, а історики. У зв'язку з цим, класична антична спадщина давно стала засобом як спекуляції, так і етнічної ідентифікації, самопізнання. Духовні пам'ятки традиційної доби зберегли історію народження народів, їх випробування рабством, зовнішнім і внутрішнім. Вони донесли до нас не випадкові перемоги малих народів і держав над великими, доводячи умовність категорії сили. Історична драма України сприйнята Шевченком як особиста, вимагає не губити внесок наших предків у спадщину світової культури. Унікальне природне, історичне середовище південно-західних євразійських степів проукраїнських земель збагатило лексичні ресурси індоєвропейських мов, концепти «батька історії» Геродота.

Головним культурним феноменом Т.Г. Шевченка було використання ним Слова, Милосердя, як засобу визволення, порятунку людей від пекла [7]. Таїну цих небесних і земних скарбів усвідомлював, відчував Кобзар, як ніхто – «Прорветься Слово як вода» [8]. Як культурно-історичний феномен, Т.Г. Шевченко дозволяє оцінити особливе явище духовної еволюції людини, основне надбання європейської цивілізації – християнство, його синкретичний характер, вистраждані людьми з оголеною совістю, до яких належав Шевченко, Закони спасіння.

Воскресну нині! Ради їх
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.

Класичні ремінісценції Шевченка актуалізують проблему духовних соціальних лідерів, гуманізації людства, культурною частиною якого завжди була і залишається Україна [9].

Джерела та література

1. Хейзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнього дня / Й. Хейзинга. – М.: Издательская группа «Прогресс» - Академия, 1992.
2. Кримський С. Під сигнатурою Софії / С. Кримський. – К. : Видавничий дім «КМА», 2008. – 367 с.
3. Бердяев Н. Смысл истории / Н. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 162 с.
4. Шевчук В. Слово і постасне. Розмисел / В. Шевчук. – К. : Твілі інтер, 2001. – 264 с.
5. Грабович Г. Шевченко як міфотворець / Г. Грабович. – К. : Радянський письменник, 1991. – 201 с.
6. Майстренко М. Шевченко і античність / М. Майстренко. – О. : Маяк, 1992. – 296 с.
7. Забужко О. Шевченків міф України / О. Забужко. – К. : Абрис, 1997. – 144 с.
8. Інтеграція позитиву в творчості Шевченка. Аспекти символу, аксіології, антології, міфу, психології і стилю. – К. : Альтерпрес, 2002. – 232 с.
9. Кісіль С. А. Україна як суб'єкт європейської історії // Історична наука, історична пам'ять та національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі / Упоряд. В.В. Масненко, Ю.П. Присяжнюк (Серія «Історіографічні студії»). – Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С. Г., 2011. – С. 35–41.

Віталій Масненко

«ІСТОРІЯ ХВОРОБИ» В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО ЯК БІОГРАФІЧНИЙ НАРАТИВ. ЧАСТИНА ПЕРША

Студіювання людського тіла як соціального суб'єкта відкриває нові можливості для біографічних досліджень, особливо для розуміння інтелектуального обличчя видатних мислителів, оскільки це дозволяє збагнути важливі аспекти сома-психологічних основ їхньої творчості. Крім того, саме завдяки таким новим підходам біографістика справді набуває антропологічного виміру – адже тепер вона орієнтована на «живу людину», а не на схематичну конструкцію, складену із переліку окремих анкетних даних.

У центрі уваги запропонованої розвідки – особливий вияв тілесності В'ячеслава Липинського, який спостерігається у його ставленні до стану свого здоров'я, власне до своєї основної недуги – туберкульозу (сухот легенів).

Історіографія щодо «історії хвороби» В. Липинського на цей час знаходиться на початковій стадії опрацювання. Окрім принагідних згадок про неї у біографічних працях Б. Ганцажа [1] та І. Передерій [2], варто згадати розвідки І. Гирича. Зокрема, відповідний розділ «Стан здоров'я В. Липинського в 1907-1914 роках» його передмови до збірника «Листування В. Липинського» [3, 112-14; 4, 85-88]. Важливо пам'ятати, що хвороба і біль слугують найпотужнішими спонукальними чинниками опредмечування людської тілесності, виявлення її індивідуальності. Як вдало підмітив сучасний філософ В. Подорога: «Суб'єктивність, чи те, що ми інколи називаємо суверенністю людської особистості, з'являється з

безлічі мнєзичних слідів, що залишені на людських тілах. Біль як основний інструмент каральної анатомії зближує нас із власним тілом и віддаляє від нього...» [5, 24].

Варто зауважити, що тема власної недуги досить рано ввійшла у практику буття нашого героя. У дитинстві він не відрізнявся міцним здоров'ям. Так, під час навчання у Житомирській чоловічій гімназії, В'ячеслав із-за хвороби пропустив майже цілий 1896-1897 навчальний рік, не був атестований із більшості предметів і був залишений на повторне навчання [2, 53]. Надалі хвороба не тільки визначала ритм життя, але й позначалася на всій системі думання. Вочевидь, це впливало не тільки на його щоденне життя, а й на наукову творчість, громадську, політичну діяльність. Проте варто зазначити, що попри різні недуги, зрештою і смертельну хворобу, мислитель не полишав своєї щоденної виснажливої праці (у цьому маємо, очевидно, реалізацію загальної аскетичної настанови нашого героя, ідеї служіння українській справі, виконання «суспільного довгу»). Роман Метик так писав про це: «...Липинський пильно працював над своїми історичними студіями і не спочивав навіть тоді, коли його сильно боліли зуби» [6, 481].

Причиною сухот Липинського був застарілий плеврит. Р. Метик згадував: «Він лікував в Закопанім сухий плеврит, який дістав по нещасливім випадку на перегонівій площі у свого дядька Рокицького на Київщині. Він тоді упав з коня, беручи перешкоду в їзді і відтак захорював» [6, 480].

Ще 1903 р. Б. Лепкий згадує, що під час його першої зустрічі «Липинський був більше балакучий, хоча чулося, що йому говорити важко. Покашлював тим коротким, відривистим кашлем, що свідчить про не дуже-то здорові легені» [7, 504].

У серпні 1907 р. Липинський сповіщав Б. Грінченка: «Майже в пару день по приїзді сюди, на село до батьків, я *сильно занедужав* на груди і оце вже осьмий тиждень лежу у ліжку і тепер хоч можу сидіти та потрошки писати...» (виділення – В.Л.) [8, 344]. У жовтні того ж року В'ячеслав Казимирович інформував того ж адресата: «Здоровля моє остільки вже краще, що можу ходити та потрошку працювати, але лікарі безумовно висилають мене в гори, лічитися...» [8, 345].

Отже, певний час, від жовтня 1907 р. по квітень 1908 р. В.Липинський разом з В. Доманицьким лікувався в Закопаному. У листі до Грінченка від 9 березня 1908 р. Липинський описує свій побут і лікування у цьому гірському курорті: «Приїхавши сюди, я довгий ще час лежав у ліжку, але тепер почуваю вже себе краще та по-трохи берусь до роботи...» [8, 347].

Пізніше Р. Метик згадував: «Липинськийвилічив в Закопанім зовсім плеврит, а належав до цих пацієнтів нашого і Доманицького спільного лікаря Др. Е. Масевича, у котрих тяжко викликати піт» [6, 480].

Пізніше, у лютому 1930 р. Липинський інформував С. Гриневецького про свою хворобу: «У мене туберкульоз появився в 1909 р., як наслідок ексудативного плеврита, але потім був зовсім залічений» [9, 335].

Окрім сухот, у Липинського виявляться і неврастенія. Ця ситуація, вочевидь, потребує окремого пояснення. Щодо діагностики «неврастенії», то маємо свідчення самого хворого, а не лікарські висновки. Тут можна погодитися з В. Ващенком, що цю таємничу хворобу наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. варто розглядати не лише як медичну проблему, а насамперед як проблему соціокультурних кодів, значень, метафор. Йшлося про модний «медичний» заокеанський продукт, який не піддавався притомному діагностуванню, але мав свідчити про належність хворих на вказаний недуг до інтелектуального прошарку [10, 63-64, 68-89, 87-88 та ін.]. Ще у листуванні з В. Доманицьким у 1909-1910 рр. наш герой неодноразово згадував про проблеми з нервами: «довели мої нерви до цілковитого розстрою» тощо [11, 559, 562 та ін.]. У листі від 4 квітня 1911 р. він звірявся С. Єфремову: «Не зважаючи на енергійне лічення, розвивається сильно неврастенія, котра робить мене часом на кілька день не здатним до ніякої роботи...» [12, 667]. У лютому 1912 р. до того ж адресата – «щось таке погане з нервами робиться, що серіозно лічитися мушу» [12, 672]. У липні того ж року: «моє нездоров'я – неврастенія, яка мучила мене страшенно останніми часами» [12, 675]. Характерно, що у довоєнний період тема неврастенії переважала в листуванні Липинського, а сюжети із хворобою легенів становили певний загальний фон.

У липні 1911 р. Липинський повідомляє М. Грушевського про те, що хворіє на інфлюенцу, «тепер знову оця хвороба, лікарь сказав конче виїхати на якийсь час з Кракова. Отже мушу на якийсь місяць поїхати на село до Батьків» [13, 377-378]. У січні 1913 р. пише тому ж адресатові, що «знову занедужав і почував себе дуже погано» [13, 405].

Хвороба Липинського позначилась на проходженні його військової служби, отже й вплинула на формування одного елементу його еґо-репрезентацій, на образ «воїна» (неодмінної складової шляхетської гідності).

У листі до М. Грушевського у травні 1913 р. він інформує про те, що перебуваючи на військових зборах у Кінбурнському драгунському полку в Ковелі пройшов медичну комісію, яка визначила його «нездатним до дальшої служби» [13, 410]. У листі до А. Жука Липинський конкретизував причини такого рішення лікарів – через хворобу легень і серця, та з сумом зауважив з цього приводу: «Я не дуже радію з того звільнення, бо показується, що я таки справді хворий, коли мене увільнили без всяких старань з мого боку» [14, 756].

Однак, з початком Першої світової війни, Липинський все ж був призваний у діючу армію. Як він зазначив у листі до С. Єфремова, комісія

на цей раз визнала його здоровим [12, 684]. У липні 1914 р. прапорщик Липинський прибув до 4-го драгунського Новотроїцько-Катеринославського полку, який був розквартирований на півночі Ломжинської губернії. Полк входив до складу 6-го армійського корпусу. У серпні-вересні того ж року брав участь у невдалому наступі Другої армії генерала О. Самсонова у Східній Пруссії. Як згадував сам Липинський: «Особливо тяжкі бої нашого полку під Бельцонценом, під Руммі при зайняттю Ортельсбурга, при наступі на Пассенгайм; потім, при відвороті російських армій: під Мишинцем, під Грос-Спаліненом, в кінній атаці під Щучином...» [15, 279]. Після отриманого поранення та сильної застуди, Липинський був переведений до тилкових частин і решту війни прослужив у Дубно, Острозі та Полтаві. Обставини воєнного часу виявилися фатальними щодо погіршення стану Липинського. У листі до Р. Метика (травень 1930 р.) він задував: «Перед війною я був зовсім здоровий. Моя недуга почалася знов вибухом крові, якого я дістав в мазурських озерах, служачи в 4 драгунськiм полку в армії ген. Самсонова (по битві під Танненбергом, де противником нашим був тоді ген. Гінденбург)» [16, 36].

Світозар Драгоманов, який зустрів нашого героя в літку 1917 р. у Полтаві, в своїх спогадах наводив слова Липинського: «...Після поранення в Східній Пруссії, де я був в армії Самсонова, мене підлікували а лазареті, а після того вирядили в запілля, на посаду, де я можу поправляти стан свого здоров'я, бо знову появилася небезпека від заліченого туберкульозу легенів» [17, 459].

У серпні 1918 р. Липинський переніс операцію на шії. За спостереженням Р. Метика ця операція «спричинила йому великий біль тому, що оперованого не хльороформували, бо в нього було не зовсім здорове серце». Щодо післяопераційного вигляду то тут була наступна ситуація: «Хто знав Вячеслава Казимировича, мусів вчитати в його лиці опріч енергії, сильної волі, та молодечого запалу, ще строгість, яку збільшувало волосся на голові, чесане в щитку, сліди умучення на лиці та заріст, якого від тижня не усував, бо задля операції не голив бороди» [6, 483].

У квітні 1919 р. Липинський лікувався в Бадені (інформація з його листа до М. Василька) [18, 241].

У червні 1920 р. Липинський у листі до А. Білопольського звірявся: «По приїзді з Відня я занедужав на тяжкий грип і пролежав два тижні у ліжку. Ще сьогодні ледве хожу по світі» [19, 199].

У лютому 1921 р. знову перехворів на грип. З листа до Є. Чикаленка: «Отже, коли тільки не боїтесь зарази, то приїздіть якнайшвидше. Лікар каже, що як не буде ніяких ускладнень, то за тиждень встану» [20, 567]. У грудні 1921 р. у листі до Білопольського Липинський згадав: «По приїзді з Б[ерлін]-у я трохи нездужав і тому так довго не писав до Вас» [19, 203].

З листа до Є. Чикаленка (за квітень 1922 р.): «Майже цілий Січень і Лютий пролежав я хворий на грип, а потім на комплікації в легких» [20, 576]. Квітень того ж року знову позначився тяжким грипом (інформація з листа до М. Васильчикової) [21, 245].

У листопаді 1923 р. Липинський у листі до Ореста Жеребка підвів певний підсумок власних негараздів, які й викликали його захворювання: «...Зруйнував тим всім важко моє здоров'я і маю тепер сильний туберкульоз і хвороб серця, маючи 40 років і не маючи засобів для лічення» [22, 696].

30 грудня 1924 р. Липинський пише Чикаленку: «Цілі тутешні свята пролежав в ліжку з високою температурою і ще з того часу лежу. Оця безсніжна зима з морозами та курявою поряд з ріжними негодами емігрантського життя зовсім звалили мене з ніг» [20, 596]. У січні 1925 р. Липинський повідомив О. Барвінському: «Цілі свята пролежав я хворий на інфлюенцію, яка при моїх слабких легких все проходить тяжко» [23, 181]. У вересні, в листі, написаному з лікарні, до того ж кореспондента подається більш детальна інформація про перебіг хвороби: «Недуга легких, що в останнім півріччю розвинулась дуже сильно, викликала неакуратність в кореспонденції і примусила мене врешті вдатися до лічниці. Лікарі кивають наді мною головами, але роблять надію, що підлічать. Аби це тільки не задовго часу вимагало...» [23, 182].

У листі до Є. Чикаленка (червень 1925 р.) Липинський знову детальніше розповідає про перебіг своєї хвороби: «Позаяк зі здоров'ям моїм було недобре – рішив я поїхати до Відня до лікарів. Там мені сказали, що лівого легкого вже у мене нема, а в правому процес йде повним ходом. Отже перша умова – це покинути принаймні на три місяці всяку працю, щоб організм прийшов трохи до сил» [20, 604].

На цей же час, вочевидь, припадає переломний момент у розвитку хвороби Липинського (і його ставленні до власного здоров'я/життя). Про це, зокрема, свідчить його лист до лікаря Володимира Ганківського від 11 листопада 1925 р. у якому йдеться про діагноз захворювання і методи його лікування. Пацієнт повідомляв, що діагнози, який ставлять лікарі різняться: «Одні ... знаходили у мене процес острий, скоротечний. Другі – власне тутешній головний лікар – Д-р Кравс – по трьох тижневій обсервації, схарактеризував процес в моїх легких, як повільний...» [24, 279]. Відповідно й методи лікування пропонувалися різні: енергійне санаторне лікування протягом трьох місяців, або ж більш тривале лікування в домашніх умовах. Проте Липинського непокоїло не тільки ця невизначеність, а й те що «всі лікарі, при ріжниці їхніх діагнозів, однаково кажуть, що здорових частин легких у мене вже так мало, що коли процес не зупинити, то надовго вже їх не стане» [24, 280].

Такий стан здоров'я спонукав мислителя до підведення підсумків власного життєвого сценарію. Саме в цей час він намагався завершити

початі праці, віддати готові тексти до друку. Не випадково, саме у вересні 1926 р. він завершує написання передмови до книжкового видання «Листів до братів-хліборобів» – «Вступне слово для читачів з ворожих таборів». Як свідчить лист Липинського до Д. Дорошенка від 25 серпня цього ж року, це далось йому надзвичайно великим коштом: «Працюю скільки можу – так інтенсивно, що вже добрі наслідки мого лічення пропали. Найбільше мучить мене почуття поспіху. Вам, здоровій, слава Богу, людині все це здається якимись теревеннями. Але як що, може, маєте якогось знайомого лікаря, то запитайте його, що робиться з людиною, хворою на тяжку форму туберкульозу, коли вона спішить або думає, що мусить спішити» [25, 626].

Недуга Липинського особливо прогресувала під час його побуту у Берліні (листопад 1926 р. – серпень 1927 р.). Зокрема, він жалівся Чикаленку (лист від 21 грудня 1926 р.): «Не писав до Вас, бо весь час нездужаю. Оця різка переміна клімату і умов життя пошкодила мені більше, ніж я думав. Місцевість в якій я живу положена в недавно осушеній болотистій низині. Крім того недалеко найбільший промисловий осередок Берліну – Шпандау. В наслідок цього клімат тут дуже поганий: це дає себе в знаки» [20, 615]. Загострення хвороби суттєво обмежило можливості для викладацької і наукової праці. У зв'язку з цим Липинський 15 грудня цього ж року писав І. Кривецькому: «...Недуга робить мене повним інвалідом (від часу приїзду до Берліну температура все коло 38°), але завтра хочу розпочати приватні (в помешканню своїм) семінаричні заняття з кількома студентами...» [26, 273]. У квітні наступного, 1927 р. до того ж адресата: «Листа цього пишу лежачи – звалила таки мене ця весна і тутешній клімат – та може Бог дасть погода установиться і температура спаде» [26, 275].

Різке погіршення стану здоров'я змусило В'ячеслава Казимировича залишити роботу в Українському науковому інституті. У листі до Р. Метика, він повідомляв: «Цей рік побуту в Берліні мене остаточно підрізав. Процес, що досі йшов поволі, там пішов дуже скорим темпом і лікарі наказали мені вернути чим скорше в гори, до Австрії» [16, 32]. Певні деталі стану хворого розкриває його лист до Чикаленка від 17 вересня 1927 р.: «Останні часи в Берліні я почував себе чим раз гірше. Досить Вам сказати, що за цей берлінський рік я стратив 10 ½ кіло, і важу тепер, як паночка, всього 63 ½ к[іло]» [20, 617].

У цей час у писаннях Липинського з'являється новий аспект, пов'язаний з власною тілесністю – образ його «залізного організму». Вочевидь це була спроба знайти якусь психологічну оптимістичну основу в змаганні із невблаганною хворобою, яка вже не піддавалася лікуванню. Цей сюжет неодноразово зринає у його листуванні з Чикаленком. Так, у вище згаданому листі висловлюється обережна надія: «Може Бог дасть, що мій залізний організм ще цей раз перемаже» [20, 617]. А у березні 1928 р.

Липинський повідомляв того ж адресата: «Ось і я, коли ще живу то, як каже лікар, тільки завдяки організмові. Ні місцевий лікар, ні інші, вже навіть нічого не хочуть робити, хоч ліків тепер всяких єсть безліч. Вони кажуть, що в цій стадії недуги ліки тільки шкодять і що боротись за даліше життя може лише сам організм. Останніми часами до різних моїх бід прилучились невралгічні, як каже лікар, болі в грудях там де найбільша каверна, над серцем. Дихати просто неможливо» [20, 619].

Іншим чинником, який міг якось загальмувати катастрофічний розвиток хвороби, на думку Липинського, був би сприятливий клімат. Справді, йому на деякій час вдалося знайти житло у місцевості Ноймаркт (округ Мура, Штірія), яка задовольняла таким критерієм. У квітні 1928 р. він повідомляв адмірала Окуневського: «Ця зима була дійсно тяжка для мене. Місцевий лікар каже, що коли я її пережив, то тільки завдяки тутешньому клімату. Клімат тут справді чудовий і лікар дуже не радить мені скоро звідци виїзжати, щоб знову не злягти на цілі 5 місяців, як оці, що тепер пролежав» [27, 344]. Проте, часткове покращення знову обернулося ускладненнями. У березні 1929 р. Липинський пише до того ж адресата про кровотечі з легенів.

У листі до Р. Метика від 12 травня 1930 р. Липинський характеризував власний стан як дуже тяжку кризу: «Процес в останніх частинах легенів, які ще маю, почав знов пришвидче і в звязку з ним, а також з лікарствами, якими його лікар поборює, мною оволоділа повна неміч, яка опустила мене ще й сьогодні... Вже три роки майже, мушу здебільшого лежати і то тільки навзнич, бо, повернувшись чи на лівий чи на правий бік, зараз трачу віддих. Од цього поробили мені рани, що мене дуже, особливо в ночі, мучить» [16, 35-36].

29 грудня 1930 р. описуючи свій стан Липинський зізнавався цьому ж адресату, що «на жаль покищо не маючи змоги робити найлегші навіть зусилля (напр. умивання – це для мене тепер ціла мука, при якій кілька поворотами [змушений] відпочивати, бо віддиху не стає), не можу я думати про подорож» [16, 40-41].

У листі до Степана Гриневецького Липинський деталізує свою хворобу: «Стан такий, що ліве легке і верхня частина правого зовсім знищені, а нижня частина правого теж зачеплена процесом, який тепер тільки став йти там повільніше. До того комплікації з серцем, що змінило своє положення, а через те сильні атаки задухи під час кашлю і т.д.» [9, 335].

У березні 1931 р. Липинський переніс важкий грип, а 26 квітня – сильний серцевий припадок. 14 червня – помер в санаторії «Вінервальд» на п'ятдесятому році життя. Символічний і останній тілесний жест Липинського. Він розпорядився, аби після смерті йому зробили прокол серця [28, 235].

Отже, его-презентація В'ячеславом Липинським перебігу власної хвороби дозволяє доволі ретельно реконструювати його життєвий сценарій, відтворити детальний біографічний опис. Водночас, проведений аналіз слугує реальною підставою для пояснення особливості його науковою творчістю, зокрема в останні роки життя. Багато що прояснює й стосовно політичної позиції нашого героя, його ставлення до соратників і супротивників у боротьбі за українську державність.

Джерела та література

1. Gancarz B. „My, szlachta ukraińska...” Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882-1914 r. – Kraków: ARCANA, 2006. – 330 s.
2. Передерій І. В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець. Монографія. – Полтава: Вид-во ПолНТУ. 2012. – 622 с.
3. Гирич І. Вячеслав Липинський у світлі його листування за дореволюційних часів // Український історик. – 1999. – Т. XXXVI. – Ч. 2-4.
4. Гирич І. Вячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів // Листування В. Липинського / ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 1. – С. 83-118.
5. Подорога В. А. Феноменология тела. Введение в философскую антропологию. Материалы лекционных курсов 1992-1994 годов. – М.: Ad marginem, 1995. – 340 с.
6. Метик Р. Моє знаомство і переписка з В. К. Липинським // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. – К., 2013. – С. 479-491.
7. Лепкий Б. Моя перша зустріч з Липинським // Вибрані твори: У 2 т. – К.: Смолоскип, 2007. – Т. 1.
8. Листи В. Липинського до Б. Грінченка // Листування В. Липинського / ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 1. – С. 343-351.
9. Листи В. Липинського до С. Гриневецького // Листування В. Липинського / ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська. – К., 2003. – Т. 1. – С. 328-341.
10. Ващенко В. В. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного напису – сенс прочитання авто монографії М. Грушевського): Монографія. – Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2002. – 408 с.
11. Листи В. Липинського до В. Доманицького // Листування В. Липинського / ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська. – К., 2003. – Т. 1. – С. 479-571.
12. Листи В. Липинського до С. Єфремова // Листування В. Липинського / ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська. – К., 2003. – Т. 1. – С. 660-684.
13. Листи В. Липинського до М. Грушевського // Листування В. Липинського / ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська. – К., 2003. – Т. 1. – С. 352-413.
14. Листи В. Липинського до А. Жука // Листування В. Липинського / ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська. – К., 2003. – Т. 1. – С. 740-826.
15. Липинський В. З приводу статті генерала Залеського // Хліборобська Україна. – Відень, 1923-1924. – Кн. 5.
16. Липинський В. До Р. Метика // Липинський В. З епістолярної спадщини: Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К., 1996.
17. Драгоманов С. Спогади про В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. – К., 2013. – С. 456-460.
18. Листи В. Липинського до М. Василька // Листування В. Липинського / ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська. – К., 2003. – Т. 1. – С. 241-243.

19. Листи В. Липинського до А. Білопольського // Листування В.Липинського / ред. Я.Пеленський, Р.Залуцький, Х.Пеленська. – К., 2003. – Т.1. – С.199-207.
20. Листи В'ячеслава Липинського до Євгена Чикаленка // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя. – К., 2013. – С.545-623.
21. Листи В. Липинського до М. Васильчикової // Листування В.Липинського / ред. Я.Пеленський, Р.Залуцький, Х.Пеленська. – К., 2003. – Т.1. – С.244-247.
22. Листи В. Липинського до О. Жеребка // Листування В.Липинського / ред. Я.Пеленський, Р.Залуцький, Х.Пеленська. – К., 2003. – Т.1. – С.685-739.
23. Листи В. Липинського до О. Барвінського // Листування В.Липинського / ред. Я.Пеленський, Р.Залуцький, Х.Пеленська. – К., 2003. – Т.1. – С.175-184.
24. Листи В. Липинського до В. Ганьківського // Листування В.Липинського / ред. Я.Пеленський, Р.Залуцький, Х.Пеленська. – К., 2003. – Т.1. – С.279-280.
25. Листи В. Липинського до Д. Дорошенка // Листування В.Липинського / ред. Я.Пеленський, Р.Залуцький, Х.Пеленська. – К., 2003. – Т.1. – С.580-648.
26. Листи до Івана Кривецького // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга. – К., 2010. – С.215-286.
27. Листи до Ярослава Окуневського // В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга. – К., 2010. – С.338-352.
28. Савур-Ципріянович М. Останні дні Вячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба: Наукове видання. – К.; Житомир, 2008. – С.234-235.

ЗАСІДАННЯ В СЕКЦІЯХ І КОМІСІЯХ

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКА СЕКЦІЯ ІСТОРИЧНА КОМІСІЯ

Костянтин Івангородський

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У СУЧАСНІЙ БІЛОРУСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

На сучасному етапі історичного розвитку східні слов'яни вперше мають одночасну можливість незалежного політичного, етносоціального та культурного розвитку. Безперечно це позначається й на парадигмах розвитку наукової думки, в тому числі й у сфері пізнання історичного минулого. Ще однією особливістю сучасності варто визнати й потребу в дерадянзації усіх сфер життя. Не в останню чергу це стосується й історіографічної традиції попереднього періоду, згідно якої східні слов'яни – це продукт «спільної етнічної колиски». Однак сучасні білоруські історики, як й інші дослідники східнослов'янських старожитностей, зіштовхнулися зі значною кількістю проблем, причому і джерелознавчого, і теоретично-методологічного характеру. Внаслідок цього з'явилося чимало контрверсійних (а подекуди й просто фантазійних) поглядів, що й зумовлює різноплановість сучасної білоруської історіографії відносно етногенезу й етнічної історії східних слов'ян.

Звісно, буде помилковим стверджувати, буцімто сучасні білоруські дослідники не свідомі тих проблем, з якими вони сьогодні зіштовхнулися, в тому числі й у сфері етнічної проблематики. До того ж вони чудово розуміють й необхідність розширення меж дослідницького поля в цьому напрямі та поглиблення діалогу між представниками і різних історіографічних шкіл, і різних наукових дисциплін. Наприклад, таку позицію демонструє сьогодні С. Віцязь: «Однозначний результат має натуральний методологічний висновок: вивчення етногенезу білорусів необхідно рішуче виводити за традиційні межі, принципово спрямовуючи увагу на дослідження генезису, рухів, впливів і т. д., що очевидно потребує скоординованих полідисциплінарних зусиль і розгорнутої міжнародної взаємодії» [1, 33].

У цілому ж можна відзначити, що у сучасній білоруській історіографії концепція давньоруської народності дотепер займає доволі міцні позиції. Водночас ми можемо наголосити і на певних спробах її інтеграції до

альтернативних теорій етногенезу східних слов'ян. Відтак, деякі дослідники постулюють, з одного боку, наявність «спільної колиски», а з іншого – пояснюють етнічну специфіку білорусів впливом «балтського елементу» додержавного періоду (про це детальніше мова йтиме нижче).

Натомість певне несприйняття альтернативних концепцій з боку «академічних» білоруських дослідників породжує в сучасному історіографічному дискурсі щодо етнічної історії східних слов'ян відчутний вакуум. Це яскраво демонструє стаття І. Чаквіна, опублікована в провідному українському часописі з етнології й присвячена саме аналізу сучасної білоруської історіографії проблеми етногенезу білорусів. З її наповнення складається враження, що в Білорусі й дотепер домінує концепція давньоруської народності, хоч і в модифікованому її трактуванні М. Пилипенком [2]. Зокрема позиція останнього «отримала високу наукову оцінку, наприклад у монографії В. Бондарчика, в якій автор, відзначаючи послідовність концепції М.Ф. Пилипенка, критикував інші етногенетичні схеми» [3, 8–9]. У свою чергу І. Чаквін про «ці схеми» у власному ревію щодо сучасної білоруської історіографії зазначеної проблеми взагалі не згадує, натомість уся вона в його візії охопила доробок лише трьох дослідників, причому запропонована «критика» надзвичайно подібна до «істматівської» методології пізнання, коли уваги достойні лише праці з «єдиноправильною» інтерпретацією того чи іншого питання.

У цілому доводиться констатувати, що сучасній білоруській історіографії значною мірою притаманний саме радянський стиль також у царині теоретично-методологічного та термінологічного конструювання досліджень, у тому числі й етноісторичних. На нашу думку, це негативно впливає і на дослідження зі східнослов'янського етногенезу в межах усієї білоруської історичної науки. Хоча необхідно зауважити, що в принципі усім сучасним східнослов'янським історіографіям властиві значні недопрацювання у сфері саме теоретично-методологічного базису стосовно історичної специфіки етнологічних проблем. Водночас необхідно застерегти й від іншої крайності, коли, скажімо, здобутки радянської етнологічної науки заперечуються лише на тій підставі, що вони радянські. Натомість більш плідним видається виважений підхід, у межах якого застосовується критичний метод переосмислення, зокрема теорії етносу та етнічних процесів.

На жаль, далеко не всі білоруські дослідники прагнуть такого переосмислення. Тому й надалі зустрічаються інтерпретації етнічної історії східних слов'ян, згідно стадіально-формаційного підходу. Дехто, як наприклад П. Чигринов, до того ж характеризують це давно спростоване (і науковцями і життям) теоретично-методологічне непорозуміння як «загальноприйняте». Особливо прикро, що така риторика міститься у навчальному посібнику: «У сучасній науці прийнято розділяти становлення і розвиток етносів на три стадіальних періоди. До найранішого відносяться

племена, характерні для первісного ладу. З рабовласницьким і феодальним ладом зазвичай пов'язують такий тип етносу, як народність... Підрив економічно-політичної єдності веде до подрібнення народності, оскільки їй ще не властива така стійкість, як нації. Саме це сталося з давньоруською народністю, коли вузькоєгоїстичні прагнення окремих князівсько-феодальних кланів переважили інтереси етнічної спільноти» [4, 14].

Попри те, що від середини 1960-х рр. для радянських етнологів (але не для П. Чигринова) так і залишилася невирішеною проблема теоретичного узгодження «марксової п'ятичленки» з етнічної тріадою «плем'я – народність – нація», П. Чигринов і решта його білоруських колег, які є адептами подібного погляду, чомусь впритул не бажають чути «офіційного батька» радянської теорії етносу Ю. Бромля, який неодноразово закликав узагалі не ототожнювати такі поняття, як «плем'я», «народність» і «нація» з явищем «етносу». Адже, перші три спільноти в таксономічному відношенні є не суто етнічними, а є, згідно теорії Ю. Бромля, етносоціальними, яким притаманні цілком інші закономірності спільнотного формування, розвитку та буття.

З позицій радянської методології етногенез білорусів розглядають й інші сучасні білоруські історики. Наприклад, С. Морозова переконує, що «початок етногенезу білорусів, як і багатьох інших сучасних європейських народів, відноситься до останніх етапів первісного ладу, епохи військової демократії та ранньокласового суспільства» [5, 302]. Не менш дискусійними є й твердження, що в IX–XIII ст. на території Білорусі «уживалися та перепліталися три основні соціально-економічні уклади: родоплемінний, рабовласницький і феодальний», а «феодалізм як формація почався на Білорусі саме з IX ст.» [6, 37]. Так само, як і те, що «розселення східних слов'ян на території Білорусі співпало в часі з розкладом первісного суспільства і розвитком на білоруських землях переважно феодальних відносин» [7, 31]. На жаль, подібних анахронізмів у сучасній білоруській історіографії існує доволі багато, але телеологічна істматівська риторика нічого, як відомо, науково не доводить, а лише постулює «єдиноправильне» (причому комусь політично вигідне) бачення тих чи інших історичних явищ.

Істотною теоретично-методологічною похибкою слід визнати й поширене у сучасній білоруській історіографії ототожнення етнічних процесів із політичними (етногенез із політогенезом). Крім доволі суперечливого твердження (з яким ми наразі дискутувати не будемо, з огляду на те, що це не є предметом нашого зацікавлення), що вже «в X–XI ст. на території Білорусі створилися перші держави: Полоцьке, Турівське, Смоленське князівства», на чому наголошує зокрема А. Кравцевич, ми цілком не погоджуємося і з його твердженням, що «сама поява держави означає прогрес у соціально-суспільному (? – К. І.) розвитку етносу» [8, 176]. В іншій праці цей дослідник заплутує ситуацію ще

більше, запевняючи, що «відносини між поняттями „етнос” і „державна” можуть бути розглянуті на основі їхньої загальної дефініції» [9, 81].

Однак, чомусь цієї дефініції автор не наводить, а натомість переконує, що «етнос і державу об'єднує одне головне завдання – організація функціонування великих людських спільнот». Проте, хотілося б нагадати, що етнос – це спільнота, котра виникає та існує поза волею людей, а отже, вже у цьому вимірі не може (та й не повинна) виконувати будь-яких завдань. А. Кравцевич щось подібне відчуває, а тому обмовляється, що держава «виконує свої функції набагато ефективніше, ніж етнічна організація». Явно помилковим є і наступний пасаж білоруського етнолога: «Однак держава завжди будується на якій-небудь пріоритетній етнічній основі», але ж... США, Австралія, Канада, Швейцарія, СРСР (і цей перелік можна продовжити) навіть близько не мали і не мають жодної «пріоритетної етнічної основи», а що вже казати про минулі часи – Римська, Франкська, Візантійська, Австро-Угорська ба навіть Російська імперії. Незважаючи на це, дослідник постулює: «Саме державні організації відіграли головну роль у формуванні сучасних європейських націй» [9, 81]. По-перше, нація не тотожна етносу, а по-друге, де ж тоді римська, франкська, візантійська нації і звідки ж тоді, наприклад, білоруська нація, яка не мала своєї середньовічної держави?

Теоретично неправомірним (і це доводили навіть радянські етнологи) є також ототожнення з етносом народності, навіть «давньоруської». Проте, й у цій площині можна зауважити певну амбівалентність інтерпретацій. Скажімо, найбільший апологет концепту «давньоруська народність» у сучасній білоруській історіографії Е. Загорульський в одній зі своїх розвідок спочатку цілком справедливо стверджує: «народність – це не лише етнічна, але й соціальна історична спільність людей» [10, 24]. Однак вже за кілька абзаців бачимо діаметрально протилежне трактування давньоруської народності: «Одноманітність матеріальної культури переконливо доводить існування єдиного давньоруського етносу» [10, 25]. Таким чином, вже на теоретичному рівні студій відносно давньоруської народності можемо діагностувати значні проблеми щодо верифікації цієї концепції.

Загалом необхідно відзначити й істотну термінологічну плутанину щодо етнічних категорій у всіх сучасних східнослов'янських історіографіях. Не є винятком у цьому розрізі й дослідження деяких білоруських учених. Ось характерний приклад: «Східні слов'яни, котрі мешкали на території сучасної Білорусі, були об'єднані в племена кривичів, дреговичів, радимичів. При цьому етнічна самосвідомість на етапі ранньофеодальної державності була переважно племінною» [11, 199]. Не вдаючись до з'ясування, що розуміє автор під «ранньофеодальною державністю» білорусів, не можна, втім, оминати його характеристику

етнічної самосвідомості як «племінної». Крім того, що встановити і проаналізувати це явище надзвичайно складно навіть на рівні нинішніх етнічних спільнот, приписувати ж йому будь-які епітети на рівні спільнот дописемних і науково неможливо, і методологічно неправомірно.

Не менш проблематичним виглядає і припущення Г. Штихова, згідно якого, кривичі, радимичі та дреговичі «являли собою не племена, а союзи племен», які по суті одночасно, на думку археолога, становили собою «протонародності („<народцы>”) й одночасно державні утворення чи протодержави» [12, 31]. Переконані, навіть фахівець навряд чи зрозуміє з такого виверту, ким же були ті спільноти. Вище ми вже відзначали тенденцію серед праць сучасних білоруських істориків помилково ототожнювати етно- та політогенез, але в пропозиції Г. Штихова можна виділити ще одну суперечність. Термін «союз племен» (і про це історики (у тому числі радянські) говорили не раз) є надзвичайно умовним, зокрема й щодо застосування його до східних слов'ян додержавного періоду, але ще більш проблематичним є пропонований термін «протонародність», особливо враховуючи ту обставину, що Г. Штихов не пояснює, що він розуміє під цією категорією і чим гірший за нього, скажімо, термін «постплем'я».

Необхідність виваженішого та уважнішого ставлення до етнотермінології усвідомлюють і деякі сучасні білоруські дослідники. Так, Ю. Несцярівіч підкреслює: «Сьогодні разом із пошуками нових джерел і адекватної інтерпретації їхніх даних на ґрунті оптимальних теоретичних схем, найбільш істотним за розробки етнічної історії білорусів є саме уточнення та вдосконалення етнічної та етноантропологічної термінології» [13, 195]. Свої міркування історик висловлює на прикладі критики етнологічної термінології, яку застосовує І. Марзалюк у книзі «Людзі даўняй Беларусі» [14, 28–29]: «Не приймаючи термін „давньоруська народність” і відкидаючи тим самим існування подібної суспільно-історичної спільноти, Ігор Марзалюк пропонує „визначати Київську Русь як метаетнополітичну спільноту”... Тим самим, – продовжує Ю. Несцярівіч, – він визнає наявність тієї ж етнополітичної спільноти, яку відкидає, тільки позначає теоретично-етнологічним, а не історико-етнологічним терміном» [13, 199]. Хоча ми, у свою чергу, наголосимо, що Ю. Несцярівіч також не зовсім методологічно коректно ставить у один ряд теоретичні та «історико-етнологічні» терміни.

Щоправда не можна не відзначити і той факт, що деякі сучасні білоруські науковці цілком слушно та вмотивовано намагаються розширити теоретично-методологічний арсенал пошуків, зокрема засобом звернення до дослідницьких практик суміжних наукових дисциплін. Наскільки виправданими будуть такі дії, звісно, покаже час. Так, наприклад, згадувані вже А. Дзермант і С. Санько, розробляючи «автохтоністську балтську модель білоруського етногенезу», намагалися,

згідно їхніх запевнень, «несуперечливо ув'язати весь комплекс даних, накопичених у пріоритетних для етногенетики дисциплінах, таких як фізична антропологія й етногеноміка, лінгвістика, археологія й історіографія, етнографія, фольклористика та деяких інших (цікаво, яких? – К. І.), які не залежать від примх дослідників відносити факти до релевантних і нерелевантних» [15, 236].

Незважаючи на появу альтернативних варіантів у дослідженні етногенезу східних слов'ян, зрештою, як не важко переконатися, більшість концепцій у сучасній білоруській історіографії щодо етногенезу зокрема білорусів наголошують моноетнічне походження останніх, тобто саме із слов'янського етнічного конгломерату. Заперечення ж етнічних контактів між різними етносами та як результат цього – взаємовпливи між ними є помилковим. Яскравим прикладом цьому є й етнічна історія білоруського етносу. Тому білоруські історики виділяють декілька етапів його етногенезу, хоча в цьому простежуються й певні намагання «задавити» існування білоруської етнічної спільноти, що, втім, є характерним і закономірним явищем для будь-якої національної історіографії, котра перебуває на стадії концептуального оформлення.

Таким чином, можна констатувати, що у сучасній білоруській історіографії спостерігається доволі закономірна та чітка тенденція, спрямована на виважену науково конструктивну й адекватну критику відносно колись монопольної концепції етногенезу східних слов'ян. З іншого боку, не можна не відзначити й міцні позиції, котрі дотепер посідає у середовищі білоруських фахівців концепція давньоруської народності, що пояснюється певною консервативністю нинішнього наукового істеблішменту Білорусі. Крім цього, в межах дискусій навколо означеного явища простежується й тенденція підтримання версії більш пізнього етногенезу білорусів, у межах уже Великого князівства Литовського (ВКЛ).

Джерела та література

1. Віцязь С. Поліэтнічная (індаеўрапейская) канцэпцыя этнагенезу беларусаў і яго перыядызацыя / С. Віцязь // Беларусіка – Albaruthenica. – Кн. 21: Гісторыя, культуралогія, мастацтвазнаўства / Рэдкал.: В. Скалабан (гал. рэд.) і інш. – Мінск, 2001.
2. Пилипенко М.Ф. Возникновение Белоруссии: новая концепция / М.Ф. Пилипенко. – Минск, 1991.
3. Семянчук Г. Ці існавала старажытнаруская народнасць, альбо пра «калыску» беларускага народу / Г. Семянчук // Спадчына. – 2003. – № 6.
4. Чигринов П.Г. История Беларуси. – 2-е изд., доп. / П.Г. Чигринов. – Минск, 2002.
5. Марозава С. Этнагенез беларусаў ці этнічныя працэсы на беларускіх землях у XIII – XVI ст. / С. Марозава // Гісторыя Беларусі: У 2 ч. – Ч. 1: Са старажытных часоў да канца XVIII ст.: Курс лекцый / І.П. Крэнь, І.І. Коўкель, С.В. Марозава і інш. – Мінск, 2000.
6. Марозава С. Вёска і яе гаспадарка ў IX – XIII ст. / С. Марозава // Там само.
7. Коўкель І. Старажытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі / І. Коўкель, І. Крэнь // Там само.

8. Краўцэвіч А. Асноўныя храналагічныя рубяжы этнічнай гісторыі Беларусі / А. Краўцэвіч // Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. – Гародня, 2002. – Т. 7.
9. Кравцевич А. Белорусы: нация Пограничья / А. Краўцэвіч, А. Смоленчук, С. Токть. – Вильнюс, 2011.
10. Загорульский Э.М. О времени и условиях формирования древнерусской народности / Э.М. Загорульский // Укр. істор. журн.. – 2001. – № 3.
11. Богданович А.Б. Генезис и эволюция этнической идентичности белорусов / А.Б. Богданович // XXI век: актуальные проблемы исторической науки / Редкол.: В.Н. Сидорцов. (отв. ред.) и др. – Минск, 2004.
12. Гісторыя Беларусі: У 2 ч. – Ч. 1: Са старажытных часоў да канца XVIII ст: Курс лекцый / І.П. Крэнь, І.І. Коўкель, С.В. Марозава і інш. – Мінск, 2000.
13. Несцяровіч Ю. Некаторыя меркаванні адносна даследавання этнічнай гісторыі беларусаў / Ю. Несцяровіч // Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. – Гародня, 2005. – Т. 11.
14. Марзалюк І.А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыя-культурныя стэрэатыпы (X – XVII ст.) / І.А. Марзалюк. – Магілёў, 2003.
15. Дзермант А. Этнагенез беларусаў: навука і ідэалогія / А. Дзермант, С. Санько // ARCHE. – 2005. – № 5.

Максим СТЕПАНОВ

ПРАВОСЛАВНІ ПУБЛІЦИСТИ В ПОЛЕМІЦІ НАВКОЛО БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ (КІНЕЦЬ XVI - ПОЧАТОК XVII ст.)

Апологетична православна література, яка мала на Русі багатовікову традицію, наприкінці XVI – на початку XVII ст. поповнилася новим, специфічним комплексом – антиуніатською полемікою. Серія публіцистичних пам'яток, що вийшли в різний час і з різних приводів, отримала в історичній літературі назву "полеміка", оскільки ці пам'ятки з'являлися, як правило, у відповідь на антиправославні публікації католицьких і греко-католицьких авторів і мали на меті переконати читача у неправоті опонента.

Історія української антикатолицької публіцистики періоду, що розглядається, розпочалася з робіт Герасима Смотрицького «Ключ царства Небесного» [1], Василя Острозького (Суразького) «О единій істинній православній вірі» [2] та праць блискучого полеміста і проповідника – Стефана Зизанія [3 та ін.].

Перші полемічні пам'ятки написані в дусі православного світогляду, вони стосуються більше церковних, ніж політичних проблем. Йшлося про догматику, обрядовість православної і католицької церков і головне – про питання щодо першості пап серед інших єпископів. Останнє питання було особливо актуальним, оскільки мусувалося католицькою пропагандою для обґрунтування необхідності укладення церковної унії на чолі з Римом. Православні полемісти в протистоянні цій пропаганді намагалися

використовувати її методику чітких логічних побудов з посиланнями на авторитети та історичні факти; крім того, залучалися й аргументи протестантів. Усе це свідчить про те, що традиційні методи переконання переставали бути дієвими; схоластична методика ставала дедалі переконливішою – як для самого публіциста, так і для його потенційної аудиторії, освічених шляхетських, а також братських кіл.

Усе ж поряд з "просвітницько-критичною, раціоналістичною" лінією в православній полеміці існувала й інша, "містико-аскетична (ісихастська), представлена головним чином Іваном Вишенським" [4, 128]. Якщо Герасим Смотрицький, Василь Острозький, Стефан Зизаній намагались протиставити католицькій пропаганді православну контрпропаганду, то Вишенський [5-11] закликав узагалі не зважати на західну публіцистику, всіляко її цуратися, твердо триматися батьківської віри. Історик літератури М. Возняк писав, що Вишенський був швидше поетом, а ніж полемістом, оскільки не визнавав дискусій і полеміки [12, 401, 427].

Але літературний напрям, представлений Іваном Вишенським, виявився занадто "несвоєчасним". Світська вченість дедалі сильніше проникала на Русь. Тому надзвичайно важлива дискусія навколо Берестейської унії велася вже під впливом схоластичних методів.

Після укладення Берестейської унії 1596 р. протиборчі сторони виклали своє бачення подій у католицькому "Описанні і обороні собору руського Берестейського" Петра Скарги (1597) [13] і в православному творі "Ekthesis" [14]. Було покладено початок нового етапу полеміки навколо церковної унії – полеміки щодо обставин і канонічності практичного запровадження унії. Основні положення православної позиції з цих питань було викладено вже в "Ekthesis'i" й у "Вказі о том, что именуют бити отступници церкви святое Восточное главоу папежа Римского, а не Исуса Христа" [15].

Але найцікавіша з усіх православних праць про Берестейський собор – "Апокрисис", виданий у 1597–1598 рр. руською і польською мовами під псевдонімом Христофор Філалет (Филялет) [16]. Псевдонім означає "Носій Христа, Любитель істини". Вважають, що "Апокрисис" написав поляк-протестант Мартин Броневський на замовлення Василя-Костянтина Острозького. Цілі і завдання, які ставив перед собою Христофор Філалет, досить широкі, а ідеологічна система, яку він розробляв, являє собою поєднання релігії і політики. Створений при дворі й на замовлення князя Острозького, лідера боротьби православного панівного класу за свої конфесійні інтереси, "Апокрисис" покликаний стимулювати прагнення шляхти активніше відстоювати свої права.

1598 р. з'явилася брошура, що містила публічну відповідь [17] на особистий лист Іпатія Потія князеві Василю-Костянтинові Острозькому [18], а також невеликий трактат "Історія о Лістрікійском, то есть разбойническом, Ферарском або Флоренском синоді" [19]. Обидві роботи,

що ввійшли до брошури, були підписані псевдонімом "Клірик Острозький". Іпатій Потій направив Клірикові свою обурену відповідь [20], опубліковану як додаток до "Антирризису", а князеві Острозькому – нового листа, який до нас не дійшов. Але на цей лист Іпатій отримав публічну відповідь, підписану тим-таки Кліриком [21]. Щодо особи Клірика існували різні припущення: йшлося про колективне авторство, про авторство невідомого нам учня Острозької школи, Мартина Бронецького, Мелетія Смотрицького, Йова Борецького, Гавриїла Дорофєєвича. Нині дві останні версії вважаються найбільш переконливими [22, т. 5, кн. 2, 176–180; 23, 125; 24, 67; 25, 13; 26, 64–68; та ін.]. Основне завдання обнародування православними відповідей Клірика Іпатієві Потію полягало, слід вважати, у розвитку теоретичних основ політики православного табору у конфесійному питанні. Прагнення Клірика показати опонента і його однодумців як відступників від справжньої віри агітаційно впливало на читача, застерігало його від прийняття унії.

Поєднання жанрів історичного памфлету й полемічного трактату представлене у творі початку XVII ст., який, не будучи надрукованим, тим не менше був досить широко відомим на всій українсько-білоруській Русі. Оскільки автор ставив завдання попередити нащадків про те, що церковна унія укладена єпископами заради досягнення матеріальних благ, твір було названо "Пересторога" [27]. Щодо авторства "Перестороги" були різні думки. Її приписували діячеві львівського братства Юрієві Рогатинцю, львівському вчителю (а в майбутньому – митрополитові Київському) Йову Борецькому, львівському священику і братському хроністові Андрію Вознесенському [28; 23, 128; 26; 427]. Твір з великою частиною вимислу, без усілякої претензії на об'єктивність у подачі подій і діючих осіб, "Пересторога" була покликана ймовірніше підбадьорити православний табір, який потерпів значну поразку, переконати тих, хто сумнівався. Тим не менше, "Пересторога" містить дуже цікаві спостереження про причини, що привели православну церкву до сучасного авторові стану.

Поширення на Русі західної вченості, розширення сфери контактів православної руської шляхти з польською шляхтою, утвердження польської мови, розвинутішої і пристосованішої до сучасних політичних реалій, у ранзі літературної мови Русі призвели до того, що з початку XVII століття полеміка навколо церковної унії дедалі частіше велася саме по-польськи. Своєрідною "перехідною формою" була греко-католицька "Гармонія альбо согласіє віри" (1608 р., автор – напевне, Іпатій Потій) [29], написана впереміж руською і польською мовами. Православна відповідь греко-католикам, яку написав Мелетій Смотрицький, – "Антиграфі" (1608 р.) [30], вийшла вже тільки польською.

У 1610 р. у Вільнюсі було видано твір Мелетія Смотрицького "Тринос" (або, в іншій транскрипції з грецької, "Тренос"), тобто "плач" [31]. Як і "Пересторога", "Тринос" говорив читачам у першу чергу те, що

вони хотіли почути [32, 125; 33, 84], вбирав ідеї, характерні для громадської думки, у високохудожні форми, і не стільки переконував, скільки викликав гнів і кликав до боротьби. "Тринос" сильно вплинув на наступну православну публіцистику, зокрема – на "Отпис на лист унітов віленських" случького пресвітера Андрія (1616 р.) [34].

Тривала й богословська полеміка. У 1617 р. з'явилася книжка віленського греко-католицького архімандрита Льва Кревзи "Obrona iedności cerkiewnej" ("Захист церковної єдності"), в якій з'явилися старі католицькі претензії до православних [35]. Відповіддю Льву Кревзі мала стати "Палінодія" Захарії Копистенського [36]. В "Палінодії" шляхетська спрямованість помітна слабкіше, ніж у ранніших пам'ятках. "Руський" народ він розглядав ймовірніше як історико-етнографічну спільноту, яка має певні загальнонаціональні традиції, права. Написана в умовах існування всестанового православного антикатолицького союзу (серед Київських братчиків були і шляхтичі, і духовенство, і міщани, і козаки), "Палінодія" являє собою не тільки відображення, результат впливу ідей загальнонаціонального єднання, які тоді затверджувалися, але й теологічне обґрунтування цих ідей. Порівняння "Палінодії" з аналогічним за змістом "Апокрисисом" показує, що Захарія Копистенський покладав свої надії не стільки на відновлення прав "руського" народу польською владою, скільки на відродження традицій і духу Давньої Русі, не стільки на сеймову боротьбу руської шляхти в інституціях Речі Посполитої, скільки на відродження внутрішніх руських інституцій.

Вважають, що Копистенський був також автором антипротестантської "Книги о вірі" (бл. 1619 р.) [37], низки проповідей і кількох передмов до книжок київського друку.

Новий спалах полеміки мав місце після відновлення в Речі Посполитій православної ієрархії Єрусалимським патріархом Феофаном.

Владика Мелетій Смотрицький був змушений виправдовувати своє протистояння з владикою-уніатом Йосафатом Кунцевичем у польськомовній брошурі "Verificatia niewinności" ("Виправдання невинності" або "Затвердження невинності", 1621 р.) [38]. Із греко-католицького табору надійшла відповідь – "Sowita wina" ("Подвійна вина", 1621 р.) [39]. Смотрицький відповів "Obronej Verificaciey" ("Захистом Виправдання", 1621 р.) [40], написаною дуже гостро, навіть в'їдливо. Греко-католики, у свою чергу, відповіли не менш гострим "Listem do zakonnikow monastera cerkwie S. Ducha Wilinskiego" ("Посланням ченцям віленського монастиря церкви Св. Духа") [41] й "Examenem Obrony" ("Випробуванням Захисту") (обидва 1621 р.). Нова відповідь Смотрицького називалася "Elenchus piśm uszczypliwych" ("Відпір уїдлигим писанням") (1622 г.) [42]. Нарешті, завершився цикл віленської полеміки навколо нової православної ієрархії уніатським "Antelenchusem" ("Противідпором") Анастасія Селяви (1622) [43].

За винятком "Verificatii niewinności", яка мала за мету довести владі, а також католицькій, та й православній, шляхті правомірність поставлення патріархом Феофаном нової ієрархії, весь віленський полемічний комплекс був, по суті, змаганням сторін у красномовстві, гострослів'ї, коли уражене самолюбство однієї зі сторін вимагало обов'язкової відповіді. Полемічні твори Смотрицького у цей період спрямовані, з одного боку, на деморалізацію опонентів, доведення, очевидно, не стільки своєї правоти, скільки своєї зверхності над ними, а з іншого боку – на виправдання своєї персони в очах православної громадськості (незважаючи на те, що всі ці твори написані Смотрицьким анонімно, і про себе він говорить у них у третій особі).

Накал пристрастей навколо нової православної ієрархії змусив митрополита Йова Борецького і єпископів Єзекіїля Курцевича та Ісаю Копинського (як вважають, за активної участі Мелетія Смотрицького) виступити з низкою коротких полемічних творів: це публіцистична пам'ятка "Протестація" (1621 р.) [44], звернення до короля Сигизмунда III "Justificacia niewinności" ("Юстифікація (виправдання) невинності", 1622 р.) [45] і адресована сейму "Supplicatia" ("Благання" або "Прохання", 1623 р.) [46]. Метою цих творів було показати лояльність Русі щодо Речі Посполитої та висловити обурення нападами з боку польської влади та католиків.

Авторами пам'яток полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст. були головним чином шляхтичі, частіше вихідці з середньої і дрібної шляхти. Велику роль у житті кількох з них відіграли Львівське братство і його школа. Наявністю цього центру значною мірою пояснюється велика участь у полеміці вихідців із Галичини (Стефан Зизаній, Захарія Копистенський, Йов Борецький; із Галичини походив й Іван Вишенський). Більшість полемістів були духовного звання, ченці (Мелетій Смотрицький, Захарія Копистенський, Йов Борецький були настоятелями монастирів і архієреями). Майже для всіх (за винятком Мартина Бронецького) рідною була руська мова, всі народилися у православних батьків.

Усі ці обставини позначилися на змісті й спрямованості їхніх творів, які так чи інакше відбивали погляд близьких до церкви православних шляхетських кіл. Але оскільки можливе написання літературних праць на замовлення, як це зробив Мартин Бронецький, при оцінці того, чиї інтереси відбиває та чи інша пам'ятка, треба звертати особливу увагу на її адресування, потенційну аудиторію.

Публіцистика – це теоретичний вираз поглядів тієї чи іншої групи людей. Вона, як правило, містить явний чи прихований заклик до дії, відстоює певну ідеологію. Тому можна з самого початку визначитися з тим, на які саме суспільні прошарки в принципі можуть бути спрямовані публіцистичні пам'ятки у період, що розглядається.

Наприкінці XVI ст. такою політично активною суспільною верствою була шляхта, особливо велика, в руках якої було зосереджено не тільки вплив на державні справи, але й практично абсолютну владу в маєтках, що охоплювали більшу частину польсько-литовської Русі. Інтереси саме шляхетських кіл (світських та духовних, більш чи менш радикальних) і відбиті в більшості публіцистичних пам'яток цього часу.

Перші полемічні твори, написані в дусі православного світогляду (Герасим Смотрицький, Василь Острозький, Стефан Зизаній, Іван Вишенський), стосуються більше церковних, ніж політичних проблем. Після укладення Берестейської унії дедалі частіше порушувалися політичні й правові питання, унію розглядали не тільки з церковно-канонічного, але й з державно-правового погляду. Поступове проникнення в середовище руської шляхти польського бачення ролі й місця цієї політичної верстви в політичному житті держави відбилося в тому факті, що публіцисти починають апелювати безпосередньо до шляхти та її інституцій (особливо це помітно у Христофора Філарета).

Знаближенням двадцятих років XVII ст. дедалі більшого значення набувало козацтво, яке фактично контролювало наддніпрянську Україну; під його протекторатом відроджувалося культурне значення давньоруської столиці – Києва, де навколо Київського братства і Лаври був сформований тимчасовий політичний союз усіх православних антикатолицьких сил. Тому якщо у ранніх полемічних пам'ятках особливий акцент робився на вираженні поглядів та інтересів шляхти, то у 1620-х роках публіцисти почали дивитися на суспільну проблематику ширше, висловлюючи інтереси не тільки шляхти, але й "усього руського народу".

Джерела та література

1. Смотрицький Герасим. Ключ Царства Небесного. // Українська література XIV–XVI ст. / Герасим Смотрицький / Упоряд. В. П. Колосова, В. Д. Литвинов, В. Л. Микитась та ін. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 212–235.
2. Василий, острожский священник. О единой истинной православной вере / Василий, острожский священник // Русская историческая библиотека – Т. 7. – СПб.: Типография А.М. Котомина и Ко, 1882. – Стб. 601–938.
3. Зизаний Стефан. Казанье св. Кирила патріархи Ієрусалимского о антихристі і знаках его / Стефан Зизаній // Українська література XIV – XVI ст. / Упоряд. В. П. Колосова, В. Д. Литвинов, В. Л. Микитась та ін. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 249–253.
4. Замалеев А.Ф. Отечественные мыслители позднего средневековья: конец XIV – первая треть XVII в. / А.Ф. Замалеев, В.А. Зоц. – К: Лыбидь, 1990. – 176 с.
5. Вишенский Иван. Зачапка мудраго латынника з глупым русином / Иван Вишенский // Сочинения. / Иван Вишенский. Подгот. И.П. Еремин. – М.–Л.: Издательство АН СССР, 1955. – С. 170–205.
6. Вишенский Иван. Краткословны ответ Феодула... Петру Скарге / Иван Вишенский // Сочинения. / Иван Вишенский. Подгот. И.П. Еремин. – М.–Л.: Изд. АН СССР, 1955. – С. 130–160.

7. Вишенский Иван. Позорище мысленное / Иван Вишенский // Сочинения. / Иван Вишенский. Подгот. И. П. Еремин. – М.–Л.: Изд. АН СССР, 1955. – С. 211–220.
8. Вишенский Иван. Послание Львовскому братству / Иван Вишенский // Сочинения. / Иван Вишенский. Подгот. И.П. Еремин. – М.–Л.: Изд. АН СССР, 1955. – С. 206–208.
9. Вишенський Іван. Книжка / Іван Вишенський // Українська література XIV–XVI ст. / Упоряд. В. П. Колосова, В.Д. Литвинов, В.Л. Микитась та ін. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 306–368.
10. Вишенський Іван. Послання до Домнікії / Іван Вишенський // Українська література XIV–XVI ст. / Упоряд. В.П. Колосова, В.Д. Литвинов, В.Л. Микитась та ін. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 368–375.
11. Вишенський Іван. Послання Іову Княгиницькому / Іван Вишенський // Українська література XIV–XVI ст. / Упоряд. В.П. Колосова, В.Д. Литвинов, В.Л. Микитась та ін. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 376.
12. Возняк М.С. Історія української літератури: у 2 книгах / М.С. Возняк. – Вид. 2-ге, перероб. – Кн. 1. – Львів: Світ, 1992. – 696 с.
13. Скарга Петр. Описание и оборона събору руского Берестейского / Петр Скарга // Русская историческая библиотека. – Т. 19. – СПб.: Изд. императорской археографич. комиссии, 1903. – Стб. 183–328.
14. Ekthesis abo Krotkie zebranie spraw, ktore się działy na... synodzie w Brześciu Litewskim. // Русская историческая библиотека. – Т. 19. – СПб.: Изд. императорской археографич. комиссии, 1903. – Стб. 329–376.
15. Вказ о том, что именуют быти отступницы церкви святое Восточное голову папежа римского, а не Иисуса Христа, Сына Божия. // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. 8. – К.: Логотипография Акц. общ. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1914. – С. 507–561.
16. Христофор Филалет. Апокрисис албо Отповедь на книжки о съборе Берестейском / Христофор Филалет // Русская историческая библиотека. – Т. 7. – СПб.: Типография А.М. Котомина и Ко, 1882. – Стб. 1003–1820.
17. Клирик Острожский. Отпис на лист в Бозе велебного отца Ипатия. // Русская историческая библиотека. – Т. 19. – СПб.: Изд. императорской археографич. комиссии, 1903. – Стб. 377–432.
18. Потий Ипатий. Освецоному княжети Костентину Острозкому / Ипатий Потий // Русская историческая библиотека. – Т. 19. – СПб.: Изд. императорской археографич. комиссии, 1903. – Стб. 983–1040.
19. Клирик Острожский. История о Листрикийском, то есть разбойническом, Ферарском або Флоренском синоди, в кротци правдиве списаная / Клирик Острожский. // Русская историческая библиотека. – Т. 19. – СПб.: Изд. императорской археографич. комиссии, 1903. – Стб. 433–476.
20. Потий Ипатий. Отпис на лист някого клирика Острозьского безыменного / Ипатий Потий // Русская историческая библиотека. – Т. 19. – СПб.: Изд. императорской археографич. комиссии, 1903. – Стб. 1041–1122.
21. Клірик Острозький. Отпис на другий лист велебного отца Ипатия. // Українська література XIV–XVI ст. / Клірик Острозький. Упоряд. В.П. Колосова, В.Д. Литвинов, В.Л. Микитась та ін. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 279–288.
22. Грушевський М.С. Історія української літератури: в 6 т., 9 кн. / М.С. Грушевський. – К.: Либідь, 1993–1995. – Т. 5. – Кн. 2. – 1995. – 352 с.; Т. 6. – Кн. 1. – 1996. – 264 с.
23. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К.: Femina, 1995. – 538 с.
24. Коляда Г.І. Гаврило Дорофеевич, український літератор XVII ст. / Г.І. Коляда // Радянське літературознавство. – 1958. – № 3. – С. 49–59.

25. Исаевич Я.Д. Преемники первопечатника / Я.Д. Исаевич. – М.: Книга, 1981. – 192 с.
26. Возняк М.С. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові / М.С. Возняк. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1954. – 68 с.
27. Пересторога зіло потрібная на потомні часи православним христіаном... // Українська література XVII ст. / Упоряд. В. І. Крекотень. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 26–66.
28. Franko I. Z dziejów Synodu Brzeskiego / I. Franko // Kwartalnik Historyczny. – 1895. – Т. 9. – С. 1–22.
29. Гармония альбо согласие веры, sacramентов и церемоний святое Восточное церкви с костелом Римским. // Русская историческая библиотека. – Т. 7. – СПб.: Типография А.М. Котомина и Ко, 1882. – Стб. 159–222.
30. 'Αντιγραφὴ albo Odpowiedź na script... "Heresioe, Ignorantiae y Politika popow y miszczan bractwa Wileńskiego" tak też y na... "Harmonią" / [Смотрицкий Мелетий] // Русская историческая библиотека. – Т. 19. – СПб.: Изд. императорской археографич. комиссии, 1903. – Стб. 1149–1300.
31. Ὁρηνος To iest Lament iedney ś. Powshechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie, z objaśnieniem Dogmat Wiary... Przez Theophila Orthologa / [Meletij Smotryc'kyj] // Harvard Library of Early Ukrainian literature. Texts. Volume 1: Collected works of Meletij Smotryc'kyj. / Introd. by David A. Frick. – Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1987. – P. 463–513.
32. Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. / T. Chynczewska-Hennel. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985. – 190 s.
33. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. / Н.М. Яковенко. – Вид. 2-ге, перегл. і випр. – К.: Критика, 2008. – 472 с.
34. Андрей, Слуцкий пресвитер. Отпис на лист унитов виленских / Андрей, Слуцкий пресвитер // Архив Юго-Западной России – Ч. 1. – Т. 7. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1887. – С. 266–278.
35. Kreuza Leon. Obrona iedności cerkiewnej / Leon Kreuza. // Русская историческая библиотека. – Т. 4. – СПб.: Типография и хромолиитография А. Траншеля, 1878. – Стб. 157–312.
36. Копыстенский Захария. Палинодия или Книга обороны кафолической святой Всходней церкви и святых патриархов, и о грекох, и о россох христианех / Захария Копыстенский // Русская историческая библиотека. – Т. 4. – СПб.: Типография и хромолиитография А. Траншеля, 1878. – Стб. 313–1200.
37. Копыстенский Захария. Книга о вере единой, святой, соборной, апостольское церкви, которая под разсудок церкви Всходнее поддается / Захария Копыстенский // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. 8. – К.: Литотипография Акц. общ. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1914. – С. 180–344.
38. Verificatia niewinności / [Мелетий Смотрицкий] // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. 7. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1887. – С. 279–344.
39. Sowita wina. // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. 7. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1887. – С. 443–510.
40. Obrona Verificaciey. / [Мелетий Смотрицкий] // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. 7. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1887. – С. 345–442.
41. List do zakonników monastera cerkwie S. Ducha Wilińskiego. // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. 8. – К.: Литотипография Акц. общ. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1914. – С. 732–761.

42. Elenchus piśm uszczypliwych / [Смотрицкий Мелетий] // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. 8. – К.: Литотипография Акц. общ. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1914. – Отд. 2. – С. 597–673.
43. Sielawa Anastazy. Antelenchus, to iest odpis na skrypt uszczypliwy zakonnikow Cerkwie odstępney S. Ducha, Elenchus nazwany / Anastazy Sielawa // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. 8. – К.: Литотипография Акц. общ. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1914. – Отд. 2. – С. 674–731.
44. Протестація Йова Борецького та інших українських єпископів. // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.): Тексти і дослідження. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 313–327.
45. Justificacia niewinności. // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. 7. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1887. – С. 511–532.
46. Supplicatia do... senatu w roku... 1623 do Warszawy na seym walny przybyłego. // Документы, объясняющие историю западнорусского края и его отношение к России и Польше. – СПб.: Типография Эдуарта Праца, 1865. – С. 230–311.

Анна Новак

М. ГРАБОВСЬКИЙ І П. КУЛІШ: НАУКОВІ ТА СВІТОГЛЯДНІ ВЗАЄМОВПЛИВИ

У добу становлення модерних нації та піку інтелектуалізації української думки в історичних умовах тотального розчленування українських територій “рецепція Заходу” була найпоказовішою. Так, у XIX ст., що в українській історіографії прийнято називати “довгим”, національна еліта, роз’єднана фактором суто політичним, генетично, на рівні власне культурному, прагнула єдності.

Зважаючи на штучну полярність інтелігенції дослідження комунікації репрезентантів наукової (де в чому загальносупільної) думки поляків і наддніпрянців є справою затребуваною. Особливо якщо уважати, що у середині XIX ст. усвідомлення українського інтелектуального простору як “національно єдиного” по обидва боки кордону набуло незворотнього характеру.

Досить показовим у дослідженні запропонованої проблематики виявляється двосторонній вплив письменника, публіциста, дослідника літописів, критика, поета, романтика-белетриста, одного із представників тих етнічних поляків, що жили на Україні і перейнялись її минулим, історією і народною поезією – Міхала Грабовського [1, 88] та репрезентанта наддніпрянської еліти видатного історика, письменника – Пантелеймона Куліша. Зауважимо, що саме вище згадувана взаємодія була каталізатором процесу появи української історичної школи у польській романтичній історіографії в 40–60-х рр. XIX ст.

Відтак, творчість самого Грабовського спонукала цілу плеяду визначних діячів польської й української культури (у їхньому числі – Ю. Словацький, В. Антонович, Г. Сенкевич та ін.) до поглибленого знайомства з історією України [2, 68]. Пантелеймон Куліш, який сприйняв ряд його ідей, називав Грабовського “українським Вальтером Скоттом”, послуговувався його порадами при створенні першого українського історичного роману “Чорна Рада”. Будучи одним з найбільш впливових діячів українського національного Відродження ХІХ ст. Куліш надрукував надзвичайно важливу для розуміння польської версії причин польсько-українського історичного “антагонізму” статтю в “Записках о Южной Руси”, атестуючи польського вченого як кращого фахівця з історії України [3, 90].

Варто наголосити, що у 40-х рр. остаточно викристалізувалась ідеологія й історичні погляди М. Грабовського. Особливо важливу інформацію в цьому плані містить тритомна праця “Література і критика”, значна частина якої присвячена українській школі в польській літературі та екскурсам з історії України [4, 111].

Романтичні студії М. Грабовського досить чітко репрезентує його формула дослідження, яка зведена до понять: “народність”, “яскрава оповідь”, “історична правда”.

У даному контексті необхідно зазначити, що епістолярна комунікація з українськими істориками-романтиками найдоцільніше відображає вільну інтелектуальну думку М. А. Грабовського. Саме приватні листи розкривають сутність незаангажованої рецепції інтелігенції щодо “великодержавних” подій, майбутнього українства, розвитку науки, культури і держави, в цілому..

Так, у одному з багаточисельних листів до Пантелеймона Куліша (у подальшому друга, послідовника та соратника Міхала Антоновича) історик стверджує, що “польська історія спотворена, а література гине, бо в них є лише тенденція та політика” [5, 106]. Далі, за відсутність “історичної правди” Грабовський критикує “Полтаву” О. С. Пушкіна, вважаючи, що його герої “неправдиві, а тому дерев’яні” [5, 109]. Дослідника не влаштовує “героїчна брехня”, і він прагне до створення “дієвої”, але водночас “правдивої” картини минулого.

Тож, у контексті теорії “історична правда” Грабовський моделює потребу вироблення плану дій та об’єднання вчених на засадах спільних дослідницьких інтересів. Головне завдання культурних осередків у царині історії і літератури, на думку польського інтелектуала, полягає в тому, що “українці та діячі “української школи” в польській літературі мусять подати руку для великої роботи з’ясування слов’янських старожитностей, схованих імлюю” [5, 110].

Отже, є очевидним, що М. А. Грабовський покладає велику надію на процес польсько-українського зближення, але й уважає, що він має

здійснюватися на основі переосмислення та вироблення компромісного погляду на історичне минуле з урахуванням слов'янського коріння народів.

На основі вивчення першоджерел і маючи у своїй уяві загальну теоретико-методологічну конструкцію, в основу якої була покладена ідея “люду” (“народності”), Грабовський уперше в польській історіографії спробував окреслити хронологічні межі й зміст самого поняття “українська історія”.

Якщо попередники М. А. Грабовського в польському романтичному історіописанні та літературі, у тому числі й ті, які були пройняті щирими українофільськими симпатіями старанно обминали селянсько-українські та польсько-панські взаємини, то Міхал Антонович з усією повнотою піднімає не лише міжетнічне, але й соціальне тло, на основі якого проходили українські повстання. Саме такий “об’єктивний” підхід польський історик демонструє у творі “Коліївщина і степи”, де показана мотивація повстанців та їхня непослідовність у своїх діях, з одного боку, і нічим не виправдана жорстокість польських панів – з іншого [6].

Очевидно, що наведена у вказаній праці схема історії України є чітко виражена версія польського проникнення на Схід, яка, власне, висвітлює не історію українського народу, а історію “польщизни” в краї. Рецепція Грабовського, підсилена в наступних його дослідженнях концепцією україно-польських історичних взаємин, стала тим ідейним фоном, на основі якого адепти “української школи” в польській історіографії розбудовували свої численні дослідження з історії України, надаючи їм характер регіональних студій з історії Польщі.

Узагалі домінування в теоретичних постулатах М. Грабовського тези про потребу українсько-польського зближення вилилось в історико-політичну формулу, яку він висловив П. Кулішу: “Україна ваша, а ми культурні пришельці” [7, 107]. Але ця формула в історичній інтерпретації польського дослідника трансформувалась у надмірну ідеалізацію чинника навернення українців до “цивілізації”. Саме цей аспект історичної теорії був озвучений Грабовським під час публічного протистояння між польськими та українськими істориками, яке розгорілося у 50-х рр. XIX ст. в контексті обговорення причин польсько-української конфронтації XVII століття.

Не зважаючи на те, що ініціатором цієї полеміки не є Грабовський, а український історик, літератор й етнограф Пантелеймон Куліш, який у другому томі “Записок о Южной Руси” опублікував універсал гетьмана Острянина від 20 березня 1638 р., де був заклик до українців боротися проти своїх “історичних кривдників”, вочевидь, що саме польський історик надав науковому обговоренню проблеми полемічний запал. Відгукнувшись на пропозицію Куліша “вказати польський погляд” на це “досить делікатне”, а крім того “архіважливе” історичне питання,

Грабовський розвинув цілу теорію щодо заслуг польського етнічного елемента в розбудові цивілізації на українських теренах [8].

Виділення історії України, як осібної сфери дослідження М. Грабовським мала фундаментальне значення для теоретичного підґрунтя української історичної школи в польській романтичній історіографії XIX ст. По суті погляди польського історика-українофіла змушували його послідовників (Й. Ролле, О. Яблонський та ін.) зміщувати акцент дослідження із загальнопольської до регіонально-української історичної проблематики, критично ставитись до традиційних польських наукових стереотипів. Грабовський також визначив тематику майбутніх студій адептів школи, уподобавши насамперед період XVI–XVII ст., який, на його думку, у найбільш концентрованому вираженні передає все розмаїття польсько-українських міжетнічних й політично-культурних взаємин. Водночас, як натхненник й ідеолог української історичної школи, він, попри всі свої демократичні реверанси, не зумів дати об'єктивну оцінку “інстинктивним поривам” українського селянства до волі, кваліфікуючи соціальний і національно-визвольний рух в Україні в дусі польських консервативних ортодоксів як “розбій”. Відійшовши від канонізованих польською націоналістичною історіографією стереотипів щодо минулого українського народу, Міхал Антонович у своїй історії “Полудневої Росії” обмежився спорадичними спостереженнями без належного прагнення до історичного синтезу. У середовищі української історичної школи такий концептуальний підхід М. Грабовського породжував думку, що історія України – це регіональна “забавка”, яка розбавляє та урізноманітнює історію Польщі, без претензій на осібний статус у середовищі історії всеслов'янської [9].

Ще один важливий контекст впливу М. А. Грабовського на українознавчі студії виразників школи полягав у його критичному ставленні до ролі козацтва, яке зусиллями його попередників перетворилось в “омріяну легенду” польських “українофілів”. Реалізм Грабовського, побудований на досконалому вивченні джерельних матеріалів, змусив навіть ряд відомих дослідників історії українського козацтва переглянути своє бачення проблеми. У цьому плані варто послатися на думку Олександра Яблоновського, представника “старшої генерації” української школи, котрий в “Автобіографії” підкреслює ту особливу роль, яку відіграли насамперед М. Грабовський та Е. Руліковський у намірі приступити до широкомасштабного дослідження “козацької України” [9].

Симптоматично, що особливо глибокий резонанс викликали українознавчі студії Грабовського в середовищі української народницької історіографії. У цьому плані досить показовою є еволюція від “козакофільства” до “козакофобства” П. Куліша, який у преамбулі останньої своєї великої праці “История воссоединения Руси” (1893)

констатує: “Близько півстоліття тому знайомство з Міхалом Грабовським, а через нього з К. Свідзинським, Е. Руліковським, привело мене до документального вивчення нашого українського минулого, без чого я ніколи б не зрікся від наших літописних вигадок, які до кінця днів своїх повторював Костомаров” [3, 87].

Ще раніше, 1876 р., на сторінках галицького часопису “Правда” Куліш, який уперше висунув ідею польсько-українського порозуміння на основі спільних політичних інтересів у Галичині, зазначив: “Михайлу Грабовському я вдячний більше, ніж кому-небудь в тому, що я тепер в польсько-українському питанні щось розумію” [3, 88].

Подібні реверанси в бік М. Грабовського трапляються і в працях одного з найбільш принципових критиків польських романтиків В. Антоновича, який у ранній період своїх наукових захоплень українством відверто писав, що “за винятком М. Грабовського, К. Свідзинського в польській історичній літературі бракує сумлінних дослідників, які пишуть про Україну” [3, 91].

Варто відзначити ще один важливий момент ролі М. А. Грабовського в ролі оформлення української історичної школи – його виняткову комунікабельність. Опубліковані листи Міхала Антоновича до цілого ряду діячів польської науки й культури розкривають не лише розмаїття його дослідницьких інтересів, але й підкреслюють ту особливу роль, яку він відіграв у піднесенні престижу вивчення історії України.

Відтак, можна з упевненістю констатувати, що саме від М. Грабовського розпочинається системне дослідження української школи в межах наукового осередку, що має всі підстави кваліфікуватися як “комунікативна науково-історична школа”. Ключова функція Грабовського в межах цього утворення прихована в характері інтерпретації епізодів історії України й формуванні на їхній основі польських історичних стереотипів щодо українського народу.

Тож, центральною визначальною рисою польсько-українських взаємин є, здається той факт, що протягом майже всієї їхньої історії то були взаємини на рівні комунікації та взаємопроникнення двох культур. “Інакше кажучи, – як стверджує відомий дослідник Григорій Грабович, – за різних часових проміжків зв’язок Польщі з українською культурою або українською сферою (наприклад фольклором, історією) не був опосередкований українською літературою, українською версією цієї культури... І це, певна річ, природна консеквенція об’єктивного політичного й соціального розподілу сил між обома сторонами”. Далі Г. Грабович зазначає: “В діяхронному плані, щодо визначення, хоча б у загальних рисах, історичної динаміки україно-польського взаємозв’язку, все доволі очевидне: йдеться про процес зростання свідомості, відокремлення і, врешті-решт, – своєрідного вирівнювання” [10, 107].

Отже, інтелектуальна взаємодія Міхала Грабовського з Пантелеймоном Кулішем сприяла двосторонньому науково-культурному збагаченню, що наочно простежується у виникненні принципово нової історичної школи, а відтак і якіснішого “історичного продукту”, що характеризується відходом від старих “імперіалістичних” стереотипів наукового мислення та замкнутості культурних і світоглядних орієнтирів з продовженням локального літописання. По-суті завдяки впливу та світоглядним орієнтирам М. Грабовського відбулись зміни історіософії Куліша: посилились тенденції щодо “деміфологізації” козацтва, що спричинило відхід від історичного романтизму вцілому. Відтак, світ побачив критично осмислену, синтезовану історіографію, що репрезентувала допустиму нівеляцію попередніх ментальних огріхів, а отже й максимально наближену до “істини” у філософському суб’єкт – об’єктному контексті, історію.

Джерела та література

1. Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – 688 с.
2. Кіян О. Володимир Антонович і польсько-українська конфронтація в історіографії другої половини XIX століття / О. Кіян // Третя академія професора Володимира Антоновича. – К., 1995. – С.61-72.
3. Юровська О. Куліш і Грабовський // Україна. – 1929. – №5. – С.76-92.
4. Козак С. Джерела “української школи” в польській літературі: Творчість польських письменників “української” // Наша культура. – Варшава, 1970. – №№4-7. – С.101-126; 17-28; 33-49.
5. Grabowski Michał. Korespondencja literacka. – Т.III / Michał Grabowski. – Wilno, 1843. – 301 s.
6. Грабовський М. Коліївщина і степи // М. Грабовський // Вежа. – 1997. – №№8-9, 10.
7. Kozak S. Michał Grabowski i ukraińska poezja ludowa / S. Kozak // Studio polonolawica-orientalia. – 1982. – VII. – S.161-185.
8. Грабовский М. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян в XVII веке / М. Грабовский // Записки о Южной Руси. – К.: Либідь, 1994. – Т.2. – С.293-328.
9. Jabłonowski A. Autobiografia // Pisma Aleksandra Jabłonowskiego / Z przedmowa J.K. Kochanowskiego. – Warszawa, 1910. – Т.1. – С.330-369.
10. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка / Г. Грабович – К.: Основи, 1997. – с. 304.

Валентин Гарнага

ОБРАЗ ПРОМЕТЕЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА І ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Міф про титана Прометея є одним з “вічних” сюжетів європейської літератури. Варто підкреслити, що у своїй міфологічній основі образ Прометея є досить типовим прикладом “культурного героя”, що в різних

варіаціях присутній у міфології всіх народів давнини [1, 25–28; 2, 114–132]. У літературній обробці сюжет про Прометея набув нових рис та значень, характерних для європейської ментальності. Як зазначав А. Нямцу, звернення письменників до міфологічних сюжетів – це не просто формальна реконструкція минулого, а “намагання по-новому, сучасно пережити, тобто осмислити це минуле в якісно іншому духовному контексті, знайти і вичленувати глибинні зв’язки і взаємозумовленість віддалених одна від однієї епох, змоделювати різність етичних потенціалів, сформовану суперечливою динамікою суспільного процесу” [3, 295].

В античну добу до міфу про Прометея звертались Гесіод, Есхіл, Аристофан, Епіхарм, Лукіан, Аполлодор, Ахілл Татій, Аполлоній Родоський, Овідій, Вергілій, Горацій та ін. Безцінним шедевром світової драматургії є трагедія Есхіла “Прометей закутий”. Як зазначає К. Комісаренко, “навіть у творах античних авторів простежуються відмінності у викладі Прометеївського міфу. Однак саме трактування Есхілом Прометеївського міфу лягло в основу подальшої інтерпретації цього легендарно-міфологічного матеріалу наступними поколіннями” [4, 25]. У новий і новітній час образ Прометея використовували класики світової літератури Дж. Боккаччо, П. Кальдерон де ла Барка, Вольтер, Й.В. Гете, Й.Г. Гердер, А. Шлегель, Дж. Байрон, П.Б. Шеллі, Дж. Леопарді, Л. Менар, М. Шеллі, А. Моруа, Ф. Кафка, А. Жид, а також російські письменники і поети М.В. Ломоносов, М.П. Огарьов, К.Ф. Рилєєв, В.Г. Белінський, В.І. Іванов, М.Ю. Лермонтов.

В українській літературі цей міфологічний образ набув специфічних рис, пов’язаних з мотивами національного і соціального визволення. Прометей оспівувався у творах І.П. Котляревського, Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, А.С. Малишка, О.П. Бердника, П.Г. Тичини тощо.

Прометеївський міф займав особливе місце у творчості Лесі Українки, яку за її мужність інколи називають “дочкою Прометея”. Видатна поетеса чудово знала античну літературу та історію, постійно зверталась до античних сюжетів та образів у своїх творах. Велику роль у цьому мав її “духовний батько”, видатний вчений Михайло Драгоманов, який був старшим братом матері поетеси Олени Пчілки.

До вивчення прометеївських мотивів у творчості Лесі Українки звертались П.П. Филипович [5], О.Д. Турган [6, 193–197], М.В. Шевчук [7], В. Жила [8], С. Кочерга [9]. Натомість проблема рецепції міфу про Прометея у працях М.П. Драгоманова не була предметом спеціального дослідження. У статтях О.Д. Турган і К. Комісаренко, підручнику І.В. та В.В. Огородників у загальних рисах окреслені особливості рецепції прометеївського міфу у творчості М.П. Драгоманова і Лесі Українки [4, 26; 6, 193–197; 10], але ці дослідники не порівнювали докладно їхні праці.

Отже, метою нашої розвідки є порівняння особливостей рецепції прометеївських сюжетів і образів у творчій спадщині Лесі Українки та Михайла Драгоманова.

Коротко охарактеризуємо шляхи рецепції драгоманівських ідей у творчості Лесі Українки. Основним джерелом, що дає можливість дослідити взаємини письменниці з дядьком, є їхнє листування, яке тривало з 1876 до 1894 р. Регулярне листування розпочалось у 1888 р. У 1889–1895 рр. М.П. Драгоманов жив у Болгарії, працюючи професором Софійського університету, де викладав курс всесвітньої історії. Його листи до Лесі Українки свідчать, що він постійно читав найновішу наукову літературу, був обізнаний з останніми досягненнями європейського антикознавства і фольклористики. Завдяки цьому вчений став свого роду “науковим керівником” для молодой письменниці, яка прагнула поглибити свої знання світової художньої літератури, міфології давніх народів, фольклористики, історії і релігієзнавства.

У період з 1 червня 1894 р. до смерті М.П. Драгоманова 8 червня 1895 р. Леся Українка перебувала у Болгарії. За словами П. Одарченка, у Софії “розпочався для неї справжній “університетський курс” під безпосереднім керівництвом М. Драгоманова з використання його багатої бібліотеки” [11, 28]. Безперечно, серед опрацьованої літератури значна частина стосувалась античної історії і культури. Рік, проведений поряд з дядьком, справив значний вплив на подальшу творчість письменниці. В.Ф. Погребенник вказував, що “дядько був досвідченим лоцманом для молоденької послідовниці-радикалки в морі світової культури, наукової літератури...” [12, 180]. В оцінці окремих подій і явищ, розумінні законів історичного розвитку Леся Українка надалі переважно залишалася в колі драгоманівського бачення історичного процесу. Поетеса взяла на озброєння “метод Драгоманівський, більш історичний, ніж агітаційний” [13, 640].

Вплив Михайла Драгоманова на класичну освіту Лесі Українки, її звернення до античних сюжетів і образів був переважно опосередкованим. За порадою старшого брата Олена Пчілка особливу увагу приділяла навчанню дітей іноземним мовам, зокрема класичним, а також ознайомленню з вершинами світової літератури, серед яких чільне місце належало античним міфам, творам Гомера, давньогрецькій поезії, про що свідчать ранні твори Лесі Українки. У 1888 р. молода письменниця вже володіла латинською, давньогрецькою, французькою і німецькою мовами.

Досить впевнено можна говорити про вплив на творчість Лесі Українки пізніх фольклористичних і релігієзнавчих студій вченого, які за своєю тематикою пов’язані з сюжетами її творів. У листах до дядька письменниця кілька разів згадувала про прочитані нею фольклористичні та релігієзнавчі розвідки М.П. Драгоманова (значна частина яких була присвячена античній міфології і релігії) або просила надіслати їй нові публікації вченого.

Михайло Драгоманов звернувся до образу титана Прометея у популярній брошурі “Заздрі боги” (1894 р.), в якій вчений обґрунтував власне розуміння історичного прогресу на прикладі еволюції релігійних уявлень. Головна ідея цієї брошури полягає в тому, що “люди не завжди мали однакові думки про богів, а що думки ті переміняються з часом як переміняються люди; так що можна сказати: *які люди, такі у їх і боги* [виділено автором]” [14, 94]. Вчений слушно зауважував, що “коли раз уже складуться у людей певні думки про богів, ... то довго вони впливають на людей і спиняють вироблення нових думок. Це видно й на тому, як довго держалися ... старі думки про заздрість божу” [14, 94]. Ці погляди Драгоманов розвинув на прикладах старозавітного міфу про створення людини та давньогрецького міфу про Прометея.

Джерелами рецепції прометеївського міфу у творчості Михайла Драгоманова були традиційний міфологічний сюжет про викрадення титаном Прометеем вогню і його покарання Зевсом, трагедія Есхіла “Прометей закутий”, “Оди” Горація, вірш Й.В. Гете “Прометей”, поема Т.Г. Шевченка “Кавказ”.

У брошурі автор простежив розвиток міфу про Прометея та його інтерпретацій у художній літературі, тим самим показавши прогрес уявлень європейських народів про світ і керуючі ним сили. Як підкреслював Драгоманов, первісні люди були повністю залежні від природи, тому в них склались уявлення про богів, які уособлювали сили природи. Греки архаїчної доби уявляли богів всемогутніми, ворожими до людини, заздрісними до людських успіхів. Ім'я Прометея вчений перекладав як “той, що заглядає наперед, Провидящий” [14, 95]. Драгоманов вважав, що “греки придумали собі Прометея, щоб задержати собі спомин про те, як колись батьки їх навчилися удержувати собі вогонь, що іноді падав з неба блискавицею та запалював дерево” [14, 95]. Історія про покарання Прометея Зевсом та про скриньку Пандори мали навчати давніх греків тому, що “зздру силу бога люди не переможуть” [14, 96]. Із розвитком давньогрецької суспільної думки, появою філософії, демократії змінюється і трактування прометеївського міфу. Аналізуючи міф про звільнення Прометея сином Зевса Гераклом, Драгоманов зробив висновок, що “чим ставали просвіченішими греки, тим більше уявляли собі богів добрішими” [14, 100].

Значну увагу вчений приділив обробці традиційного сюжету у трагедії Есхіла “Прометей закутий”. Драгоманов підкреслював, що давньогрецький драматург у своїх поглядах значно випередив міфологічні уявлення давніх греків і навіть багатьох пізніших античних авторів. Проводячи аналогію із сучасністю, вчений писав, що Прометей Есхіла “то добра, розумна і вільнодумна людина, що бореться з самовільним заздрим паном-царем” [14, 102].

Драгоманов зробив припущення, що у трагедії “Звільнений Прометей”, яка не збереглась до нашого часу, Есхіл мав показати, як Геракл примирих Зевса з Прометеєм і людством. Цю гіпотезу підтримували й пізніші дослідники. О.Ф. Лосев наголошував, що “та випадкова обставина, що трагедія “Закутий Прометей” дійшла до нас у цілісному вигляді, а інші трагедії про Прометея зовсім не дійшли, мала величезне значення у Новій Європі, коли ідеї цивілізації, технічного прогресу і гуманізму отримали вплив, зовсім невідомий у давнину. Не так важливо, хто є справжнім автором “Закутого Прометея”, але є безумовно вельми важливим, як примирились між собою Прометей і Зевс, тому що примирення це засвідчене першоджерелами” [15, 193–196].

На прикладі творів Горація Драгоманов показав негативне ставлення до Прометея деяких античних авторів, що свідчило про несприйняття ними ідеї прогресу. Брошура завершується перекладом вірша Й.В. Гете “Прометей”. На думку вченого, “своїм Прометеєм Гете хотів сказати, що люди повинні цілком надіятись тільки на себе самих, на свій розум та на свою любов один до одного” [14, 111].

Свої погляди Драгоманов узагальнив наступним чином: „Ім’я Прометея стало для просвічених людей іменем усього поступового: сміливої думки, доброго серця, твердості духу та безстрашності. А ім’я Зевса стало ознакою всього противного поступові, всього, що держало і держить людей в неволі. Людям мило славити Прометея і проклинати Зевса ... Ось чому й досі писателі усіх просвічених народів залюбки розказують по-своєму оповідання про Прометея” [14, 110–111].

Досить впевнено можна стверджувати, що джерелами рецепції міфу про Прометея у творчості Лесі Українки були власне давньогрецький міфологічний сюжет, трагедія Есхіла “Прометей закутий”, брошура М.П. Драгоманова “Заздрі боги”, твори Й.В. Гете, Дж. Байрона, П.Б. Шеллі, Л. Менара, Т.Г. Шевченка. У творчій спадщині письменниці відсутній окремий твір, присвячений Прометею, але окремі мотиви міфу присутні у багатьох її творах. Із давньогрецького міфу Леся Українка використала мотив викрадення вогню – “Товаришці на спомин” (1896 р.), “Кассандра” (1907 р.); мотив створення людства – “В катакомбах” (1905 р.); мотив богоборства спільно з мотивом Прометея стражденного – “Сон” (1891 р.), “Fiat pox!” (1896 р.), “Іфігенія в Тавриді” (1898 р.), “Завжди терновий вінець буде кращим, ніж царська корона...” (1900 р.), “Нюбея” (1902 р.), “Осіння казка” (1905 р.) [16, 129]. Про інтерес письменниці до образу Прометея також свідчать її листи до матері від 8.07.1889 р. і 17.02.1898 р., літературознавча стаття “Утопія в белетристиці” [17, 30; 18, 18; 19].

Для Лесі Українки та її дядька притаманне беззаперечно позитивне ставлення до вчинку Прометея і негативне трактування образу Зевса як

уособлення деспотичної влади, консервативних сил, що стримують суспільний прогрес. У той же час, якщо письменниця бачила у міфі про титана перш за все мотиви соціальної боротьби, то для Драгоманова Прометей до того ж ще уособлював підкорення людиною природи шляхом розвитку науки і техніки.

Для Михайла Драгоманова характерне наукове, раціональне (аполлонійське) трактування міфу про Прометея, а у творчості його племінниці він набуває чіткого емоційного, ірраціонального (діонісійського) забарвлення. Як слушно зауважує І.В. Огородник, “якщо для М. Драгоманова ім’я Прометея було символом освіти і прогресу, то для Л. Українки так само, як і для Т. Шевченка, прометеїзм поставав символом усього поступового, сміливості думки, доброго серця, твердості духу та безстрашності, силою, яка скріплює готовність йти на муки і смерть в ім’я правди та надії” [10].

М.П. Драгоманов акцентував увагу на відмінностях інтерпретації міфу про Прометея у різних авторів, що підтверджували його бачення прогресу суспільної думки від первісної доби до сучасності. Великого значення вчений надавав аналізу першоджерел. У творах Лесі Українки першоджерело відступає на другий план, образ Прометея і мотиви міфу використовуються для зображення актуальних подій і явищ – соціальної несправедливості, національного гніту тощо.

Варто наголосити, що Михайло Драгоманов прагнув, щоб його племінниця “шукала свого шляху, була б не епігоном його, а духовною дитиною” [20, 64]. Тому, хоча вплив Драгоманова на творчість і світогляд Лесі Українки був досить значним, але його не варто абсолютизувати. Під впливом вченого у письменниці сформувалися власні погляди на історію і культурну спадщину людства, які знайшли відображення в її творчості. Це добре видно на прикладі інтерпретації прометеївського міфу: праці і настанови Драгоманова, безперечно, сприяли зверненню Лесі Українки до образу Прометея, але її трактування міфу було досить оригінальним.

Джерела та література

1. Мелетинский Е. М. Культурный герой / Е. М. Мелетинский // Мифы народов мира. Энциклопедия : в 2-х т. / редколл.: С. А. Токарев (гл. ред.), И. С. Брагинский, И. М. Дьяконов и др. – М. : Сов. энциклопедия, 1992. – Т. 2. – С.25–28.
2. Мелетинский Е. М. Предки Прометея (культурный герой в мифе и эпосе) / Е. М. Мелетинский // Вестник истории мировой культуры. – 1958. – № 3. – С. 114–132.
3. Нямцу А. Є. “Літературні міфи” у європейському загальнокультурному контексті / А. Є. Нямцу // Теорія літератури, компаративістика, україністика : зб. наук. праць з нагоди 70-річчя доктора філол. наук, проф., акад. Академії вищої школи України Романа Гром’яка / упоряд. М. Лановик, З. Лановик, І. Папуша та ін. // Studia methodologica. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2007. – Вип. 19. – С. 295–307.
4. Комісаренко К. Образ Прометея у фантастичній прозі Олеса Бердника / Катерина Комісаренко // Українська мова і література в школі. – 2010. – № 1. – С. 25–27.

5. Филипович П. П. Образ Прометея у творах Лесі Українки / П. П. Филипович // Літературно-критичні статті / П. П. Филипович; упоряд., авт. передмови та приміт. С. С. Гречанюк. – К. : Дніпро, 1991. – С. 109–116.
6. Турган О. “Життя й вогонь дав людям Прометей і знав, що муки ждуть його за теє...” / Ольга Турган // Біблія і культура : зб. наук. ст. / за ред. А. Є. Нямцу. – Чернівці : Рута, 2009. – Вип. 11. – С. 190–198.
7. Шевчук М. В. Питання класифікації традиційних сюжетів у творчості Лесі Українки / М. В. Шевчук // Вісник Житомирського державного педагогічного університету. – 1999. – № 3. – С. 124–130.
8. Жила В. Прометейські образи і мотиви в творчості Лесі Українки / В. Жила // Сучасність. – 1993. – № 4. – С. 118–127.
9. Кочерга С. Аполонівсько-діонісійський дуалізм художнього мислення Лесі Українки / Світлана Кочерга // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2007. – Т. 17. Літературознавство. – С. 220–231.
10. Огородник І. В. Леся Українка [Електронний ресурс] / І. В. Огородник, В. В. Огородник // Історія філософської думки в Україні / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К. : Академвидав, 2008. – Режим доступу: http://pidruchniki.com.ua/10650913/filosofiya/lesya_ukrayinka#688
11. Одарченко П. Леся Українка: розвідки різних років / Петро Одарченко. – К. : Видво М. П. Коць, 1994. – 240 с.
12. Погребенник В. Ф. Михайло Драгоманов і Леся Українка: результативність ідейно-творчого спілкування / В. Ф. Погребенник // Перші Міжнародні драгоманівські читання : матеріали, 30 вересня – 2 жовтня 2003 р. / укл. Г. І. Волинка, В. П. Сергієнко, Л. Л. Макаренко; ред. В. П. Андрущенко. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – Вип. 1. – С. 180–185.
13. Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / О. П. Косач-Кривинюк; ред. П. Одарченко. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1970. – 927 с.
14. Драгоманів М. Заздрі боги (із серії популярних видань) / Михайло Драгоманів // Пам'яті Михайла Драгоманова : збірник / за ред. Я. Довбищенка. – Х. : ПОЮР, 1920. – С. 91–111.
15. Лосев А. Ф. Историческая конкретность символа. Мировой образ Прометея / А. Ф. Лосев // Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. – М. : Искусство, 1995. – С. 190–262.
16. Шевчук М. В. Питання класифікації традиційних сюжетів у творчості Лесі Українки / М. В. Шевчук // Вісник Житомирського державного педагогічного університету. – 1999. – № 3. – С. 124–130.
17. Українка Л. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка; редкол.: Є. С. Шабліовський (голова), М. Д. Бернштейн, Н. О. Вишневська та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 10. Листи (1876–1897). – 543 с.
18. Українка Л. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка; редкол.: Є. С. Шабліовський (голова), М. Д. Бернштейн, Н. О. Вишневська та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 11. Листи (1898–1902). – 480 с.
19. Українка Л. Утопія в белетристиці / Леся Українка // Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка; редкол.: Є. С. Шабліовський (голова), М. Д. Бернштейн, Н. О. Вишневська та ін. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 8. Літературно-критичні та публіцистичні статті. – С. 155–198.
20. Українка Л. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка; редкол.: Є. С. Шабліовський (голова), М. Д. Бернштейн, Н. О. Вишневська та ін. – К. : Наук. думка, 1979. – Т. 12. Листи (1903–1913). – 696 с.

Юрій Михайлюк

СЕЛЯНСТВО ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО З ПОГЛЯДУ Д. ІЛОВАЙСЬКОГО

Наукова діяльність російського історика і публіциста Дмитра Івановича Іловайського (1832–1920) примітна передусім оригінальним підходом до тлумачення історичних процесів. Особливо це стосується висвітлення ним різних проблем соціальної історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Його відповідні погляди найбільш ґрунтовно викладені в узагальнюючій 5-томній «Історії Росії», передусім у 2 та 3 томах. У пропонованій же публікації ми ставимо за мету окреслити головні аспекти візії історика на долю селянства ВКЛ.

Предметний інтерес до життєвого шляху та творчого доробку Д. Іловайського виявляли передусім російські дослідники, що відобразилося в монографіях Л. Чекуріна, дисертаційній роботі Е. Колосової, публікаціях І. Бабича, В. Багдасаряна, В. Дурновцева і А. Бачиніна, А. Іванова, А. Шаханова. Утім, як показує аналіз цих праць, оцінка Д. Іловайським становища селянства ВКЛ допоки ще не була предметом спеціального дослідження науковців.

Селянство Д. Іловайський асоціював з «нижчими верствами населення». При цьому стверджував, що його становище від початку доби Ягелонів до доби першого Литовського статуту в ВКЛ було подібним тому, що спостерігалось в «Московській Русі».

У правовій площині він класифікував селянство на дві групи – невольне та вільне. Невільних селян, оминувши характеристику їхнього становища, підрозділяв на холопів та челядь. Вказував, що холопи переважали при дворах «знатних людей і шляхти», а також разом з «невільною челяддю» частково населяли вотчинні і пожалувані знаті землі.

Засади формування категорії невольних селян автор виводив із положень Литовського статуту 1529 р., на підставі чого назвав чотири основних джерела невольництва: давність такого статусу або народження від невольних; іноземні полонені; злочинці, видані постраждалим на смертну кару, але помилувані ними за умови перетворення в невольного; шлюб з невольником чи невольницею. Крім того додав, що більшість селян, іменованих «закупні або закладні», котрі потрапляли в тимчасове рабство в рахунок сплати боргу, зазвичай перетворювалися в постійних невольних, а їхні діти ставали кріпосними.

Щодо чисельності холопів і челяді він лише зауважив, що на початку доби правління Ягелонів вони складали незначну частину сільського населення порівняно з вільними селянами.

Стосовно категорії вільних селян Д. Іловайський наголосив, що їхня воля була відносним явищем. Адже, будучи «юридично», тобто формально, вільними, фактично такі селяни дедалі більше обтяжувалися різного ступеня обмеженнями і поборами. Відтак виокремлювалися різні селянські прошарки.

Дослідник указав, що загалом вільні селяни в правових актах ВКЛ іменувалися «кметами», а частіше – «людьми, мужиками або поспольством». Хоч вони й зберегли свій громадський устрій, однак утратили право власності громади на землю, оскільки вся вона була переведена у ранг великокнязівської, «панської» або церковної. Тож за користування землею селяни були зобов'язані її власникові сплачувати данини (переважно в натуральній, рідше в грошовій формі). У числі таких автор перелічив найвідоміші: «серебщизну» (зауваживши, що в північно-західній Русі вона іменувалася «посощина», а в південно-західній – «подимщиною»), котра стягувалася в грошовому еквіваленті (оброк або чинш), а також житню, дякольну, медову, куничну, боброву тощо.

За ступенем залежності та обсягом данин Д. Іловайський розділяв вільних селян на такі розряди: «вільні данники» (платили обумовлену із землевласниками данину, мали право переходу на землю іншого власника при умові розрахунку з попереднім); «отчичі» («близько епохи першого статуту» на відміну від «вільних данників» не мали права переходу); «тяглі», або «прогонні», або ж ще «путні селяни» (відбували панщину і толоки); «закупні» або «закладні» (ті, що потрапляли в тимчасове рабство в рахунок сплати боргу; історик класифікував їх як «нижній розряд селянства, близький до невільників» та прирівнював до «кабальних холопів» Московської держави, вказавши на досить велику їх чисельність). Разом з цим автор зауважив, що найбільшими пільгами користувалися нові поселенці (запрошені власниками на «пустопорожні землі»). Щоправда, згодом «зжившись на нових місцях, вони в міру давності ставали прикріпленими до землі».

Становище селянства Д. Іловайський характеризував як таке, що поступово погіршувалося. Щоправда, причини і в який спосіб це відбувалося пояснював дещо схематично.

Він указував, що звільнення селян пожалуваних великим князем маєтків від значної кількості данин і повинностей на користь «господаря» (на прохання землевласників), що було закріплено, зокрема, в Литовському статуті 1529 р., не полегшувало їхньої долі. Адже власники земель не лише повертали всі ті побори і роботи на свою користь, але й збільшували їх обсяги. Причину цього історик убачав насамперед у тому, що на законодавчому рівні, приміром, у тому ж таки першому статуті, не було конкретизовано призначені землевласникові селянські платежі й повинності. Також він цілком усвідомлював, що залежно від регіону,

кількості землі, худоби і робочих рук «тяжкість селянських податей і повинностей була різною».

Запровадження кріпосного права дослідник розцінював не інакше, як «зрівняння вільних сільських жителів з невольними». Першим кроком до нього вважав земський привілей Казимира IV 1457 р., який забороняв переходити «тяглих» селян і давніх поселенців з приватних маєтків до великокняжих і навпаки. При цьому зауважив, що через нечітке розмежування розрядів селян таку заборону шляхта поступово поширила й на інші селянські категорії. Другим і, водночас, більш дієвим способом покріпачення дослідник вбачав «посилення права власницького суду», що передбачало спочатку право власника самотужки представляти винуватця до суду (згідно зі згаданим привілеєм 1457 р.), а згодом (на підставі судебника 1468 р.) до цього додалося ще й право виносити йому вирок і брати судові стягнення на свою користь. Д. Іловайський підкреслив, що на межі XV – XVI ст. великокняжі привілеї остаточно закріпили право суду землевласників над своїми підданими (за виключенням кримінальних злочинів). Водночас від висловився про суттєве функціональне обмеження діяльності громадського (копного) суду, котрий «хоч і зберігся до пізнього часу, однак уже у вигляді не самостійного судового органу, а тільки для участі в попередньому розслідуванні (доводі) по відношенню до звинувачених».

Іншою проблемою історик вбачав поступове зменшення розмірів селянських наділів у міру збільшення чисельності населення і роздачі великокнязівських земель шляхті. Значну роль у цьому він відводив запровадженню «волочної системи», перейнятої у поляків. Її появу на землях ВКЛ він означив ще в часи правління Вітовта, коли вона була запроваджена в близьких до Польщі Бельській та Дорогочинській землях, а згодом поширилася на всі білоруські землі й Полісся. Наслідком цього він вказав раннє руйнування там системи селянського громадського землеволодіння та значне дроблення поселень, котрі інколи зводилися до меж двох-трьох дворів. Водночас Д. Іловайський зазначив, що в південно-західних руських землях волочна система з'явилася лише наприкінці XVI ст. Він пояснив це наявністю тут великої кількості вільних земель (через татарську небезпеку) та ворожістю до нової системи землеволодіння місцевого населення. Водночас, селянство цього краю, маючи більше свободи, ніж в інших землях, й «надалі зберігало свій громадський устрій».

Порядок розподілу землі за волочною системою та виконання селянами відповідних повинностей автор проілюстрував на прикладі «Устави на волоки» 1557 р. На її підставі земельні ділянки підрозділяв на «службові» і «тягли». Службові призначалися для тих категорій населення, що виконували службові (в тому числі й військову) повинності. Так «путні бояри», «господарські бортники», «конюхи», «стрільці» (зобов'язані військовою

повинністю та участю в королівському полюванні) та «осочники» (доглядали лісові пущі та брали участю у королівському полюванні) отримували земельні наділи розміром дві волоки, які не обкладалися іншими повинностями. По одній волоці на таких же умовах одержували сільські війти (або старости) та «лавники» («вижі», або судові пристави).

Відповідно «тяглі» ділянки в межах одної волоки призначалися для «тяглих» селян, за що останні відбували панщину (108 – 128 днів) і сплачували чинш (оброк) грошима, сіном, вівсом, курми, яйцями тощо. Розмір чиншу варіювався в залежності від якості землі, яка мала градацію «хороша, середня і гірша». У гіршому варіанті розмір оброку в грошовому еквіваленті коливався в межах 14 – 55 грошів.

У цьому контексті історик навів ряд цікавих моментів, які красномовно деталізують процес виконання селянами повинностей. Приміром, про вид роботи і на який день вона призначена селянам повідомляв війт зазвичай у неділю. Робочий час в літню пору продовжувався від сходу до заходу сонця з трьома перервами для харчування і відпочинку. Селян, які без поважної причини не вийшли на роботу очікувало покарання у вигляді штрафу в розмірі одного гроша за перший раз, цілого барана – за другий та покарання «бичем на лавці» – за третій раз. Традиційно оброк стягувався восени у період між святами св. Михайла та св. Мартина (з 29 вересня до 11 листопада). Неспроможність сплати через лінивість каралася ув'язненням. Натомість якщо на те була поважна причина (по хворобі, через пожежу чи інше лихо), то такий селянин отримував скидку або взагалі звільнявся від сплати. При цьому відбирати у селянина худобу заборонялося в будь-якому випадку.

На підставі аналізу «Устав на волоки» Д. Іловайський зауважив, що становище «казенних» селян не було би таким тяжким, якби великокняжі та королівські урядники добросовісно дотримувалися положень уставу, що насправді було надто рідко.

Загалом же дослідник прийшов до висновку, що на середину XVI ст. селянство охопив процес покріпачення й «різко окреслилося повне панування службового і шляхетського стану в Литовській державі».

Джерела та література

1. Иловайский Д. История России. Том второй: Московско-литовский период или собиратели Руси. Издание второе / Д. Иловайский. – М., 1896.
2. Иловайский Д. История России. Том третий: Московско-царский период / Д. Иловайский. – М., 1890.
3. Чекурин Л. В. Русский историк Д. И. Иловайский. Опыт библиографического исследования / Л. В. Чекурин. – Рязань, 2002.
4. Чекурин Л. В. Без гнева и пристрастия: личность и судьба русского историка Д. И. Иловайского / Л. В. Чекурин. – Рязань, 2009.
5. Колосова Э. В. Исторические воззрения и общественнополитические взгляды Д. И. Иловайского и Н. П. Барсукова (Из истории официальной охранительной

- историографии второй половины XIX – начала XX в.: Дис. ... канд. ист. наук / Э. В. Колосова. – М., 1975.
6. Бабич И. В. О Д. И. Иловайском и его учебниках // Иловайский Д. И. Краткие очерки русской истории. В 2-х ч. / И. В. Бабич. – М., 1992. – Ч. 1.
 7. Багдасарян В. Э. Иловайский Дмитрий Иванович // Общественная мысль России XVIII – начала XX века. Энциклопедия / В. Э. Багдасарян. – М., 2005.
 8. Дурновцев В. И., Бачинин А. Н. Ученый грызун: Д. И. Иловайский // Историки России. XVIII – нач. XX века / В. И. Дурновцев, А. Н. Бачинин. – М., 1996.
 9. Иванов А. “Смерти я не страшусь” Дмитрий Иванович Иловайский (1832–1920) // Русская линия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusk.ru/st.php?idar=103913>
 10. Шаханов А. Н. “...В моих работах ничего не может устареть”: Д. И. Иловайский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://elib.org.ua/rushistory/ua_readme.php?subaction=showfull&id=1192089723&archive=&st_art_from=&ucat=18&

Ольга Владига

АРХЕОГРАФІЧНА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Грушевськознавчі студії протягом останнього двадцятиліття стрімко перетворилися на один із найбільш реномованих напрямків сучасної української історіографії. Історіографічні джерела такого успіху новітнього грушевськознавства сягають повоєнного часу, коли зусиллями представників української діаспори розпочалося системне вивчення творчої спадщини Михайла Грушевського. Попри загальну увагу до діаспорної грушевськiани, до сьогодні нез'ясованим залишається внесок учених у вивчення археографічної складової різнопланової діяльності видатного історика, що актуалізує наше звернення до цієї проблеми.

Початок Другої світової війни, форсоване запровадження радянської ідеології на Західній Україні остаточно унеможливили об'єктивний аналіз наукового доробку М. Грушевського на його Батьківщині. Після 1939 р., як стверджує О.Оглоблін, розпочинається новий етап розвитку української історіографії, що опинилась "на вигнанні" [1, 395]. Користуючись, через об'єктивні причини, обмеженою джерельною базою, українські історики, поряд із своїми західними колегами, осмислювали творчу спадщину видатного вченого, втім і його археографічний доробок. Розгляд лише друкованих творів, неможливість аналізу "індивідуальних" текстів, архівних матеріалів – одна з помітних рис цього періоду грушевськознавства, що тривав до кінця 80-х років.

"В післявоєнні роки, – зазначає Б. Будорович, – Грушевський переживає свого роду ренесанс" [2, 179]. У журналах "The Ukrainian Quarterly", "Ukrainian

Review" та в англomовних "Анналах" УВАН з'являється цілий ряд статей про різні аспекти його наукової діяльності. Ці публікації виконували здебільшого популяризаційну та пропагандистську функції, покликані відстояти ім'я вченого в дискусіях довкола поразки українських Визвольних змагань та ознайомити західну інтелектуальну спільноту з огроном творчої праці найвидатнішого гуманітарія. Зрозуміло, що сам формат цих публікацій не передбачав заглиблення у суть такої доволі спеціальної ділянки грушевськознавчого пошуку як археографічна діяльність М.Грушевського. В численних тогочасних публікаціях лише подекуди зустрічаємо згадки констатуючого характеру про публікаторську діяльність ученого та його внесок в організацію археографічних комісій [1, 395; 3, 10-15].

Ситуація почала змінюватися на початку 60-х років, коли ініціативна група на чолі Любомиром Винаром та Олександром Оглоблиним створили Українське історичне товариство та заснували його друкований орган журнал "Український історик". У 1966 р. члени УІТ своїми публікаціями започаткували новий міждисциплінарний напрямок – грушевськознавство. З того часу і до сьогодні на сторінках "Українського історика" регулярно з'являються грушевськознавчі дослідження, а томи за 1966, 1984, 1991, 1996, 2002, 2004, 2006 роки були цілковито присвячені згаданій тематиці [4, 226-233; 5, 102-109; 6, 177-192]. Прикметно, що поступово розбудовуючи структуру та обґрунтовуючи теоретико-методологічні засади нової дисципліни, її засновник Л.Винар серед першочергових завдань, які стоять перед грушевськознавцями, визначив також дослідження археографічної та джерелознавчої спадщини М.Грушевського [7, 12].

Потужним поштовхом до розширення грушевськознавчого пошуку стало широке відзначення століття з дня народження М. Грушевського. Серед величезної маси публікацій, у яких аналізувався життєвий та творчий шлях історика, в традиційному річищі йшлося про вагомість його археографічного доробку. Наприклад, у ювілейному томі "Українського історика" Л. Винар підняв цікаву проблему становлення археографічного методу М. Грушевського та його джерелознавчих студій під час навчання в Університеті св. Володимира в Києві [8, 26-32]. Засновник грушевськознавства слушно відзначив, що саме під керівництвом В. Антоновича молодий історик пройшов "солідну школу архівальної роботи", опанував джерелознавство та основні методи історичного дослідження, а згодом цей досвід переніс на галицький ґрунт.

Останню тезу Л. Винар докладніше розглянув у кількох своїх працях, присвячених львівському двадцятиліттю діяльності автора "Історії України-Руси". Вчений слушно зауважив, що ініціатива утворення і плани діяльності Археографічної комісії НТШ належали саме М.Грушевському, котрий одразу по приїзді до Львова ініціював масштабну пошукову та публікаторську діяльність. Далі дослідник, на підставі отриманої з

"Хроніки НТШ" інформації коротко висвітлює перші кроки в діяльності львівської комісії, вірно наголошуючи, що саме її голова був найактивнішим діячем на полі галицької археографії. "Треба зазначити, – вказав Л. Винар, – що М.Грушевський завжди надавав великого значення археографічним досліддам і видаванню джерел української культури" [9, 36]. Разом із тим, шановний дослідник припустився помилки при підведенні підсумків діяльності Археографічної комісії НТШ вказавши, що в період до вибуху Першої світової війни друком вийшло одинадцять томів "Жерел до історії України-Руси" [9, 43]. Як відомо, під керівництвом М.Грушевського Археографічна комісія до 1914 р. видала дев'ять томів "Жерел" та сім томів "Пам'яток". Втім, Л.Винар цілковито правий в загальній оцінці темпів публікаторської діяльності членів львівської комісії, адже вважаючи на скромні фінансові можливості НТШ, це було вагоме наукове досягнення.

Подібні оцінки археографічної діяльності М. Грушевського прозвучали також на сторінках першої наукової біографії видатного вченого, котру Л. Винар присвятив сто двадцятій річниці від дня народження автора "Історії України-Руси". Аналізуючи становлення М. Грушевського як археографа, автор вкотре відзначив спадкоємність археографічних традицій Київської археографічної комісії та Археографічної комісії НТШ. Разом із тим, Л. Винар вдало підмітив, що на відміну від "Архива Юго-Западной России", що по суті містив документи з історії України (хоча й не зазначав цього в титулі), чоловік видання львівського Товариства – "Жерела до історії України-Руси" – уперше показало науковому світу солідність джерельних підстав минулого одного з найбільших східнослов'янських народів. Підсумовуючи галицький період археографічної діяльності видатного вченого, його біограф відзначив: "Грушевський надавав виняткової уваги виданням джерел до історії України, тому паралельно зі своїми оригінальними монографічними дослідженнями і своїх учнів він розвивав археографічну діяльність. Не дивлячися на обмежені фінансові ресурси, він висилає своїх учнів до польських, російських, віденських, ватиканських і інших архівів і в висліді їхньої праці видаються збірки джерел до історії України. Не підлягає сумніву, що Грушевський і його школа в Львові відіграли переломову роль в розбудові джерельної бази української національної історіографії" [10, 59].

Чи не вперше серед діаспорних істориків Л.Винар присвятив увагу археографічній діяльності М.Грушевського в останнє десятиліття його життя. Він слушно відзначив, що київську історичну школу видатного вченого також характеризував документалізм. Подібно, як це було і у Львові, в Києві автор "Історії України-Руси" започатковує археографічні експедиції, висилаючи своїх учнів і співробітників до українських і російських архівів. Плани ж організувати такі експедиції до європейських

сховищ, вірно відзначає автор, не мали успіху внаслідок ізоляціоністської політики радянської влади. Характеризуючи здобутки Археографічної комісії ВУАН на чолі з М. Грушевським, Л. Винар влучно підсумовує: "Отже в археографічній ділянці Грушевський і його учні в 1920-их рр. продовжували працю його "львівської школи" з 1900-их рр., коли він очолював Археографічну комісію НТШ. Критичне вивчення історичних джерел завжди було характеристичне для Грушевського і його учнів у Львові й Києві" [10, 74].

Підсумовуючи огляд грушевськіани за 40-80-ті рр., робимо висновок, що в історіографії розроблялись різноманітні проблеми вивчення археографічної спадщини М. Грушевського. Ці дослідження набули системності та організованості із впровадженням нової українознавчої дисципліни – грушевськознавства, а також заснуванням в США Українського історичного товариства та його друкованого органу – журналу "Український історик". До досягнень цього періоду можна віднести розробку ряду проблем формування Грушевського-археографа та впливу київської історіографічної традиції на джерелознавчу складову його фахового становлення; еволюції археографічних зацікавлень історика у львівську та київську доби його життя; ролі археографічної спадщини М. Грушевського для української науки ХХ ст. Разом із тим відзначимо, що об'єктивно рівень досліджень послаблювався через неможливість використання діаспорними науковцями архівної грушевськіани, що зберігалась в СРСР. Незважаючи на певні недоліки, доробок учених діаспори склав поважний етап в реконструкції археографічної діяльності М. Грушевського, став підґрунтям сучасних досліджень [11, 154-182].

Джерела та література:

1. Ohloblyn O. Ukrainian Historiography (1917-1956) / O. Ohloblyn // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – 1957. – Vol.V-VI. – P. 307-435.
2. Будурович Б. Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії / Богдан Будурович // Визвольний шлях. – Лондон, 1967. – № 2. – С. 171-181.
3. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків / Наталя Полонська-Василенко // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. Збірник на пошану українських учених знищених більшовицькою Москвою. – Париж-Чикаго, 1962. – Т. CLXXIII. – С. 7-110.
4. Сакада Л. "Український історик" : Генеза, тематика, постаті / Людмила Сакада. – Нью-Йорк, Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 328 с.
5. Гирич І. Внесок "Українського історика" в грушевськознавство / Ігор Гирич // Український історик. – 1994. – № 1-4. – С. 102-109.
6. Тельвак В.В. Проблеми дослідження теоретико-методологічної спадщини М. Грушевського на сторінках «Українського Історика» / В.В. Тельвак // Український історик. – 2003. – № 1-5. – С. 177-192.
7. Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського / Любомир Винар // Український історик. – 1984. – № 1-4. – С. 7-20.

8. Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В. Антоновича / Любомир Винар // Український історик. – 1966. – № 3–4. – С. 26–32.
9. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка : 1892-1934 / Любомир Винар. – Нью-Йорк; Дрогобич; Львів : Українське Історичне Товариство, 2006. – 384 с.; іл. Серія Грушевськіяна, том 8.
10. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934). У 50-ліття смерті / Любомир Винар. – [Мюнхен] : Сучасність, 1985. – 120 с.
11. Атаманенко А. Розвиток грушевськознавства в діаспорі / Алла Атаманенко // Український історик. – 2006–2007. – № 4 / 1–2. – С. 154–182.

Віктор Гоцуляк

ВНЕСОК ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО У РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА АРХІВОЗНАВСТВА : ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Життя та діяльність Олександра Сергійовича Грушевського (1877-1943) – історика, літературознавця, педагога і громадського діяча засвідчили його вагомий внесок у розвиток вітчизняної історичної науки та архівної справи. Сучасні науковці одностайні у тому, що вчений збагатив наукове українознавство низкою праць з історії, історіографії, джерелознавства, історичної географії, архівознавства, етнографії та літературознавства. Він займає поважне місце серед таких представників вітчизняної історичної науки, як В. Данилевич, В. Модзалевський, Д. Дорошенко, М. Крачківський та інші [1, 91]. Також вважають, що він причетний до ідейного й організаційного творення української гуманітарної науки перших трьох десятиліть ХХ ст., розбудови національної освіти, розроблення концептуальних засад розвитку бібліотечної справи в Україні та до створення Української академії наук [1, 91].

Щодо біографічної традиції то її складають відомості про те, що народився майбутній вчений 12 (24) серпня 1877 р. у Ставрополі в родині священика. Пізніше, у 1879 р. сім'я Грушевських переїхала до Владикавказу. З 1888 до 1893 рр. Олександр навчався у місцевій класичній гімназії, у 1895-1899 рр. – на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира, який закінчив із дипломом I ступеня і золотою медаллю за історичний нарис “Турово-Пінське князівство”. Спорідненою з цією тематикою була його дипломна робота: “Пинское Полесье. Исторические очерки. Очерки истории Турово-Пинского княжества XI-XIII вв.”.

У подальші роки О. Грушевський викладав історію у Новоросійському (Одеському) (січень 1907 – вересень 1908 рр.) університеті як приват-доцент кафедри російської історії, де отримав премію за спецкурс, присвячений добі Петра I, прочитаний російською

мовою, і догану за читання лекцій з історії України українською мовою й змушений був згодом залишити університет [2, 255].

Він викладав у вищих навчальних закладах Москви і, зокрема у Московському (1909-1910 рр.) та Петербурзькому (1910-1917 рр.) університетах. В останньому став керівником популярного студентського гуртка українознавства. Вчений активно займався дослідницькою діяльністю, був Дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (з 1902), Історичного товариства Нестора-літописця, товариства “Бюро труда для интеллигентных” (1903), членом бюро Українського наукового товариства (УНТ) у Києві, Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті (з 1907), Імператорського російського географічного товариства (1913-1916).

Події Української революції покликали О. Грушевського до Києва, де проявився його хист організатора, провідника культурно-освітнього руху. Його обирають членом Української Центральної Ради, він працює приват-доцентом, пізніше професором, товаришем головної президії правничого факультету Українського народного університету, керівником бібліографічної комісії університету (1917-1918).

О. Грушевський очолював Педагогічний музей Київського учбового округу (вересень 1917 – серпень 1918 р.), був головою бібліографічної секції Архівно-бібліографічного відділу Головного управління у справах мистецтва та національної культури (червень–грудень 1918 р.), директором Постійної комісії для складання історико-географічного словника українських земель (з березня 1919 р.), членом Тимчасової комісії для заснування Національної бібліотеки Української держави (1919 р.), заступником Голови історичної секції ВУАН (1921-1924 рр.), керівником історичного циклу Вищого інституту освіти ім. М. Драгоманова та членом Наукової ради інституту, керівником Секції історії українського права при Правничому товаристві, членом Археологічного Комітету при УАН (з 1921 р.), дійсним членом Науково-дослідної кафедри історії України під керівництвом М. Василенка (1922-1923 рр.), керівником Секції соціально-політичної та економічної історії Науково-дослідної кафедри історії України (з березня 1925 р.). Учений був дійсним членом АК ВУАН, член Всесоюзного добровільного товариства пролетарського туризму і екскурсій (1933 р.), редактором “Історично-географічного збірника”, членом редколегії журналу “Україна”, Записок історико-філологічного відділу ВУАН тощо [2, 255].

Як історик особливо переймався проблемою збереження унікальних історичних джерел, розробляв проект створення Українського національного архіву, концепцію архівно-археологічного інституту, входив до комісії із заснування Національної бібліотеки. Будучи сумлінним дослідником Олександр Грушевський підняв студії з історії заселення

України до рівня фундаментальної академічної дисципліни. Він є автором понад 100 наукових праць. Однак 31 липня 1933 р. його звільняють з посади у ВУАН “за повний саботаж у науковій роботі”, а 9 серпня 1938 р. заарештовують як “одного з керівних учасників антирадянської української націоналістичної терористичної організації”. Він був засуджений в жовтні 1939 р. до п’яти років заслання, яке відбував у Казахстані (Іртишський район Павлодарської області), де працював рахівником. Там і помер, ймовірно 1943 року. Реабілітований у вересні 1989 р. [2, 255].

У дореволюційній, революційній і до середини 1920-х років історіографії спостерігається позитивна оцінка творчого доробку О. Грушевського у сфері вітчизняної історії, історіографії, та літературознавства. Однак, як зазначає Л. Приходько, арешт і заслання О. Грушевського 1938 р. призвели до забуття наукової спадщини вченого, нищівної критики його педагогічної й організаційної діяльності [20, 3]. У працях радянських авторів, зокрема О. Мітюкова й В. Нікітіна, діяльність Бібліотечно-архівного відділу, яким учений керував у 1917-1918 рр., оцінювалась як не результативна [20, 4].

Вчений характеризувався тодішніми радянськими ідеологами як “буржуазний націоналіст” і навіть в 1988 р. у “Українській Літературній Енциклопедії”, та “Історії української літературної критики. Дожовтневий період”, хоча і відмічалася певна цінність робіт О. Грушевського, однак вказувалося, що його творчий доробок позначений буржуазно-націоналістичним спрямуванням [3] і те, що він є представником “ліберально-буржуазної та націоналістичної течії” в українській літературній критиці кінця XIX – початку XX ст. [4, 307].

Значно об’єктивніше оцінювали життя та творчу спадщину О. Грушевського, особливо у сфері українознавства та історичну представники української зарубіжної історіографії, зокрема Д. Дорошенко, Б. Крупницький, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко та засновник грушевськознавства – Л. Винар. Про це, зокрема, свідчить гасло “Грушевський Олександр” у другому томі Енциклопедії Українознавства” [5, 455-456].

З відродженням державної незалежності України у 1991 р. ситуація навколо вивчення постатей багатьох істориків корінним чином змінилася, завдяки застосуванню сучасних методологічних підходів та методик. Зазначене сприяє досягненню спадщини та посилює об’єктивність у відтворенні біографій, сфер наукової й громадської діяльності українських істориків і, у тому числі, О. Грушевського.

З цього часу і у другій половині 1990-х рр. в Україні відновлено інтерес до постаті вченого, завдяки вітчизняним історикам та ученим-грушевськознавцям: С. Білоконя, І. Верби, І. Гирича, Я. Дашкевича, Л. Дубровіної, В. Заруби, Л. Зашкільняка, Т. Ківшар, С. Кіржаєва, І. Костюк,

І. Матяш, Р. Пирога, В. Пристайка, П. Соханя, В. Ульяновського, Ю. Шаповала, О. Юркової та ін., які заклали основу для комплексного дослідження життя й наукової спадщини О. Грушевського.

Особливо докладно різні аспекти життя та діяльність О. Грушевського висвітлили у своїх дослідженнях Р. Пиріг [6], Л. Рудницький [7], В. Качкан [8], Т. Ківшар, [9] І. Верба [10], В. Хмарський і Л. Білоусова [11], О. Юркова [12], І. Матяш [13], І. Шихненко [1] та інші.

З початком 2000-х років на якісно новий рівень піднялися дослідження постаті О. Грушевського.

У 2000 р. І. Костюк захистила кандидатську дисертацію з української літератури де дослідила літературно-критичну творчість та висвітлила постать О. Грушевського як історика літератури [14]. У центрі уваги дослідниці літературознавча спадщина О. Грушевського та характеристика його місця в історії українського літературознавства. Здійснивши пошук і вивчення літературно-критичних та історико-літературних праць ученого, І. Костюк здійснила аналіз суспільно-політичних чинників та обставин його життя. Вона зробила вдалу спробу всебічного розгляду наукового доробку та вивчила ідейно-естетичні критерії, які виражають громадянську позицію критика та його літературну програму; обґрунтувала метод О. Грушевського – літературного критика та історика літератури; показала жанрово-тематичну різноманітність його літературознавчої спадщини, розкрила особливості осмислення окремих творів письменника, літературного процесу загалом та інше.

Л. Приходько враховуючи, що в українській історії і архівознавстві від другої половини 1990-х рр. спостерігалася активізація біоісторіографічних досліджень у контексті неупередженого вивчення постатей, подолання застарілих методологічних підходів в оцінці їх важливих етапів діяльності, що тривалий час залишалися недостатньо вивченими, звернулася до дослідження життєвого шляху Олександра Сергійовича Грушевського – як історика, організатора архівної й бібліотечної справи та педагога. Також вона особливу увагу приділила висвітлення його діяльності, як першого керівника державного органу управління у сфері архівної справи України.

Спираючись на історіографічну традицію й особисті наукові зацікавлення вчені, у тому числі Л. Приходько довели, що О. Грушевський збагатив українську науку цінними працями з історії, історіографії, історичної географії, архівознавства, етнографії, літературознавства, зробив непересічний внесок у становлення національної освіти, розбудову архівної та бібліотечної справи України. Він був причетний до ідейного й організаційного творення української науки в першій третині ХХ ст.

Протягом 2004 р. Л. Приходько підготувала низку тематично споріднених статей у який висвітлювалися історіографічні аспекти

вивчення життя і діяльності О.Грушевського в працях українських та зарубіжних дослідників [15], його постать, як дослідника історії України [16], внесок ученого у становлення української національної науки на початку ХХ ст., [17], розбудову бібліотечної справи Української держави у 1917-1918 рр. [18], розвиток історичного наукового краєзнавства в Україні в зазначений вище період [19].

2005 р. Л. Приходько захистила кандидатську дисертацію [21] де змістовно висвітлила наукову, організаційну діяльність О. Грушевського у сфері української історичної науки, архівної та бібліотечної справи, роботу як педагога вищої школи, зокрема внесок у розвиток архівної освіти. Спеціальний розділ своєї роботи вона присвятила О. Грушевському як ученому-історику і педагогу, в якому дослідила науковий доробок ученого у галузі української історичної науки, а також його педагогічну діяльність. На підставі ґрунтовного аналізу історіографії проблеми та репрезентативної джерельної бази, Л. Приходько особливо детально висвітлила формування світогляду та особливості наукової творчості О. Грушевського, проаналізувала педагогічну діяльність ученого в Українському народному університеті, Київському археологічному інституті, Вищому інституті народної освіти та Науково-дослідній кафедрі історії України ВУАН.

Дослідниця також ґрунтовно досягнула науково-організаційний доробок, участь в організації Українського Наукового Товариства та наукових установ ВУАН О. Грушевського. Варто зазначити, що багатогранну наукову творчість вченого вона вивчила з урахуванням конкретно-історичного й соціокультурного контекстів життя українського суспільства першої третини ХХ ст. Л. Приходько показала, що вчений був одним із розробників концептуальних засад архівної та бібліотечної справи в УНР та Українській державі в 1917–1918 р. і проаналізувала його діяльність як першого керівника державного органу управління в сфері архівної справи – Бібліотечно-архівного відділу.

І.Матяш своїми дослідженнями та Л. Приходько матеріалами своєї дисертації довели, що О.Грушевський був прекрасний знавець історії та її архівів, за плечима якого копітка багаторічна евристична робота не тільки в архівах Києва, Москви, Петербурга, але й за кордоном, в Австрії та Німеччини, де він не лише виявляв цінні документи з української історії, а й знайомився та аналізував систему організації та методику роботи архівних установ а отриманий досвід поширював в Україні.

Під керівництвом О. Грушевського уперше в Україні розроблялася концепція архівної реформи та розпочалося виконання науково обґрунтованої, національно орієнтованої й перспективної програми розвитку архівної справи з чітко визначеними напрямками виявлення, збереження й охорони архівних документів; повернення українських

архівів з-за кордону; створення зведеного реєстру архівної спадщини; формування раціональної мережі архівних установ; видання археографічного часопису; започаткування системи підготовки фахівців архівної справи.

В процесі здійснення заходів цієї програми вирішувався широкий спектр питань, пов'язаних з організацією архівних установ, архівних джерел, їх фондуванням, обліком, створенням довідкового апарату, підвищенням рівня наукової праці в архівних установах, зростанням фахового рівня їх співробітників. Як член АК ВУАН учений брав участь у вирішенні теоретичних і практичних питань архівного будівництва в Україні, джерелознавства, археографії. Зокрема, він чітко визначив основні завдання Бібліотечно-архівного відділу, які відображали напрями і зміст реформи архівної справи в Україні та передбачали: а) заснування Національного архіву; б) підтримку діючих районних архівів і створення за необхідністю нових; в) наукове опрацювання архівних документів; г) координацію наукових археографічних робіт, які здійснювались архівними комісіями; д) створення реєстру українських документів, що переховувалися в російських архівах для повернення їх в Україну; е) видання спеціального археографічного часопису “Пам’ятки”; є) здійснення комплексних заходів щодо рятування ушкоджених приватних архівів та архівних установ. З метою розроблення теоретичних і практичних проблем архівознавства й археографії при відділі планувалося заснувати археографічну комісію з 6-8 членів, а на її базі створити архівний гурток, в якому працівники відділу, штатні й позаштатні, мали б можливість підвищувати фаховий рівень. Ця інституція у перспективі повинна була стати науково-дослідною установою з власною системою підготовки кадрів [21, 22].

За переконанням І. Матяш коло пріоритетних наукових і практичних проблем відділу його компетенції були широкими – від виявлення і інвентаризації архівних документів, реставрації й збереження пошкоджених із них до розбудови державних установ і розроблення теоретичних засад архівознавства [22, 14-15].

Взагалі учені докладно дослідили різні аспекти досить плідної праці О.Грушевського у сфері архівної справи та архівознавства, стиль історичного мислення, завдяки ґрунтовному аналізу його наукової спадщини, яка засвідчила використання ним широкого спектру історичних джерел, актових та архівних матеріалів тощо. Щодо викладацької діяльності, то зокрема, у фонді 1235 “Грушевські – історики та філологи. 1830-1958” ЦДІАК України зберігся рукопис розробленого ним курсу лекцій з історіографії та архівознавства [23, 231]. Учені особливо сумлінно висвітлили діяльність історика в Археографічній комісії Всеукраїнської академії наук упродовж 1918-1930 рр., як одного з ініціаторів створення та активного співробітника. Щодо архівознавчих уподобань О. Грушевського

то непересічну цінність мають публікації та, особливо його перші спроби аналізу наукових проблем архівістики, зокрема статті: “Стежки і шляхи української науки”, “Сучасне українське архівознавство” (1918) [24] та ін.

Для української історіографії науковий інтерес становить, унікальність творчого доробку О. Грушевського цінність, якого полягає в багатогранності й національному спрямуванні.

Внесок О. Грушевського у розвиток історичної науки репрезентується комплексом наукових праць з історії України давньої та нової доби, української історіографії й культури XIX ст., а також історичної географії та джерелознавства. Як, зазначає Л. Приходько “його студії на ґрунтовній джерельній основі розкривали історичний поступ українського народу в поєднанні географічних, політичних, соціально-економічних і культурних чинників його буття, простежували цілісність і тяглість українського історичного процесу від часів Княжої доби, через литовсько-польський період, Козацько-Гетьманську державу XVII–XVIII ст. до національно-культурного відродження XIX ст., яке дістало своє органічне завершення в подіях української революції й відновленні української державності” [20, 16].

Дослідники спромоглися всебічно з’ясувати внесок ученого в українську гуманітаристику. Об’єктивними є сучасні оцінки учених його практичної діяльності у сфері історичної науки, освіти, архівної та бібліотечної справи, організації наукових установ. Вони сприятимуть використанню спадщини та здобутків О. Грушевського у галузі історичної науки та архівознавства, які й досі в багатьох аспектах не втратили своєї цінності.

Джерела та література

1. Шихненко І. М. Внесок Олександра Грушевського у розвиток української біографістики першої третини XX ст. // Сумський історико-архівний журнал. – Суми, 2008. – № IV-V. – С. 91-96.
2. Матяш І. Б. Грушевський Олександр Сергійович // Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 254-256.
3. Березовський І. П. Грушевський Олександр Сергійович // Українська літературна енциклопедія. – Т. 1. – К., 1988. – С. 510-511.
4. Історія української літературної критики: Дожовтневий період / Відповід ред. П. М. Федченко. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 307
5. Грушевський Олександр // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина 2. / Голов. ред. В. Кубійович. Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 510-511.
6. Пиріг Р. Я. Доля брата М. С. Грушевського була типовою... // Літературна Україна. – 1993. – 15 липня. – С. 4-5.; Його ж. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). – К., 1993. – С. 162-169.; Його ж. Рідний брат Михайла Грушевського // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД. – 1994. – № 1 (13-15). – С. 89-93.
7. Рудницький Л. У тіні великого брата – літературні праці Олександра Грушевського (спроба аналіз) // 125 років Київської української академічної традиції 1861-1986. – Нью-Йорк, 1993. – С. 520-530.

8. Качкан В. А. З родоводу Грушевських (Олександр Грушевський – історик, етнограф, літературознавець) // Качкан В. А. Українське народознавство в іменах: у 2 ч. – К., 1955. – Ч. 2. – С. 160-171.
9. Ківшар Т. І. Олександр Грушевський – фундатор бібліотечно-бібліографічної справи Української держави у 1917-1918 рр. // Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні: тези науково-практичної конференції. – К., 1995. – С. 69-712.
10. Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 136-138.
11. Хмарський В. М., Білоусова Л. Г. М. С. Грушевський і одеські науковці // Архіви України. – 1996. – № 1/3. – С. 61-68.
12. Юркова О. В. Фундатор історичної географії України // Історичний календар-97. – К., 1996. – С. 247.
13. Матяш І. Б. Перший голова Бібліотечно-архівного відділу (до 120-ліття від дня народження О. С. Грушевського) // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 2. – К., 1997. – С. 104-110.; Її ж. Літературознавець, історик, архівіст Олександр Грушевський // Слово і час. – 1998. – № 8. – С. 38-39.; Її ж. Він ніколи не був ні шовіністом, ні націоналістом, а тільки українцем... Життєва драма О. Грушевського // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД. – 2000. – № 2-4 (13-15). – С. 252-264.; Її ж. Останній автограф Олександра Грушевського // Архіви України. – 2002. – № 1-3. – С. 268-270.
14. Костюк І. В. Олександр Грушевський – літературний критик та історик літератури: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / ЛНУ ім. Івана Франка. – Львів, 2000. – 19 с.
15. Приходько Л. Ф. Висвітлення життя і діяльності О. С. Грушевського в працях українських та зарубіжних дослідників: Спроба історіографічного аналізу // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип. 6. – С. 220-239.
16. Приходько Л. Ф. Олександр Грушевський – дослідник історії України // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 11. – С. 238-247.
17. Приходько Л. Ф. Олександр Грушевський і становлення української національної науки на початку ХХ ст. // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 12. – С. 206-216.
18. Приходько Л. Ф. Внесок Олександра Грушевського у розбудову бібліотечної справи Української держави у 1917-1918 рр. // Бібл. вісник. – 2004. – № 4. – С. 23-30.
19. Приходько Л. Ф. Внесок Олександра Грушевського у розвиток історичного наукового краєзнавства в Україні на початку ХХ ст. // Житомиру – 1120 (884-2004): Науковий зб. “Велика Волинь”. – Т. 31 (Матеріали міжнар. наук.-краєзнав. конф. “Житомир в історії Волині та України” (15-18 верес. 2004 р.). – Житомир, 2004. – С. 136-141.
20. Приходько Л. Ф. Олександр Сергійович Грушевський – історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2005. – 19 с.
21. Матяш І. Б. Олександр Грушевський як діяч архівної справи // Матяш І. Б. Особа в українській архівістиці: біографічні нариси. – К., 2001. – С. 14-30.
22. Матяш І. Б. Основні проблеми архівного будівництва доби визвольних змагань // Архівна і бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921). – К., 1998. – С. 14-15.
23. Приходько Л. Ф. Олександр Грушевський як керівник першого державного органу управління архівною справою України і особистість // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. 15. – С. 207-215.
24. Грушевський О. С. Стежки і шляхи української науки // Літературно науковий вісник. – 1918. – Кн. IV/V. – С. 126-133.; Його ж. Сучасне українське архівознавство // Україна. – 1918. – Кн. 1/2. – С. 81-82.

Оксана ЛАСТОВСЬКА

ПЕРШИЙ ЕТАП РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ І МОНАСТИРІВ В УКРАЇНІ

Наука розвивається відповідно до існуючої реальності. Тому на неї має вплив розвиток самого суспільства і тих змін, що у ньому відбуваються. Це і є основною підставою, від якої варто відштовхуватися у питанні про періодизацію будь-якого етапу вивчення історії, і зокрема – монастирів Православної церкви в Україні.

Як правило, для більшості сучасних досліджень з історії Православної церкви питання щодо сучасної періодизації досить чітко вкладається в межу, пов'язану з 1991 р. Логіка цього, звичайно, цілком очевидна. Вона визначена одразу двома подіями: 24 серпня 1991 р. – день проголошення незалежності України Верховною Радою України та 1 грудня 1991 р. – день проведення Всеукраїнського референдуму і підтвердження на ньому юридичної сили Акту про проголошення незалежності.

Але основа для такого кардинального повороту була закладена раніше. Адже для зміни ідеології та поглядів на загальносуспільному рівні в першу чергу повинне бути готове саме суспільство, а не тільки окрема особистість. Подібні ж процеси мають досить довгий інкубаційний період.

Будь-яка авторська періодизація має безумовно суб'єктивний характер. Вироблення ж загальноприйнятої позиції потребує широкої наукової дискусії. Крім того, варто враховувати, що особливість періодизації розвитку історичної науки полягає у її тісній залежності від суспільних процесів. З моєї точки зору, можна запропонувати наступну періодизацію українського історіографічного процесу у вивченні історії Церкви:

1-й період – 1988-1994 рр. – концептуальний.

2-й період – 1994-2000 рр. – інституційний.

3-й період – 2000-2009 рр. – дискусійно-рефлексійний.

4-й період – від 2009 р. – модернізаційний.

Кожен з цих періодів, звичайно, має свої особливості і характеризується пошуком нових форм і методів у дослідженні історії Церкви. В одній із сучасних праць зауважується, що «...періодизація історії країни – це своєрідна систематизація усіх існуючих проблем її розвитку в просторі і часі на основі прийнятих автором методик для їх розв'язання. Отже, в основі періодизації – просторово-часова вісь координаті етапів історії країни, зміна їх параметрів та відображений у назвах періодів варіант методу дослідження» [1, 22]. В цілому з таким розумінням погодитися можна, але необхідно зауважити, що будь-яка періодизація не має універсального характеру. Вона завжди

супроводжується по-перше, суб'єктивізмом дослідника і, по-друге, загальновизнаністю тих чи інших критеріїв в оцінці історичних явищ.

1-й період – 1988-1994 рр. – концептуальний. В процесі наукового розвитку вирішувалося головне концептуальне питання – з'ясування співвідношення національної історії з історією Церкви, визначення засадничих позицій щодо самої Церкви та її історії. Тактичними завданнями стояли відхід від партійної методології, пошук джерел та найбільш «дражливих» тем для дослідження і висвітлення.

Періодизацію сучасних досліджень історії Православної церкви варто починати від 1988 р., а не від 1991 р. Зумовлюється це широким відзначенням 1000-ліття хрещення Русі, причому не у вузько соціальному просторі, а фактично – в загальносвітових масштабах. Як відомо, у листопаді 1987 р. тодішній Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов проголосив курс на «перебудову» СРСР. Однак, трансформаційні процеси почалися не від самого проголошення, а вже від реальних фактів його реалізації. Підготовка та широкомасштабне проведення святкування 1000-ліття хрещення Русі на основі політичної машини СРСР дозволило активізувати наукові дослідження з історії релігії і Церкви взагалі та Православної церкви зокрема. Під егідою КПРС була розроблена навіть комплексна програма для істориків «Роль релігії в історії та сучасному світі» [2, 173-184]. Цілий ряд досліджень, конференцій, міжнародних зустрічей з даної тематики, залучення нових архівних матеріалів, відновлення цінності попередніх історіографічних досягнень, дали загальний поштовх до інтелектуального переосмислення місця Церкви в історії суспільства. Проте, не можна не погодитися із сучасною дослідницею І. Преловською, що «дозволене «згори» святкування 1000-ліття хрещення Руси у 1988 р. на той момент не викликало «тектонічних зрушень» і призвело тільки до дозованого проникнення в пресу публікацій щодо «культурної ролі церкви» у вітчизняній історії» [3, 10].

Результат цього процесу проявився не одразу, а лише в наступні роки. Особливо вплинуло на нього зміна статусу України як державного утворення (від складової частини федеративного утворення до незалежної держави) та швидкий розвиток політичних і соціальних процесів у всіх сферах суспільного життя, в т.ч. і в церковно-релігійному. Адже у 1989 р. на території України починає відновлюватися УАПЦ, у 1990 р. – УГКЦ, тоді ж РПЦ створює тут свій екзархат, а у 1992 р. створюється УПЦ КП. Необхідність урегулювання швидкоплинного процесу появи багатьох релігійних структур в Україні змусила владні кола до розробки закону «Про свободу совісті та релігійні організації», прийнятий Верховною Радою УРСР 23 квітня 1991 р. Але, безперечно, ключовим моментом стало проголошення незалежності 24 серпня та підтвердження цього акту на референдумі 1 грудня 1991 р. Цими подіями остаточно були зняті всі ідеологічні та механічні (з боку держави) перепони у вивченні історії Церкви.

Водночас в Україні почала розвиватися і наукова інфраструктура. Ще у 1987 р. була відновлена Археографічна комісія, наприкінці 1988 р. на республіканській нараді істориків було поставлене питання про поглиблення вивчення джерел з історії України, а вже 25 квітня 1991 р. вже був створений Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського [7, 13], в завдання якого входило й дослідження джерел з історії Церкви.

Підштовхувальним моментом у активізації досліджень в цей період безперечно був і політичний чинник. Виникнення і формування різних (і при цьому досить часто полярних) політичних угруповань та партій змушувало до створення концепцій, які повинні були обґрунтовувати їх позиції, що відображалися в політичних програмах [6]. В окремих випадках прямо наголошувалося на необхідності активізації наукових досліджень: «Слід також невдовзі скликати науково-церковну конференцію, на якій фахівці з різних гуманітарних дисциплін звели б разом свої відомості про національні особливості Української Церкви» [5, 60]. І навіть наголошувалося на необхідності відновлення ряду соборів і монастирів, ув'язуючи цей момент із розвитком інфраструктури: «відбудову й реставрацію понівечених та поруйнованих соборів і монастирів треба вести разом із будуванням готелів, інших закладів обслуговування» [5, 60].

Крім того, до вирішення церковно-релігійних проблем на політичному рівні залучилася й держава: був виданий указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 4 березня 1992 р. та розпорядження Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна» від 22 червня 1994 р. Але широкого і масового поширення процес реституції церковного (в т.ч. і монастирського) майна у 1990-х роках ще не набув.

Найбільш популярні наукові видання на початку 1990-х років в Україні були – «Український історичний журнал», «Пам'ятки України» та «Старожитності», «Київська старовина», а потім і «Пам'ять століть». Зокрема, на сторінках «Старожитностей», що видавалися з грудня 1990 р. по 1994 рр. у газетному форматі як додаток до журналу «Пам'ятки України», регулярно подавався матеріал про події як сучасного церковного життя, так і минулого. З 1990-х рр. у Львові при Музеї історії релігії (створений у 1970 р. як Музей релігії та атеїзму) починається проведення щорічної конференції «Історія релігій в Україні», яка поступово набуває всеукраїнського значення. При ньому ж як філію у 1993 р. було створено Інститут релігієзнавства. Але реалізація цих проектів з цього часу і впродовж наступних десятиліть мала загальний характер, орієнтований на досить широке коло питань, в центрі яких перебували всі релігії (а не лише християнство і християнська Церква) і їх впровадження в різних сферах життя людини і суспільства (мистецтво, філософія, музейна справа, охорона пам'яток тощо).

Найчастіше історія монастирів подавалася, звичайно, в них, як найбільш відомих, та ще у матеріалах конференцій. Проте останні, як правило, видавалися досить невеликими тиражами, і на сьогодні вже більш їх частина є певним раритетом. Зрозуміло, що це впливало негативно і на поширення наукової інформації. Особливістю цього періоду було поширення наукової інформації через популярні (газетно-журнального типу) видання. Найчастіше це був передрук із малодоступних видань. Такий підхід був зумовлений значним інтересом населення до інформації, що не була до цього у широкому доступі. Як приклад, можна навести публікацію у виданні «Наше минуле» (спецвипуску до газети «Рабочее слово»), яка була передруком з газети «Пролетарская правда» за 1922 р., про суд, вирок і реквізицію майна Києво-Михайлівського монастиря «на користь голодаючих» [4, 11-22].

Щодо наукового вивчення історії монастирів, то характерною особливістю цього періоду стала її фрагментарність, зумовлена слабкою джерельною базою. Для переважної більшості публікацій найбільш авторитетними були думки авторів ще ХІХ – початку ХХ ст. або ж видання діаспори ХХ ст. При цьому, фактично був відсутній критичний підхід. Характерною особливістю видань (будь-якого характеру) стало ще й супроводження текстів (часто не виправдане тематикою) зображеннями храмів як парафіяльних, так і монастирських.

Своєрідною знаковою вершиною періоду варто визнати вихід у світ в 1994 р. відомого 3-томника з історії церкви та релігійної думки в Україні за авторства відомих істориків В. Ульяновського, О. Крижанівського та С. Плохія і участі у цьому проекті В. Мордвінцева. В тому ж році вийшла і монографія А. Зінченка, присвячена церковному землеволодінню на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст., яку можна охарактеризувати як витриману в дусі монографії О. Крижанівського ще 1991 р.

Таким чином, з кінця 1980-х років і до середини 1990-х в українській історичній науці проходить перший етап розвитку історичних досліджень у сфері історії Церкви, коли були закладені концептуальні основи подальшого становлення цього напрямку.

Джерела та література

1. Бабенко В.М. Періодизація історії України як предмет філософсько-історичного аналізу // Вісник Донбаської національної академії будівництва і архітектури. – 2011. – Вип. 2. – С. 22.
2. Комплексная программа исследований «Роль религий в истории и современном мире» // Вопросы истории. – 1989. – №6. – С. 173-184.
3. Преловська І. Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1930) – Української Православної Церкви (1930–1939). – К., 2013. – С. 10.
4. Поповская контрреволюция, или Перед судом киевского пролетариата // Наше минуле. – Число 5. – 1992. – С. 11-12.

5. Програма комплексної соціально-економічної реформи України // Розбудова держави. – 1993. – №4. – С. 60.
6. Україна багатопартійна: програмні документи нових партій. – К.: МП «Пам'ятки України», 1991. – 192 с.
7. Яковенко Н. Такого не було, бо не могло бути. Спроба презентації Інституту української археографії // Старожитності. – 1991. – №11. – С. 13.

Віталій Боримський

ВАРШАВСЬКА УГОДА 1920 р. ТА ЇЇ РЕЗОНАНС У ПОЛЬСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Відновлення незалежності поставило перед Польщею завдання формування кордонів та вироблення зовнішньої політики. Якщо західні кордони залежали більше від Антанти ніж від Польщі, то на сході було широке полу для діяльності. Загалом в польському політичному середовищі існувало дві концепції щодо земель України, Литви й Білорусі: федерації та інкорпорації, тобто влучення їх до складу Польщі. Головним архітектором т.зв. федераційної концепції був Ю. Пілсудський. Головними його політичним противниками були політики з націоналістичного табору, найяскравіші постаті це Роман Дмовський та Станіслав Грабський. Підписання Варшавського договору з урядом УНР викликало значний резонанс в суспільстві та дискусію між прибічниками федералістичної концепції Ю.Пілсудського та інкорпораційної Р.Дмовського. Багато галасу було в тому числі через таємність договору і значну кількість пліток, які завжди з'являються, якщо існує інформаційний вакуум стосовно важливих питань.

Київська операція війська польського 1920 р. і пов'язаний з нею Варшавський договір з різних, як політичних так і військових, міркувань готувалися в таємниці.

На засіданні сеймової комісії з закордонних справ 23 квітня 1920 р. прем'єр-міністр Польщі Л. Скульський, відповідаючи на запитання послів (депутатів) наводить тільки короткі витяги з Договору і вказує, «щодо України, то в переговорах з Петлюрою визначено тільки її східні кордони і визнано умову, що про України вирішуватимуть майбутні народні збори».

Навіть 12 травня, коли на засіданні тієї ж комісії один з її членів наполягав на оприлюдненні повного тексту договору, Л. Скульський відповів, що уряд готовий представити текст договору, однак зберігає за собою право обрати відповідний момент, оскільки дискусія над договором могла б збурити настрої в суспільстві, зашкодити намірам уряду і звести нанівець користі від договору.

З початком наступу польських військ і оголошенням маніфестів Ю.Пілсудського відреагувала громадська думка. Польська преса

демонструвала два напрямки в стосунку до справи України. Напрямок проурядовий, презентований «Кур'єром Польським», «Кур'єром Поранним», «Кур'єром Вечірнім», «Дженнікем Повшехним», вважав створення України актом, що відповідає державному інтересу Польщі і який має давню історичну традицію. Згідно цих видань Україну творили король Олександр I Ягеллончик, Сигізмунд III Ва́за, Стефан Баторій і тому повернення до історичних кордонів з часу перед навалом татарів було б найкращим убезпеченням кордонів. У справі зірваних переговорів з більшовиками ці часописи стоять на стороні Головного Командування, стверджуючи, що більшовики тільки хотіли виграти час.

«Кур'єр Варшавський», щоденна газета пов'язана з Християнсько-Народною партією і популярна серед інтелігенції, погоджується з польським наступом як з доконаним фактом, з застереженням однак, щоб політика уряду провадила до вигідних Польщі результатів. Варшавський договір і створення незалежної України «Кур'єр Варшавський» вважав за факти шкідливі та такі, що суперечать зобов'язанням уряду, котрий обіцяв не укласти жодних договорів без згоди Сейму, а однак договір такий уклав. Для націоналістичного табору характерна позиція, що українська політика Ю. Пілсудського – це політика без внутрішньої логіки і чіткої концепції, підписуються договори з людьми, які не мають підтримки власного суспільства і створюється Україна за рахунок власного війська, фінансів і війни з більшовиками замість того, щоб боронити тільки власних історичних кордонів, а українському і білоруському народам дозволити самим вирішувати свою долю. Договір з УНР нічого Польщі не дав, бо визнав за Польщею те, що і так по праву їй належить. Промова посла Глонбінського в сеймі (24.04) називає польську політику на сході сповненою азарту і ризику, незрозумілою в цілях і послаблюючою Польщу на міжнародному форумі.

«Газета Поранна» і «Газета Варшавська» теж дуже гостро критикували східну політику, яку провадив уряд. Зокрема в одному з інтерв'ю «Гезеті Варшавській» Ст. Грабський роз'яснюючи свою позицію щодо України заявив, що наразі існує два претенденти на Поділля і Волинь – це Росія й Польща, і позиція останньої тут значно сильніша. Натомість, якщо з'явиться Україна і Польща сама її легалізує на міжнародному форумі, то вона стане третім претендентом до цих земель та ще й до Східної Галичини, і відбити її претензії буде дуже й дуже складно. Тому існування України вкрай Польщі не вигідне, які б угоди й конвенції не підписував С. Петлюра. Крім того, як вважав Ст. Грабський, умови договору вкрай не вигідні й Україні, тому з часом українці відмовляться від зобов'язань перед Польщею, а якщо С. Петлюра все ж спробує договору дотримати, то не втримається на своїй посаді.

Націоналістична газета «Голос Народу» визнавала за Україною право до незалежності, однак пропонувала не втручатися в українсько-

російське протистояння. Тому вважає нерозумним зрив мирних переговорів з більшовиками заради України. Польська Соціалістична Партія (газета «Роботнік») теж була за початок переговорів і зробила відповідну заяву на засіданні сейму 27 квітня.

Після здобуття Києва вся преса переповнюється ентузіазмом, подальший наступ не викликає сумнівів чи застережень. Головні лейтмотиви преси в той час: більшовики під час мирних переговорів готувались до війни; Антанта схиляє до миру Польщу замість того, щоб розбудити мирні настрої в Росії; Народ тішиться з перемог, але прагне миру і дипломатія зараз повинна працювати аби цю перемогу якнайкраще використати і не продовжувати війни жодної хвилини довше ніж потрібно. Зайняття Києва вважається рекордом, оскільки не було в історії прикладу такої швидкої військової операції. Хоча не дивлячись на це, стосунок польського націоналістичного табору до українського питання був так само негативний. Якщо раніше польська правиця ратувала за якнайшвидше укладення миру з більшовиками, то тепер, висловлювалась за продовження війни, однак твердила, що не можна нікому віддавати території, здобуті кров'ю польського солдата. Українці занадто слабкий і ненадійний союзник. По-перше, Україна буде претендувати на західноукраїнські землі, а боронитись від їхніх претензій на міжнародному форумі буде набагато важче ніж перед Росією. По-друге, слабка Україна тяжітиме до Росії а не до Польщі і захисту від такої буферної держави жодного не буде. Навпаки, доведеться постійно боронити Україну перед російськими зазіханнями. Всі відвойовані землі по Дніпро, на думку діячів Польської Націонал-Демократичної партії, потрібно долучити безпосередньо до Польщі. Під час привітання Ю. Пілсудського взяли участь усі політичні партії і все суспільство.

Заслуговує на спеціальну увагу реакція політичних чинників на перемоги польських військ в Україні.

На засіданні Сейму 4 травня спікер парламенту (marszałek Sejmu) Войцех Тромпчинський, виходець із Націонал-Демократичної партії, склав наступну декларацію, прийняту сеймом одногolosно:

«У вчорашню річницю променистого акту, який Польща, хилячись до занепаду, переказала як заповіт своїм наступним поколінням, збіглася з хвилиною, коли справджується візія Міцкевича, хвилиною, коли наші орли спочинуть на давньому кордоні Болеслава Хороброго. Наші орли несуть сьогодні населенню Волині, Поділля і Київщини порядок і волю, несуть благословення миру, несуть тому населенню можливість спокійної праці і певність, що ніхто більше плодів цієї праці не загарбає.

Якщо ж з приводу поступу наших військ осуджують нас в загарбництві, можемо запевнити, що не маємо наміру жертвувати кров'ю жодного польського солдата для того, щоб втручатись у внутрішні справи сусідніх народів, і щоб силою приєднувати до Польщі хоча б один повіт, населення

якого в більшості до неї належати не хоче. Провадячи нав'язану нам війну, ми боремося в першу чергу за те, щоб надалі не тяжіла над нами постійна загроза, паралізуюча нашу працю. Ми повинні забезпечити собі такі стратегічні кордони, щоб нова війна була малоймовірною. Крім того, ми не повинні забувати, що на західному березі Дніпра мешкає півтора мільйонне польське населення, яке становить величезний капітал праці, майна та інтелігенції. Після досвіду останніх двох років ми не маємо права залишити своїх одноплемінників на здобич совєтського уряду. Від кожного уряду, який там постане з волі населення, ми повинні вимагати для наших одноплемінників свободи мови та віросповідання. До отримання цих свобод зброї не складемо».

Потім спікер зачитав телеграму, яку запропонував вислати до Глави Держави і Верховного Головнокомандуючого, а саме:

«Звістка про славу перемоги, яку здобуває польський солдат під твоїм, Командуваче, керівництвом, наповнює радісною гордістю цілий польський народ. За ту криваву і героїчну працю, яка наближує нас до бажаного миру, кладе нові підвалини під міць польської держави, Сейм від імені вдячної вітчизни шле Тобі, Верховний Головнокомандуваче, і героїчній армії сердечну подяку».

Депутати Сейму вислухали промову спікера стоячи. Роздалися оплески і вигуки: «Хай живе Пілсудський», «Хай живе армія».

«Оплески добродіїв доводять – додав спікер – що надсилаючи телеграму я роблю це від імені і згідно бажання всього Сейму».

18 травня, близько 16 години повернувся з фронту Ю. Пілсудський. На вокзалі його привітав прем'єр-міністр Л. Скульський наступними словами:

«Пане Начальнику! Безсмертним польським подвигом будуть для історії перемоги наших військ на південно-західному фронті. Польська зброя під Твоїм проводом, Верховний Головнокомандуваче (Naczelnny Wodzu), звільнила від більшовицького ярма Поділля, Волинь і Україну, обороняючи кордони Польщі перед навалюю більшовицьких військ, оборонила свободу Польщі і дала свободу іншим. Уряд Польщі вітає Тебе, переможний Вождю, і складає тобі і героїському польському солдату, який бореться за найвищі ідеали людства, слова вдячності і шани. Хай живуть Верховний головнокомандувач Юзеф Пілсудський і польська армія!».

О 19 год. Ю. Пілсудський приїхав до Сейму, де спікер Сейму В. Тромпчинський виголосив наступну промову:

«Весь наш Сейм моїми устами вітає Тебе, Верховний Головнокомандуваче, повертаючого зі шляху Болеслава Хороброго. Від часу Хотину польський народ такого тріумфу польської зброї не мав, але не тріумф над ворогом, не пиха національна розпирає наші серця. Історія ще не знала країни, яка б в таких складних умовах, як наші, створив свою державність. В такій хвилі переможний похід на Київ дав народу почуття власної сили, зміцнив віру в вільне майбутнє, уможливив його духовну

діяльність, а перш за все створив умови для успішного і тривалого миру, якого ми всі так прагнемо. (...) Вся Польща одногolosна в прагненні, щоб населення, звільнене нашими військами, само визначало свою долю, форму своєї держави і своїх урядів. Наша армія на вістрях багнетів несе свободу людям, гнобленим стільки років, несе туди мир народам доброї волі. В Тобі, Верховний Головнокомандуваче, незважаючи на різницю партій, вбачаємо символ нашої Армії, армії такої сили, якої народ наш навіть в своїх найкращих часах не мав. Перемоги, отримані нашою армією під Твоїм керівництвом, вплинуть на долю подій на нашому сході. Зараз знає й бачить цілий світ: Польща більше не беззахисна. Верховному Головнокомандуючому нашої Армії слава!».

Так реагувало польське суспільство на Варшавську угоду і київський похід.

Тамара Шаравара

ОЦІНКИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ УКРАЇНИ В ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Господарська діяльність органів місцевого самоврядування, утворених у Російській імперії 1864 р., висвітлювалася в наукових, енциклопедичних, публіцистичних виданнях радянської доби. Активна діяльність земств в Україні фактично розпочалася в 1865–1866 роках. Саме з далекого ХІХ століття, земства лишили по собі добрий спадок нащадкам. Полтавці і досі можуть відвідувати чудову архітектурну пам'ятку, у минулому, будинок Полтавського губернського земства, а сьогодні – краєзнавчий музей. Десятки архітектурних споруд, безліч агрономічних досліджень, відкритих медичних закладів та врешті-решт спогадів, що лишили по собі земські діячі є доброю основою для дослідників. Однак, після закриття земських установ (1920–1921 роки), висвітлення їхньої діяльності протягом тривалого часу було досить однобічним. Ставлення радянських істориків до них упродовж існування радянської держави не було об'єктивним. Різні історичні періоди наклали свій відбиток на характер історичних публікацій, тому на сьогодні важливо з'ясувати міру реальності радянських історіографічних концепцій, вірність і помилковість тих чи інших оцінок, адже лише так можна з'ясувати рівень правдивості і повноцінності відтворення історії України.

До кінця 1920-х рр. радянська історична наука ще не була цілком і повністю підпорядкована ідеології. На цьому етапі публікації про земства характеризуються різноманітністю концепцій, про що свідчать видання діаспори, спогади самих земських діячів. Із завершенням доби українізації та непу ставлення до земств змінюється і замість об'єктивних оцінок ми

все більше зустрічаємо упереджені. Слід зауважити, що саме в перше десятиліття після жовтневого перевороту відбувається становлення радянської історичної науки, нової ідеології. Єдиним науковим методологічним підґрунтям став марксизм-ленінізм. Праці В.І.Леніна розглядалися як міцний фундамент для розуміння історичного процесу [1]. Надалі, чим більше зміцнювалися позиції сталінізму, тим поширенішими ставали погляди на історіографію земств XIX – початку XX ст. як буржуазну. З кінця 1920-х рр. утверджується нова історична концепція, формується негативний погляд на дорадянське минуле.

Загалом історіографічні джерела з історії земств можна поділити на такі основні групи:

- Монографічні праці, присвячені земствам загалом.
- Монографічні розвідки з окремих напрямів діяльності земств.
- Видання діаспори та спогади земських діячів.
- Енциклопедичні видання та підручники.

У 1920-х – на початку 1930-х рр. було надруковано низку спогадів земських діячів. Автори чітко зазначають проблеми, із якими їм довелося зіштовхнутися на ниві земської роботи, а також причини невдач та непорозумінь, що мали місце у середовищі земців. Аналізуючи праці земських діячів, можна відстежити у повній мірі рівень відносин органів самоврядування з владними структурами. До таких робіт належать спогади І. Петрункевича, А. Філатова, В. Варзара, З. Свавицького [2] та ін. Роботи І. Петрункевича та збірник статей присвячений П. Мілюкову були опубліковані за кордоном. Підкреслимо, що факти, вміщені у працях земських діячів протилежні тим, які подавала на офіційних сторінках радянська історіографія. Безперечно, радянські історики прагнули висвітлити господарські здобутки рад і не визнавали внеску у цю сферу органів місцевого самоврядування Російської імперії.

У 1940 році була надрукована історія України за ред. С. Білоусова та К. Гуслистого. Автори не згадали про заслуги органів самоврядування перед народом. Більше того, у роботі чітко простежується заідеологізований підхід, як то: «... в земства потрапляли, як правило, лише представники куркульського прошарку села...»[3].

Окремої уваги заслуговують праці видані у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. А. Поребінський надрукував дослідження «До історії союзів земств та міст у роки імперіалістичної війни» [4], в якому переслідував конкретну мету – дати порівняльний аналіз ситуації 1914 року та 1941 року і привернути увагу до активної господарської діяльності органів місцевого самоврядування, на чий плечі, було покладено розв'язання проблем пов'язаних з війною. Дослідник детально описав внесок земств у справу налагодження господарського життя на місцях і наголосив на потребі перейняти досвід земств,

вирішуючи проблеми господарської розрухи 1941 р. Аналогічного змісту була праця, присвячена земській медицині, надрукована 1944 року А. Стискіним, в якій автор високо оцінив подвиги, професіоналізм та самопожертву земських лікарів. Проте, через незначну кількість, ці праці не змінили ставлення до земств радянських істориків та їхні оцінки [5].

На початку 1950-х рр. у курсах лекцій радянських істориків починає простежуватися певний шаблон, від якого автори не відходять і до кінця 1980-х років. У той час історики досліджували земську діяльність в офіційно визнаних концептуальних межах. Однією з перших праць зазначеного періоду є «Історія СРСР» за ред. М. Нечкіної [6]. У ній ретельно розглянуто процедуру виборів до земств, функції органів самоврядування та проаналізовано законодавчі акти, які звужували компетенцію земств. Сторінки, де висвітлювалася історія земства, містять основні цитати В. Леніна, у яких сказано, що земства – це «...клаптик конституції, через який російську громадськість віднадували від конституції...», а також усім відома цитата про «п'яте колесо до воза», авторство якої приписувалося Леніну. Надалі в роботах істориків ми зустрічатимемо саме такий набір цитат і фактичний матеріал. Це курси лекцій за ред. В. Дядиченка, А. Касименка, Л. Іванова та А. Сидорова, В. Мотренка, П. Кабанова та М. Кузнецова, А. Волощенко [7]. Аналогічні за змістом були матеріали історичної енциклопедії за ред. Є. Жукова та Великої Радянської енциклопедії за ред. Б. Введенського [8].

У 1960-х рр. починається активне вивчення земської контрреформи. Найвідомішими дослідниками цієї проблеми у той час були Л. Мамулова (Захарова) та О. Кузнецова [9], які дослідили появу інституту земських начальників. Їхні праці містять значний фактичний матеріал і здебільшого є об'єктивними. Розробка радянськими вченими тематики контрреформ була зумовлена перш за все тим, що радянська наука ретельно відстежувала усі антидемократичні процеси царської Росії, утиски населення та зловживання владними структурами своїм становищем тощо. Отже, дослідження земств під таким кутом зору було доволі актуальним на той час.

У другій половині 1970-х рр. з'являються роботи, присвячені земському ліберальному руху, або окремим напрямкам діяльності земств. У своїх працях дослідники звертаються і до історії земств в Україні: Чернігівського, Харківського, Полтавського та Катеринославського. Авторами таких робіт є: М. Симонова, В. Чернуха, І. Ковальченко, П. Зайончковський [10]. Окремо варто відзначити роботу Г. Герасименко [11]. Дослідник увів до наукового обігу значний пласт архівного матеріалу та приділив увагу безпосередньо соціально-економічним надбанням губернських та повітових земств України. Його роботи стали для свого часу унікальними, оскільки містили надзвичайно глибокі і позитивні оцінки діяльності земств України.

1980-і роки було ознаменовані розвитком регіональних досліджень, появою кількох дисертаційних робіт та монографій, авторами яких є К. Леценко, І. Сесак, О. Маскіна, В. Андрієвський, А. Зубко, Т. Моїсеєнко та ін. Зокрема, О. Маскіна вивчила соціальний склад, бюджет та практичну діяльність Таврійського земства; І. Сесак дослідив земські установи на Правобережній Україні; В. Андрієвський висвітлив діяльність Бесарабського земства, а А. Зубко та Т. Моїсеєнко вивчали земську статистику [12]. Попри наявність у працях цитат основоположників марксизму-ленінізму, архівний матеріал, оприлюднений вченими є різноманітним і важливим при вивченні історії України. Так було покладено початок вивченню безпосередньо історії земств України і продовжено цю справу вже сучасними істориками.

Найважливішим здобутком радянської історіографії стало розроблення схеми дослідження та методики комплексного вивчення органів місцевого самоврядування загалом. Також, радянські історики ввели в обіг значний пласт архівного матеріалу та окреслили напрями вивчення історії земств надалі. Проте, роки культу антинаукових комуністичних догм наклали своє тавро на історіографію земства, оскільки, історичні факти часто спотворювались. У збірниках документів радянської доби ми знаходимо, таким чином, підібрані матеріали, щоб сформувані негативне, однобоке ставлення до діяльності земств. Особливо чітко це простежується у хрестоматіях. Звичайно, земства не були позбавлені недоліків, але не можна применшувати їх надзвичайно вагомий внесок у розбудову соціально-економічної сфери держави. Радянські історики знаходилися в таких умовах, коли всі соціально-економічні процеси, включаючи діяльність органів місцевого самоврядування, повинні були трактуватися лише через призму вірності політики комуністичної партії. Історична наука знаходилася в полоні догматичних, нерідко антинаукових стереотипів. Водночас земства України не були предметом спеціального вивчення аж до початку 1970-х рр. Більшість праць була підготовлена на основі загальносоюзної та російської літератури.

Підбиваючи підсумки можна окреслити історіографічні періоди, які відзначалися особливостями у висвітленні історії земств: 1) 1918–1928 рр. (до завершення непу), 2) 1928 р. – перша половина 1950-х рр. та 3) друга половина 1950-х – початок 1990-х рр. Такий поділ, на нашу думку, зумовлений конкретними політичними обставинами, які безпосередньо впливали на характер історичних праць.

Джерела та література

1. Ленин В.И. Гонители земства й Аннибалы либерализма // Полное собрание сочинений – М., 1972 – Т. 5 – С. 21–72.; Ленин В.И. "Либеральные" земцы уже идут на попятный? // Полное собрание сочинений. – М., 1972 – Т. 11 – С. 195.
2. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания / И.И. Петрункевич // Архив русской революции. – Берлин, 1934 – Т. XXI, – С. 13–14; Филатова А.И. Воспоминания учителя / А.И. Филатова. – М., 1929; Варзар В.

- Воспоминания старого статистика / В. Варзар. – Ростов/Д., 1924; Свавицкий З.М. Воспоминания о подворных переписях проводимых земцами / З.М. Свавицкий. – М., 1926.
3. Історія України. Короткий курс / За ред. С.М. Білоусова, К.Г. Гуслистого. – К., 1940. – С. 165.
 4. Погребинский А.П. К истории союзов земств и городов в годы империалистической войны / А.П. Погребинский // Исторические записки. – М., 1941. – Т. 12.
 5. Стыскин А.Н. История земской хирургии / А.Н. Стыскин. – М., 1944.
 6. Історія СРСР. Росія в XIX столітті. / За ред. М.В. Нечкіної – К., 1950.
 7. История УССР / За ред. А.Х. Касименко, В.А. Дядиченко. – К., 1953; Історія СРСР / за ред. П.І. Кабанова, М.Д. Кузнецова. – К., 1974. – Ч. 2; Історія СРСР / за ред. Л.М.Іванова, А.А. Сидорова. – К., 1963; Історія УРСР: У 2 т. / за ред. В. Дядиченко – Т. 1. – К., 1955; Волощенко А.К. Нариси з Історії суспільно-політичного руху на Україні в 1970-х – початку 1980-х років XIX століття. – К., 1974.
 8. Советская историческая энциклопедия / под ред. Е.М. Жукова. – М., 1964. – Т. 5; Большая советская энциклопедия / под ред. Б.А. Введенского. – 1952. – Т. 17.
 9. Захарова Л.Г. Земская контрреформа 1890 года / Л.Г. Захарова. – М., 1968.; Мамулова Л.Г. Дворянские проекты земской контрреформы / Л.Г. Мамулова // Из истории общественного движения и общественной мысли в России в XIX в. – Горький. 1966. – Т. 2.; Кузнецова О.М. Из истории контрреформ в России / О.М. Кузнецова // Вестник ЛГУ. – 1976 – № 17. – Вып. 3. – С. 109–116.
 10. Симонов М.С. Земско-либеральная фронда / М.С. Симонов // Исторические записки. – М., 1973. – Вып. 91. – С. 150–216; Чернуха В.Г. Внутренняя политика царизма с середины 50-х – до начала 80-х гг. XIX века / В.Г. Чернуха. – Л., 1978; Ковальченко И.Д. Аренда земли бывшими помещичьими крестьянами в начале 80-х годов XIX века / И.Д. Ковальченко // Из истории экономической и общественной жизни России. – М., 1976; Зайончковский П.А. Попытка созыва земского собора и падение министерства Игнатъева / П.А. Зайончковский // История СССР. – 1960 – № 5. – С. 126–139.
 11. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России / Г.А. Герасименко. – М., 1990.
 12. Моисеенко Т.Л. Земская статистика как источник для изучения крестьянской аренды в России в XIX в.: автореф. дис. канд. ист. наук. – М., 1981; Зубко А.Н. Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма: автореф. дис. канд. ист. наук. – К., 1988; Сесак И.В. Земская интеллигенция Правобережной Украины в период империализма (1904–1917): автореф. дис. канд. ист. наук. – Л., 1987; Маскина А.С. Социальный состав и деятельность Таврического земства в 1886–1890 гг. / А.С. Маскина // Вестник МГУ, Серия 8. – М., 1980. – Вып. 36. – С. 40–50; Андриевский В.А. Бессарабское земство (1890–1914 гг.): автореф. дис. канд. ист. наук. – Кишинев, 1985.

Олександр Сєряков

РЕФОРМА АДВОКАТУРИ 1864 РОКУ В ОЦІНКАХ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

У радянській історіографії досить значна увага надавалася питанням аналізу хронологічних рамок судових реформ, дослідженню системи судочинства та судоустрою Російської імперії, вивченню змісту Судових статутів 1864 р. Окремий інтерес дослідників викликала й реформа

адвокатури, як складова судових реформ. Необхідно вказати, що вивчення реформи адвокатури в радянську добу відбувалося в несприятливих політичних умовах, оскільки радянська влада принципово знищила інститут адвокатури, запроваджений 1864 р. Так, під час громадянської війни було прийнято нормативні акти, якими ліквідували інститут адвокатури. Зокрема, Постанова Народного секретаріату «Про введення народного суду» від 4 січня 1918 року та «Положення про революційні трибунали» від 23 лютого 1918 року [1-2]. Згодом, у повоєнний час, Наркомат юстиції УСРР 14 листопада 1922 р. затвердив «Інструкцію про реорганізацію губернських колегій захисників при губрайнарсудах», а 27 грудня 1922 р. – «Положення про консультації про надання юридичної допомоги населенню» [3-4]. Згідно цих документів, Наркомат юстиції був наділений досить широкими повноваженнями щодо контролю за діяльністю колегій захисників.

Попри несприятливий науковий клімат історики права та юристи зініціювали дослідження окремих складових реформи адвокатури. Наприкінці 1920-х років, Л. Слухоцький [5], приділив увагу питанням, що стосувалися розгляду справ по державних злочинах, але участь адвокатури в цивільних процесах на той момент не стала предметом його інтересів.

Значний прорив в дослідженнях історії адвокатури Російської імперії було зроблено в 1960 – 1970-і роки. До 100 річчя судових реформ загалом, вийшла низка дисертаційних праць і монографій про перебіг судових реформ в Правобережній Україні [6], Азербайджані [7], Башкирії [8], Білорусі [9]. У цих роботах як судові реформи загалом, так і реформа адвокатури зокрема, висвітлювалися переважно крізь призму посилення утисків та обмежень із боку самодержавства, дещо упереджено і заангажовано. Також, радянські історики не акцентували уваги на позитивних наслідках запровадження адвокатури для суспільства й оминали увагою внесок конкретних адвокатів в справу правового захисту населення.

Необхідно вказати, що на це дуже вплинула позиція В. Леніна, який у листі до Олени Дмитрівни Спасової виказав вкрай радикальне й неприхильне ставлення до цього інституту. Зокрема, він писав: «Адвокатов надо брать в ежовые рукавицы и ставить в осадное положение, ибо эта интеллигентская сволочь часто паскудничает...заранее говорить, что если ты [адвокат] позволишь политический оппортунизм (говорить о невероятности социализма, об отрицании социал-демократического насилия), то я, подсудимый, тебя отзываю...» [10, 171]. Рахуючись з оцінками вождя радянські історики змушені були «підкорегувати» й своє ставлення до адвокатури, що проявилось в зниженні інтересу до історії цього інституту. Оцінюючи запровадження адвокатури 1864 р., радянські вчені не висвітлили об'єктивно діяльність цього правового інституту, завелику увагу приділяючи органам адміністрації, що посилено

контролювали нововведення та зводили їх нанівець. Панівна радянська ідеологія унеможливила об'єктивні оцінки реформи. Історики Б. Віленський [11] та І. Оржеховський [12] констатували, що тільки в умовах радянської влади став можливим справедливий суд, з'явилася вільна від тиску влади адвокатура та юстиція.

Спробу переосмислити процес розробки й запровадження інституту адвокатури здійснила Н.В. Черкасова [13-14]. Дослідивши процес формування та діяльності адвокатури в 1860–1880 рр., Н.В. Черкасова у низці праць загалом позитивно оцінила появу когорти нових фахівців, але не уникнула ідеологічних нашарувань. Вона зазначала, що серед адвокатів, як своєрідного прошарку буржуазної інтелігенції, розвивалися тенденції, які суперечили їхнім професійним завданням. До таких вона віднесла прагнення адвокатів за будь яку ціну протиставити доводам прокурора силу власної діалектики, прислужуючи інтересам клієнта, не турбуючись про суспільне благо. Зрештою вона зауважувала, що прагнення одержати перемогу та кошти визначало політичні уподобання адвокатів. Коли в Росії стали формуватися політичні партії, то більшість адвокатів зовсім не випадково опинилася в рядах буржуазних партій. Історик оминула увагою той факт, що значний прошарок адвокатів забезпечував підтримку в судах революціонерам і відносити всіх до буржуазно-зорієнтованих не було належних підстав. Радянська ідеологія надмірну увагу приділяла служінню особи суспільним інтересам, благам, ідеям, фактично нівелюючи її інтереси й покладаючи їх на олтар державних. Безсумнівно, це впливало й на зміст висновків науковців.

Джерела і література

1. Про введення народного суду: Постанова Народного секретаріату від 4 січня 1918 року // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української ВСР (1917 – 1941 рр.). – Т. 1. – К., 1963. – С. 68–69.
2. Положення про революційні трибунали від 23 лютого 1918 року // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР (1917 – 1941 рр.). – Т. 1. – К., 1963. – С. 69.
3. Інструкція про організацію губернських колегій захисників при губрайнарсудах від 14 листопада 1922 р. // Бюлетень НКЮ УСРР. – 1922. – № 15.
4. Положення про консультації для надання юридичної допомоги населенню, що організовуються колегіями захисників від 27 грудня 1922 р. // Бюлетень НКЮ УСРР. – 1924. – № 45.
5. Слухоцкий Л. О деятельности Министерства юстиции по борьбе с политическими преступлениями / Л. Слухоцкий // Историко-революционный сборник / под ред. В.И. Невского. – Т. 3. – Л., 1926. – С. 247–286.
6. Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 г. на Правобережной Украине / Петр Федорович Щербина. – Львов, 1974. – 190 с.
7. Мильман А.Ш. Судебная реформа 1864 г. и ее осуществление в Азербайджане / А.Ш. Мильман // Ученые записки Азербайджанского университета. – Серия: «История и философия», 1965. – № 3.

8. Ишкулов Ф.А. Судебная реформа и контрреформа в Башкирии: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юр. наук: спец. 12.00.01 «теория и история государства и права» / Ф.А. Ишкулов. – Саратов, 1974. – 19 с.
9. Марышкин А.В. Судебная реформа 1864 г. и особенности ее проведения на территории Белоруссии: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юр. наук: спец. 12.00.01 «теория и история государства и права» / А.В. Марышкин. – М., 1985. – 23 с.
10. Ленин В.И. Письмо к Е.Д. Спасовой / Владимир Ильич Ленин. // Полное собрание сочинений: [в 55 т.]. – М., 1978. – Т. 9. – С. 171.
11. Виленский Б.В. Судебная реформа и контрреформа в России / Борис Вениаминович Виленский. – Саратов, 1969. – 400 с.
12. Оржеховский И.В. Из истории внутренней политики самодержавия в 1960-1970-х гг. XIX в. / Игорь Вацлавович Оржеховский. – Горький, 1974. – 168 с.
13. Черкасова Н.В. Из истории русской адвокатуры / Н.В. Черкасова // Историко-правовые исследования: проблемы и перспективы. – М., 1982. – С. 118–126.
14. Черкасова Н.В. Формирование и развитие адвокатуры в России в 60-80-х гг. XIX века / Надежда Васильевна Черкасова. – М., 1987. – 142 с.

Сергій Згіблов

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО СТАРООБРЯДЦІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (постановка проблеми)

В історії правоохоронних органів, які діяли на території України, мало вивченим залишається період інкорпорації українських земель до Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Надто обмеженим є дослідження їхньої роботи стосовно різноманітних релігійних конфесій, які, з погляду офіційно православної держави, вважалися шкідливими “сектами”.

Серед таких етнорелігійних груп окрему увагу привертають старообрядці, які від кінця ще XVII ст. активно переселялися в Україну-Гетьманщину, рятуючись від гонінь Московського царства. Причому вектори міграцій прихильників старого православного обряду не обмежувалися Україною, а сягали і білоруських, і польських, і молдавських земель. Більшість територій, до яких втікали старообрядці, зрештою, було загарбано Російською імперією і включено до російської держави наприкінці XVIII ст.

Джерела промовисто свідчать про досить велику увагу російського уряду до питання вироблення спеціальної політики стосовно старообрядців. І особливу роль у “регулюванні” їхнього життя в імперії відводили саме правоохоронним органам. Старообрядництво зазнавало впродовж всього імперського періоду правових обмежень і перешкод. Старообрядці визнавалися терпимими, але невизнаними російським правом релігійним об'єднанням. Законодавство не визнавало їх релігійних громад, не дозволяло їм мати своїх духовних установ, організовувати

чернечі скити і обителі, здійснювати хресні ходи і процесії тощо. Водночас, правоохоронні органи аніскільки не заважали старообрядцям вести активну економічну діяльність. Деякі дослідники вважають, що старовіри володіли 60% або навіть 75% капіталів Російської імперії (ці показники відповідають ситуації на території Правобережної України).

Історіографія цього питання не є значною, проте дозволяє скласти уявлення про діяльність російських правоохоронних органів щодо старообрядців декількох регіонів України: Лівобережжя, Правобережжя, Південної України.

Методологічно дуже важливо враховувати специфіку законодавства Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст., його державно-охоронну спрямованість, недемократичність та репресивність.

Термінологія, якою користувалися, зокрема, і тогочасні правоохоронні органи, передбачала приниження старообрядців-“сектантів”: їх іменували “розкольниками” (рос. – “раскольники”), “відщепенцями”, поблагливіше – “старовірами”, ще рідше – старообрядцями. Тривалий час, треба думати, представники спецслужб не розумілися на всіх тонкощах існування цієї релігійної групи. Тим більше – не бачили своєрідної диференціації всередині старообрядства, яке, зрештою, розпадалося на декілька течій зі своїми самоназвами.

Проте в цілому помітною може бути загальна еволюція законодавства Російської імперії щодо “розколників”. Принаймні є підстави виокремлювати юридичні засади офіційної політики стосовно представників “розколу” на рубежі XVIII – XIX століть та в 1820–1850-х роках. Третім періодом в епосі “довгого XIX століття”, який вирізнявся і в ставленні до старообрядців, стала певна лібералізація правових засад загальноімперської політики у питаннях “старої віри” (1860-ті рр. – початок XX ст.).

Однак на загал російський уряд не спромігся прийти до цивілізованої віротерпимості навіть на початку XX ст. Ставка на “офіційне православ’я” робила заручником єдино визнаної релігійної ідентифікації кожного підданого Російської імперії. Конфесії, які були поза російським православ’ям, перебували на “особливому рахунку” в урядових та правоохоронних органах.

У центрі імперії ухвалювали відповідне законодавство. Звідтіля ж надходили спеціальні розпорядження та інструкції. Але особливості політичного та культурного розвитку окремих територій дозволяють говорити і про регіональні ознаки в політиці щодо старообрядства. Почасти їх розуміли в центрі. Нерідко про них підказували відповідні органи із місць. Тож, резонним видається розгляд діяльності російських правоохоронних органів у фокусі офіційної релігійної політики щодо старообрядницької громади на прикладі Правобережної України.

Оскільки правоохоронні органи Російської імперії повсюдно виконували законодавчі та урядові розпорядження, то є сенс їхню

“практичну діяльність” стосовно старовірів розглядати у такій же періодичній системі. Тобто, розрізняючи роль правоохоронних органів: 1) у реалізації політики російського уряду щодо “розкольників” приєднаного Правобережжя в 1793 – 1825 роках; 2) у межах існування Київського генерал-губернаторства та формування військово-поліцейської диктатури 1825-1855 років; 3) у добу присмерку імперії і на шляху до запровадження віротерпимості (1855-1905 роки).

Варто враховувати, що у межах двох перших періодів державна політика, законодавство, діяльність Міністерства внутрішніх справ щодо старообрядництва носили виключно заборонний і обмежувальний характер, спрямований на викорінення цього явища з життя суспільства. Тільки протягом другої половини ХІХ ст. і в державних структурах, і в суспільній свідомості йде процес формування необхідності спочатку наділення старообрядців правами в цивільному і релігійному житті, а потім і прийняття закону про свободу віросповідання. На початку ХХ ст. процес формування віросповідних політики досягає найвищої точки свого розвитку і одночасно вступає у завершальну стадію. Найвищою точкою можна вважати прийняття в 1905 р. Маніфесту про свободу віросповідання. Однак приведення законодавчої бази у відповідність до положень Маніфесту потребувало ще декількох років, але кінцева мета так і не була досягнута.

Важливо враховувати, що свою діяльність стосовно старообрядців правоохоронні органи Російської імперії здійснювали не цілком самостійно. Отже, мало місце значне співробітництво правоохоронних органів із іншими відомствами у питаннях “розкольниківського руху” на Правобережній Україні у 1793-1905 роках. Серед таких “партнерів” – цивільні інституції, державно-релігійні органи, етнічні групи та “недержавні конфесії”, на протистоянні яких із старовірами російський уряд грав дуже часто, хоча не завжди ефективно.

Таким чином, дослідження діяльності правоохоронних органів Російської імперії з реалізації офіційної політики щодо старообрядців Правобережної України є досить перспективним для історичної науки, зокрема, в частині вивчення гуманітарних функцій правоохоронної системи, її історичної еволюції та потреб удосконалення сьогодні.

Юрій Присяжнюк

“ТУТЕШНІ” У ПОДІЯХ СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1863–1864 рр. НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

150-річчя початку Січневого повстання за державну незалежність Польщі спонукає професійних істориків повертатися до аналізу цієї події, котра, як відомо, тісно пов’язана з українською минулиною. Серед

інших аспектів її осмислення актуальною залишається проблема участі в “польському заколоті” українських селян. Власне тому, що ця сторінка взаємин двох народів, із котрих кожен на свій лад виборював та стверджував національне державне життя в епоху модерності, мала трагічне завершення, проте й дотепер не отримала синтезованого наукового пояснення в літературі. Ті ж наукові студії, що час від часу потрапляють у поле зору громадськості, носять надто контрверсійний характер.

Мету пропонованої розвідки визначаємо завданням оцінити причетність селян Правобережжя до подій Січневого повстання з огляду на історичні передумови самої можливості такої взаємодії.

Правобережна Україна середини XIX ст. становила регіон гострого геополітичного та політичного протиборства, традиційних соціальних конфліктів. Один із них: перманентна неприязнь, спірка/ворожнеча у відносинах польських поміщиків із українськими селянами. Напередодні й під час проведення Великої реформи 1861 р. її помічали всі. Насамперед російська влада, що була неабияк зацікавлена в стабілізації ситуації в цьому прикордонному для імперії краї. Надалі цю традицію продовжать мандрівники, етнографи, мемуаристи і, зрештою, історики.

Знаковою можна вважати ту обставину, що польські дідичі добре усвідомлювали недружнє “ставлення до себе селян”. На цій думці аргументовано наголошує український історик Б. Гудь, який провів ретельний аналіз численних праць українських, польських, російських істориків [1, 117]. Згадану недоброзичливість у взаєминах дослідники можуть помічати в такому індикаторові народних настроїв як чутки, яким, до речі, на свій лад довіряло і поміщицтво. Тому, приміром, інвентарну реформу 1847–1848 рр. кріпаки розуміли як таку собі перспективу “різати на Великдень шляхту”. У свою чергу, з початком “Київської козаччини” у 1855 р., панство втікало зі своїх маєтків, причому завчасно, “на всякий випадок”, навіть тоді, коли безпосередньої загрози їхньому життю ще не виникало.

Ситуацію зі взаєминами поляків-шляхтичів і українців-селян ґрунтовно проаналізував французький історик Д. Бовуа. Він зазначає, що перші других і за людей не вважали, не пам’ятали ні їхніх прізвищ, ні імен, а дехто навіть не знав, чи вони взагалі мають ті імена. Показовим є також наступний факт: місцеве панство, звично чи ситуативно, але ніколи не пов’язувало надії на поліпшення своїх справ у єднанні з “тутешніми” [2, 116–117]. Воно завжди сподівалося на лібералізацію становища російською владою. Щоправда, після деяких пропольських кроків Павла I та Олександра I їхній наступник на престолі Микола I дещо зневірив шляхту. Тоді всі свої сподівання вона почала адресувати його спадкоємцеві Олександрові II. Одначе, її знову чекало розчарування. Новий імператор зробить лише кілька прихильних жестів: скасує воєнний стан у королівстві, оголосить амністію політичним в’язням. У травні

1856 р. польська аристократія вітатиме Олександр II у Варшаві, але імператор прохолодно поставиться до її “розкритих обіймів”.

У повсякденні польські поміщики демонстрували щодо українських селян тактичне свавілля, яке оберталось на стратегічну короткозорість. Що означало, словами Т. Шевченка, “людей запрягали... в тяжкі ярма, орали лихо... лихом засівали”. Скасування кріпосного права вони сприйняли здебільшого як “втрату Русі” [1, 119]. У цьому сенсі існувала значна відмінність поглядів шляхти з позицією лівобережних дідичів, котрі хоч трохи прагнули “перестати бути поміщиками у всьому багатоманітні цього поняття (“самодурами”, “батьками”, “вихователями”) і підготувати селянина до його самостійної і господарської, і національної місії” [3, 703]. Щодо правобережних польських поміщиків, то навряд чи комусь із них могла прийти в голову сама думка ідентифікувати себе “з хлопами”.

У 1861 р. польські (подільські та волинські) дідичі пропонували повністю відібрати земельні наділи в “тутешніх” (окрім садибної посілости), зберігши за ними всі повинності. Пропозиція виявилася настільки абсурдною, що ні про яке порозуміння на таких засадах між панством і селянством не могло бути й мови. Про це побіжно свідчить негативна реакція других на відносно компромісний варіант реформування аграрних відносин. Утім, перші діяли без оглядки на “народний спротив”. Деякі з них цілком свідомо забороняли панщинникам слухати оприлюднення маніфесту “монарха-Визволителя”. У цілому ж прагнули зберегти за собою родючі чорноземи й утримати біля них робочу силу, бажано якомога дешевшу, а то й узагалі дармову.

Ці наміри логічно доповнювалися національними устремліннями. Відродження Речі Посполитої у кордонах 1772 р. не було спонтанною ідеєю, якоюсь ситуативною мрією. Зокрема, у вересні 1862 р. польська шляхта Поділля просила імператора приєднати Південно-Західний край до Царства Польського. Селяни сприймали подібні кроки як перспективу потрапити в цілковиту панську залежність. Тому вкотре отримували підстави симпатизувати російському цареві. Скільки тих скромних та “тихих” симпатій могло бути насправді, тепер сказати важко, а ось Петербург цілком усвідомлено розраховував на підтримку українського селянства. Пропаганда серед підданих, маніпулювання їхньою свідомістю відігравали тоді помітну роль у внутрішній політиці самодержавства.

Відтак є всі підстави вважати, що до Січневого повстання 1863 р. польські дідичі й українські посполиті порозуміння не мали. Скасування кріпосної залежності відбувалося в контексті інтерпретації місцевою елітою численних кон’юнктурних поправок, однобічно вигідних уточнень, нерідко шахрайських домовленостей, які так чи так не влаштовували безправний хліборобський загал. Польські поміщики, як реальні володарі краю, боролися за свій шлях модернізації Царства Польського, яке

розуміли не інакше як у кордонах 1772 р. Про це переконливо свідчив герб повстанців: Польщу символізував Білий орел, Литву – Погоня, Україну – Архангел Михаїл [4]. Зверхником нової держави мала бути Польська Корона, з католицьких хрестом на чолі.

Часто історики вказують, що в Січневому повстанні брали участь поляки, литовці, білоруси та українці. Але що це за українці?

На кінець 1861 р. склалися два головні політичні табори майбутніх польських повстанців – “білих” і “червоних”. Перші – помірковані шляхетські й буржуазні кола, виступали за ведення тактики “пасивної опозиції”, яка дала б змогу вибороти політичну автономію королівства і приєднати до нього литовські, білоруські та українські землі. Другі включали різномірні соціально-політичні елементи (переважно шляхту, міщанство, інтелігенцію, частково польське селянство), їх об’єднувало прагнення здобути збройним шляхом повну незалежність Польщі і відновити державу. Тільки частина “червоних” визнавала право українців на самовизначення. У червні 1862 р. “червоні” створили Центральний національний комітет (ЦНК), в якому провідна роль належала Я. Домбровському, З. Падлевському та ін. У підготовці до повстання брали участь члени Комітету російських офіцерів у Польщі, одним із засновників та керівників якого був українець Андрій Потебня. Ці люди вважали, що повстання в Польщі дасть поштовх загальній революції на теренах імперії.

У своїй програмі ЦНК висунув вимоги скасування станів і станових привілеїв, передачі у власність селянам оброблюваних ними ділянок, проголошення незалежної Польщі з подальшим наданням українському, білоруському і литовському населенню права самому визначити свою долю. У програмі, втім, не було відповіді питання про становище безземельного селянства.

У лютому 1863 р., коли виступ уже почався, ЦНК звернувся до українських селян із закликом приєднатися до повстанців. Однак ті не відгукнулися, бо не поділяли амбітних зазіхань польської шляхти на ґрунти, як і не довіряли їхнім обіцянкам. Земельне питання по суті стало квінтесенцією взаємин сторін, так чи так мало робити їх або антагоністами, або союзниками. До того ж, ситуативними. Нагадаємо, що селяни взагалі не потрапили до повстанської організації, яка напередодні виступу нараховувала понад 20 тис. осіб.

Тож згадуючи українців, які брали участь у польському русі, мріяли про справедливе вирішення українського питання в оновленій Речі Посполитій, можна вести мову хіба що про гурт представників дворянських (офіцерських) кіл. Серед тих, хто пожертвував своїм життям, були Петро Сливицький, Олександр Колянчук, згадуваний Андрій Потебня. Селянство заявило себе як антиповстанська сила. Про це однозначно свідчили самі польські патріоти, котрим доводилося мати

справу з вороже налаштованими сільськими караулами. Коли влада на місцях хоча б на деякий час переходила в руки селян, вони, твердили учасники виступу, далеко не завжди “поводилися справедливо”. “Загін повстанців, – згадував представник “схрибленої сторони” Ф. Шостаковський, – оточений біля Ковшуватої, розбігся, і тоді почалося систематичне винищення. Тисячі селян оточили ліс. Кожного впійманого повстанця вбивали. Ось яке милосердя народу! Вони вбивали безпричинно, безвідповідально, навіть беззахисних людей” [2, 84–85].

Ця обставина змусила прогресивно думаючих лідерів польського руху згодом переосмислювати уроки своєї діяльності. У “Відозві до еміграції”, датованій 19 листопада 1865 р., Я. Домбровський зазначатиме, що “останнє повстання (Січневе) стало для нас дороговказом, як ми повинні чинити у майбутньому... вказало на потребу поширити наші поняття поза межі егоїстичного, а отже, неправильно осмисленого патріотизму, а також konieczність опертися у наших діях на пошанування прав людини і визнання прав інших народів” [5]. Тобто, варто розуміти, в 1863 р. цього “пошанування” до українських селян виявлено не було, що сукупно з низкою інших обставин спричинило їхнє своєрідне місце у вищезазначених подіях.

Джерела та література

1. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX ст. / Богдан Гудь. – Л., 2006. – 448 с.
2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа; пер. на укр. З. Борисюк. – К. : Критика, 1998. – 336 с.
3. Литвинова Т. “Поміщицька правда”. Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект) / Тетяна Литвинова. – Д. : ЛІРА, 2011. – 737 с.
4. Див. : Електронний ресурс. – Режим доступу : [http://uk.wikipedia.org/wiki_\(1863\)](http://uk.wikipedia.org/wiki_(1863))
5. Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у XX столітті / Андрій Павлишин // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n10texts/pavlyshyn.htm>

Андрій Касян

ОБРАЗ ВОЛОСНОГО ПИСАРЯ В ТВОРАХ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА ТА М. АСТИРЄВА

У сучасній історіографії практично відсутні комплексні праці, присвячені характеристиці одному з найкolorитніших і водночас найвпливовіших посадовців у волосному правлінні – волосного писаря. Ці місцеві урядовці які юридично виконували лише канцелярські функції, але поступово переросли в ключові фігури волосного правління.

Користуючись малограмотністю сільського населення, вони часто зловживали своїм службовим становищем. Тому перспективним є дослідження образу волосного писаря в українському суспільстві “довгого” ХІХ ст. та ставлення до нього селян на прикладі літературних творів Г. Квітки-Основ’яненка та М. Астирєва.

Доцільно звернутись до творів, автори які цікавилися чи навіть мали зв’язок з селянським самоврядуванням та більш-менш чітко уявляли про діяльність волосних правлінь, зокрема волосних писарів. До таких належали Г. Квітка-Основ’яненко та М. Астирєв. Отак перший був обраний предводителем дворянства Харківського повіту і перебував на цій посаді з 1817 по 1829 рр. [1, 7]. Наприкінці його служби в 1829 р. побачила світ комедія “Шельменко – волосний писар” [1, 11].

Сюжет п’єси присвячений зловживанням волосних посадовців передусім, на прикладі рекрутського набору. Спритний писар Шельменко та волосний старшина вигадують, як їм здається хитромудру, схему, як позбавити волосного старшину боргів перед вдовою та відібрати майно, яке їй залишив покійний чоловік. Позаяк по своїй службі Г. Квітка-Основ’яненко часто мав справу з представниками волосної адміністрації, логічним видається припущення, що в основу образу Шельменка був покладений реальний персонаж, хоча дещо гіперболізований та художньо стилізований.

Загалом постать волосного писаря Шельменка достатньо неоднозначна. Про це ми дізнаємося з розмови Шельменка з Трохимовичем, волосним старшиною. “Будучи сказати був я і в земському і трохи-трохи в казначейство не вскочив”, – говорить Шельменко про свою попередню службу [1, 282]. Тут же знаходимо відомості про секретаря волосного суду Прокопа Микитовича Грошолупа, який і навчив його всім “премудростям” писарської справи. Варто відмітити, що Шельменко, українець, за національністю, займає посаду в одній з великоросійських губернії, причиною став прокол в одній з афер Шельменка на попередній службі, де за фальсифіковані матеріали його б мали віддати в рекрути. Але наш “герой” вчасно відчувши небезпеку, скориставшись наявним у нього паспортом, зумів уникнути покарання [1, 283].

Будучи, безперечно, освіченою людиною, Шельменко був відомим своїм вмінням отримувати вигоду з різного роду адміністративних справ. Про це дізнаємося від одного з членів рекрутського присутствія Чаркодуєва, який був певен: “Якщо сам (Шельменко – А.К.) придумав, то не без ума і хитрості. О голова! Істину кажу: губерньська голова! Не для волості він створений” [1, 274]. Отже, волосний писар Шельменко був знаний на всю волость своїм “вміннями”. Тут доречно згадати і ситуацію з його сусідом Гуляховським та сивухою, яку за наказом Шельменка вночі виточили з бочок, а вже вранці справу було закрито за відсутністю доказів [1, 277]. Така характеристика волосного писаря, є достатньо типовою, тому що писар, будучи вільно найманим працівником, не обирався громадою і був чужою для селянського

загалу особою. Тим більше, як витікає з вище наведених фактів, досить часто це були люди не місцеві і мали достатньо сумнівне минуле.

Шельменко не користувався довірою та повагою у населення волості. Так Степанида, мати Микити, якого несправедливо мали забрати в рекрути, подаючи скаргу губернатору, звинувачує у цьому зловживанні волосного старшину та його – писаря “хохлацький чуб, що нас обдирає” [1, 291]. У свою сергу шинкар Бутилочкін характеризує Шельменка наступним чином: “Волосний писар, мужик, маючи гроші стидиться бути разом зі своїми братам і тратить гроші на смачний стіл і дорогі вина.” [1, 288].

Отже є підстави зробити цілком умотивоване припущення: волосний писар не асоціював себе з населенням волості, вважав свій статус вищим, а селян сприймав лише як об’єкт наживи, про що й говорить згадана Степанида.

Звичайно образ Шельменка є художнім і йому присутні деякі вкрай негативні риси, на яких наголошує Г. Квітка-Основ’яненко. Але все ж твір досить виразно висвітлює гострі проблеми тодішнього суспільства, передусім це ті ж, зловживання посадових осіб волосного правління. Враховуючи тривале перебування Квітки-Основ’яненка на службі, логічно припустити що в основу образу Шельменка покладено типові персонажі. Тобто характерні ознаки реальних волосних писарів, з яким письменнику доводилось зустрічатися під час виконання посадових обов’язків. Адже не випадково саме писар, а не старшина, вигадує різні корупційні схеми. Автор сам дав відповідь на це питання: “Будучи сказати, усюди воно так водиться, від губернського та й до волосного правління, що у секретарі або у писарі в ранзі секретаря – уся сила” [1, 281]. Дався взнаки і надзвичайно низький рівень освіти сільського населення. Незважаючи, що Микита і володів основами грамоти, але вмів читати лише друковані церковні книги. Користуючись цим, волосний писар хотів переконати юнака, що “по-письменному” Микита Михайлов буде Никифором Міняйловим, який був одним з чотирьох синів Міняйлових, які втекли на вільні землі і тому підлягають рекрутському набору [1, 267].

Підсумовуючи, варто відмітити, що образ волосного писаря Шельменка, створений Г. Квіткою-Основ’яненком, має відверто негативний характер. Можна, звичайно, відзначити, що це було викликано потребою негативного героя в художньому творі, але це лише зайвий раз підтверджує: таким героєм на початку XIX ст. вважався саме волосний писар.

Оскільки перша половина XIX ст., була періодом фактичної апробації волості, через впровадження волосного правління для управління державними та удільними селянами. Тому образ волосного писаря Шельменка відображає саме цей період. Аби з’ясувати, чи позначилося упровадження загального волосного устрою після 1861 р. на зміні статусу волосного писаря, звернемося до творчості М. Астирєва.

Микола Михайлович Астирєв, успішно закінчивши у 1878 р. курс реального училища в Москві, переїхав до Санкт-Петербурга, де поступив в

Інститут інженерів шляхів сполучення, але не закінчив його. Поїхав у село де влаштувався волосним писарем.

Ось як описує М. Астирєв свою першу зустріч із писарем волості, куди його направили (спочатку помічником): “він швидко підняв голову і на лиці його жовтому та злому, намагалась з’явитись якась привітна посмішка, але дуже невдало [2, 21]”. Така неприваблива зовнішність та ще й пихате поводження з підлеглими, про що М. Астирєв пише далі “його зухвалість вивела мене із терпіння” [2, 27], відображають реальний образ волосного писаря.

Позаяк праця Миколи Михайловича – не лише художній твір, а ще й спогади людини, яка займала посаду у волосному правлінні, то образ писаря тут позбавлений багатьох романтичних рис присутніх Шельменкові, і має досить похмурий вигляд, а також позбавлений особливих манер у взаємовідносинах з підлеглими. Сам М. Астирєв приїхав до волості, щоб ближче познайомитися з сільським устроєм та оволодіти писарською справою. Але волосний писар не спішив вводити його в курс справи і лише після вказівки повітового начальника, він дозволив йому переглядати фінансові книги та інші документи [2, 33].

Детальніше розглянемо історію появи волосного писаря та його діяльність на посаді. М. Астирєв зазначає: “Писар Ястребов був прийшлою, хоча вже обжитою в Дем’янівському людиною; походив він із кантоністів і в молодості був спеціально підготовлений для писарської кар’єри; потім двадцять років служив військовим писарем у полковій канцелярії, і нарешті отримавши, через білмо на оці, чисту відставку, – за допомогою, якогось покровителя з начальства, і з’явився в Дем’янівському, де працював вже дев’ятий рік” [6, 35]. На посаді писаря Ястребов, був відомий своїми часом непомірними до наживи апетитами, жодна справа де можна було отримати прибуток не проходили мимо нього. Він отримував відсотки з шинкарів та торговців, різного роду документи та судові справи також оплачувалися. Це й дало йому змогу, при зарплаті в 38 рублів, добре одягати свою родину з 6 осіб, відправити старшого сина на навчання в прогімназію, побудувати новий будинок [2, 36]. Ці факти черговий раз доводять, що здебільшого писарі були зовсім не бідними людьми.

Показовим є й протистояння між писарем та волосним старшиною, яке часто доходило до відкритих протистоянь. Не можна оминати увагою і той факт, що старшини змінювалися, а писар залишався на своєму місці. Коли старшина не мав освіти, то йому залишалися лише незначні прибутки, які пропускав писар. Але коли старшиною був обраний жадібний і освічений Живоглотов, за донесенням Ястребова був звільнений та відправлений в арештантську роту [2, 37]. Так розправлявся з неугодними старшинами писар. Не останню роль відігравала і та обставина, що Ястребов був у приязних стосунках повітовим начальством [2, 48]. Це переконливо ілюструє фактичну узурпацію влади у волості

писарем, що у такий спосіб мінімізувало основні принципи селянського самоврядування, негативно позначалося на роботі волосного правління.

Діаметрально протилежним видається образ писаря, якого змінив на посаді М. Астирев у Кочетовській волості. Ось як він описує свого попередника “не користувався ні авторитетом ні владою, він дуже недовго прослужив на цьому місці, близько півроку, і мав велику пристрасть до пива”, саме пристрасть до алкоголю і поставила крапку на його кар’єрі [2, 51]. Як бачимо не завжди волосні писарі були “вмілими” посадовцями, інколи це були і не зовсім далекоглядні особи, ще й залежні від алкоголю. Але в обох випадках волосний писар не користувався повагою селян. На наш погляд, це було викликано рядом причин: по-перше волосний писар був не виборною, а призначуваною посадою, і впливу на нього з боку населення практично не було; по-друге писар був людиною освіченою, а це викликало недовіру до нього з боку малограмотних селян і водночас давало змогу писарям, проводити різного роду афери і наживатись на тому, що відповідно теж не могло підвищувати їх авторитет серед селян; по-третє часто давалось в знаки немісцеве походження писаря, тобто він був людиною прийшлою, а у консервативних селян це також викликало певну недовіру, а ще дозволяло різного роду аферистам займати цю посаду, як у випадку з Шельменком.

Отже у п’єсі Г. Квітки-Основ’яненка “Шельменко – волосний писар” головний герой має виражені негативні риси, а також відомий частим зловживанням своїм службовим становищем та отриманням хабарів. М. Астирев, займав особисто посаду спочатку помічника, а потім і волосного писаря. Він також негативно характеризує свого начальника та попередника на посаді. В результаті проведеної розвідки автор дійшов висновку, що постать волосного писаря в літературних творах сучасників має переважно негативний характер.

Джерела та література

1. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів у семи томах / Під. ред. Федченко П.М. – К.: Наук. думка, 1978–1981. – Т.1. Драматичні твори. – 492 с.
2. Астырев Н. В. волостных писарях. Очерки крестьянского самоуправления / Н. В. Астырев. – М., 1886. – 299 с.

Юлія Різник

ЦЕНзуРА ПОШТОВИХ УСТАНОВ НАДДНІПРЯНЩИНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ В м. КИЄВІ)

На території України у ХІХ – на початку ХХ ст. режим поштової цензури визначався законодавством Російської імперії. У 1826 р. було

прийнято цензурний устав, за яким створювалися місцеві цензурні комітети. Вищою інстанцією стало Головне управління цензури при Міністерстві народної освіти. Крім того, цензурними функціями наділялися всі державні відомства, у тому числі і поштове. Основною функцією поштової цензури стало цензурування іноземних газет та журналів, на основі чого складалися списки дозволених до отримання закордонних періодичних видань.

Внаслідок реформи 14 січня 1863 р. цензурні установи вилучалися з відання Міністерства народної освіти і підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ. Поштова цензура керувалася розпорядженнями Міністерства іноземних справ, але в той же час перебувала у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ. 6 квітня 1865 р. запроваджувалися “Тимчасові правила про цензуру і друк”, за якими цензура набувала функцій послідовної, каральної, з притягненням до судової відповідальності за порушення цензурних правил.

Відповідно до “Статуту про цензуру і друк”, здійснення внутрішньої цензури покладалося на інспекторів у справах друку, які працювали у Катеринославі, Києві, Харкові [4, 36]. До їх компетенції входило цензурування як загальноімперських, так і провінційних видань. Цензуру іноземної літератури та іншої друкованої продукції, що потрапляла до України з-за кордону, здійснювали відповідні комітети у Києві та Одесі, в інших містах такі функції покладалися на спеціально призначених цензорів.

Поштове відомство, яке тісно співпрацювало з органами цензури, ставило за мету не допустити до друку і поширення матеріали, що компроментують роботу поштових установ. Так, у 1899 р. почав діяти циркуляр Міністерства внутрішніх справ, який дозволяв вилучати на пошті періодичні видання, що містять статті, спрямовані проти діяльності поштово-телеграфних установ, які характеризують їх з невідомого боку, підривають довіру населення до поштово-телеграфного відомства [4, 42].

Посилення революційних настроїв серед населення Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст. та намагання царського уряду не допустити їх поширення зумовлювало жорсткий цензурний контроль за кореспонденцією, що проходила через пошту. Архівні документи засвідчують, що керівникам місцевих поштово-телеграфних установ з округу регулярно надсилались таємні розпорядження щодо перевірки кореспонденції, особливо з-за кордону. В ній поштове відомство, яке підпорядковувалося Міністерству внутрішніх справ, вбачало небезпеку поширення демократичних ідей.

Так, ще в червні 1895 р. в усі поштові установи під грифом “таємно” надійшов циркуляр за № 14144, який зобов’язував чиновників пошти вилучати листи антиурядового змісту, які надходять на адреси міських та

земських управ, редакцій газет, на ім'я купців, вчителів, лікарів, архієреїв та міщан. Особливу увагу рекомендувалося приділяти кореспонденції з Константинополя, Лондона, Берліна, Гамбурга, Франкфурта, Лейпцига, Нью-Йорка, Женеви та взагалі із Швейцарії, в якій могли міститися листки так званого “Лондонського фонду вільної Російської преси”, брошури “Проект Російської Конституції” та інші антиурядові видання. В разі отримання такої кореспонденції поштові чиновники зобов'язувались відкрити її в присутності адресатів, про що складався акт, який засвідчувався підписами отримувачів та передавався разом з вилученим листом місцевому губернаторові [8, 5]. Про кожен факт вилучення такого листа подавалася інформація особисто начальнику поштового округу.

Цензурний контроль наростав в наступні роки. Секретним циркуляром, датованим 1896 р., визначався порядок направлення до поштової цензури закордонних бандерольних відправлень, що містили періодичні видання іноземною мовою. Згідно циркуляру, бандеролі, що надходили до Києва та Одеси, залишалися для цензурного контролю за місцем прибуття. Бандеролі, що надходили до всіх українських губерній, направлялися для поштової цензури в Одесу. Цим же циркуляром наказувалося вилучати листи, які надходили з Браїлова (Румунія) і містили релігійну газету старообрядців “Слово правди”, брошури з роз'ясненням фінансової політики С. Вітте, заборонений революційний журнал “Народоволець” [4, 47].

Начальник Канівської поштово-телеграфної контори у лютому 1907 р. повідомляв в округ про конфіскацію заборонених цензурою журналів, що надсилалися адресатам повіту. Слід зазначити, що циркуляри про перелік та правила вилучення антиурядової кореспонденції надходили до поштових установ систематично. Лише протягом 1902 р. було розіслано 7 таких циркулярів [11, 39].

Цензурний контроль стосувався не тільки кореспонденції, що надходила з-за кордону, а й внутрішніх пересилок. До поштових установ регулярно надходили циркуляри про затримання на пошті брошур, газет, листів і прокламацій, що надходили з різних міст Російської імперії. Так, у 1900 р. начальникам поштово-телеграфних контор було надіслано секретний циркуляр про пересилку з Одеси на адресу міських, сільських та громадських установ і організацій відозв і прокламацій, що містили образи на адресу Його Величності [12, 118]. У 1916 р. поштові установи України отримали секретний циркуляр Міністерства внутрішніх справ про конфіскацію на пошті брошури російською мовою О. Коллонтай “Кому потрібна війна” [12, 136].

Досить часто діяльність цензури мала і позитивні аспекти, особливо коли до її рук потрапляли контрабандні товари, які виявлялися в основному при обстеженні посилок. Так, у 1896 р. у Черкаській поштово-

телеграфній конторі були затримані посилки з Узун-Афи (Середня Азія), що містили контрабандний чай. У випадку виявлення на пошті контрабандного товару повідомлялися чиновники місцевої митниці. Секретним циркуляром, надісланим начальникам поштових та поштово-телеграфних установ Київської губернії у 1906 р., наказувалося “встановити нагляд за всіма отримуваними посилками з метою виявлення у них зброї (револьверів та інших її різновидів)” [5, 13]. Такі посилки підлягали вилученню і передачі до рук поліції.

Позитивні результати діяльності цензури проявлялися і в заборонах поширення через поштові установи іноземних лотерей, розповсюджувачі яких отримували значні прибутки “зловживаючи наївністю довірливих та недосвідчених людей”. Зокрема, таємним циркуляром начальника Київського поштово-телеграфного округу від 30 травня 1895 р. “оголошення і реклама іноземних лотерей, заказні бланки і конверти для відправлення за кордон замовлень на лотерейні квитки підлягали конфіскації та передачі місцевому губернатору” [2, 7].

З метою посилення цензури в поштові установи регулярно надсилалися переліки неблагонадійних газет і журналів, кількість яких щорічно змінювалася. Якщо у 1882 р. у переліку містилося 490 найменувань періодичних видань, то у 1900 р. їх кількість зросла до 5 тисяч [12, 141]. Зокрема, в січні 1907 р. поштові і поштово-телеграфні контори України отримали циркуляр № 38 Міністерства внутрішніх справ про затримання на пошті безкоштовних екземплярів періодичних видань, що пропагували політичні програми нелегальних політичних партій. Такі видання підлягали передачі місцевим губернаторам для знищення. До списку потрапили як загальноросійські видання, так і ті, що виходили в різних містах імперії. За несвоєчасну передачу до цензурних комітетів екземплярів періодичних видань видавництва сплачували штраф у розмірі до 100 руб. [14, 45].

Серед особливо небажаних для царського уряду газет і журналів цей цензурний циркуляр називав петербурзькі газети “Звезда” (№ 12 за 1912 р.), “Живое дело” (№ 6 за 1912 р.), журнали “Современный мир” (за окремі місяці 1907 р.), “Истина” (№ 2 за 1906 р.), “Темы жизни” (№ 15 за 1906 р.) та інші столичні видання. В цьому ж переліку зустрічаємо газети і журнали, що видавалися в Києві, Харкові, Чернігові, Житомирі, Одесі, Катеринославі, Луганську, Миколаєві, Вінниці, Умані та інших українських містах. Всього до цього списку потрапило 60 найменувань газет та журналів, що видавалися на території України [9, 190].

Окремо в цих списках виділялися видання, що виходили на “малороссийском языке”. У 1910 р. негайному вилученню у поштових установах підлягала газета “Село”, що видавалася у Києві [6, 5]. У 1912 р. до цього переліку було включено журнал “Українська хата” за січень

1912 р. та газета “Засів”. До нього потрапили й інші україномовні видання: “Дніпрові хвилі”, “Світло”, “Рілля”, “Сніп” та інші, що друкувалися переважно в Києві. У 1913 р. перелік неблагонадійних видань збільшився ще на 7 екземплярів, а у 1914 р. до цього переліку було додано ще 17 видань, з них газета “Каневская неделя” – українською мовою [4, 85].

Під “прицілом” цензури перебували й неросійські видання, що потрапили до списку – естонська газета “Вільянди Театайя”, єврейська “Дер Фрайнд”, польська “Dziennik Kiyowski” [4, 87].

Особливо посилилась цензура в період Першої світової війни, коли пошта могла стати каналом передачі розвідувальних даних. У цей час вступає в дію військова цензура, в зв’язку з чим поштовий обмін значно сповільнився. Робота військової цензури частково полегшувалася тим, що з початком воєнних дій обмін поштовою кореспонденцією з військовослужбовцями здійснювався через спеціально створені головні польові поштові контори, через які кореспонденція розсилалася по військових частинах.

Протягом 1914-1917 рр. до поштово-телеграфних контор надходили секретні циркуляри із списками осіб, поштова кореспонденція на ім’я яких підлягала негайному вилученню та перегляду військовою цензурою. Ці списки, в міру надходження нових розвідувальних даних, регулярно переглядалися та оновлювалися. Лише протягом 1915 р. надійшло більше 100 таких циркулярів на затримання поштової кореспонденції [1, 64]. Порядок дій при виявленні такої кореспонденції встановлювався інструкціями та списками, що направлялися поштовим чиновникам. Так, у жовтні 1914 р. поштовим установам приписувалося встановити ретельне спостереження за всякого роду кореспонденцією, яка буде адресуватися до Варни (Болгарія) на ім’я громадян Гофмана і Терцета, які підозрювалися в шпигунстві на користь Австро-Угорщини. В разі виявлення адресованих їм листів – вилучати і направляти їх до округу в Київ.

Затримана кореспонденція підлягала ретельному перегляду, і, якщо потреби в її затриманні не було, поверталася на пошту для видачі за адресою. Якщо у поштовій кореспонденції виявлялися секретні дані чи заборонена до розголошення інформація, то така кореспонденція направлялася місцевим адміністративним властям, які потім, згідно отриманих інструкцій, її направляли військовим цензорам у Військово-цензурну комісію або у військово-цензурне відділення Штабу Київського військового округу [3, 23].

В роки війни цензура поширювалася і на відправлення посилок. Постановою Всесвітнього поштового конгресу в Римі 1906 р. та Гаазьким договором 1907 р. встановлювалося, що поштові відправлення на ім’я та від імені військовополонених, а також посилки вагою до 5 кг та грошові перекази військовополоненим мають право безкоштовної пересилки, а,

значить, могли стати джерелом передачі секретної інформації [12, 181]. Тому поштове відомство значно активізувало цензурну діяльність з метою недопущення передачі секретних даних. Наприклад, 27 березня 1915 р. надійшло роз'яснення щодо вмісту посилок до Німеччини на ім'я військовополонених. Ним дозволялося пересилати вовняні речі, одяг, предмети гігієни, а також їстівні припаси, за винятком спиртних напоїв і предметів розкоші [12, 192].

Цензурному перегляду підлягала також вся проста приватна кореспонденція, яка надходила з чи направлялася в тимчасового окуповані супротивником території. Крім того, дозволялася пересилка документів, які для цього направлялися у цензурну частину Головного управління Генерального штабу [7, 7].

До рук цензури потрапляла вся приватна проста кореспонденція на “незрозумілій цензорам іноземній мові” [4, 105]. Така кореспонденція переглядалася, після чого на ній проставлявся спеціальний штамп “відкрито військовою цензурою” та підпис цензора. Оскільки в роки війни обсяг роботи цензурного відомства значно зростає, було вирішено до існуючих цензурних пунктів відкрити додаткові в усіх повітових містах.

У Київському поштово-телеграфному окрузі цензурні пункти створювалися поступово, в міру зростання обсягів затриманої поштово-телеграфними установами кореспонденції. Так, у серпні 1917 р. спеціальним циркуляром у Черкасах було створено цензурний пункт на чолі з начальником поштово-телеграфної контори. Всі телеграми з Уманського, Звенигородського, Чигиринського, Черкаського і Канівського повітів необхідно було посилати в Черкаси для цензури [10, 10]. При цьому військовими цензорами переглядалася не вся поштова кореспонденція, а лише її частина на вибір. Переважна увага надавалася кореспонденції, що надходила з армії. Вся затримана на пошті проста кореспонденція єврейською мовою підлягала знищенню, а заказна зберігалася до особливих розпоряджень.

Варто також зазначити, що крім цензурних функцій, поштовому відомству доводилося також слідкувати за дотриманням правил користування поштовим зв'язком, оскільки мали місце факти їх порушень. У цьому напрямку поштове відомство тісно співпрацювало з Департаментом поліції, який достатньо оперативно реагував на звернення поштових чиновників. Одним із аспектів їх співпраці стало виявлення фальшивих поштових марок та кредитних білетів.

Зокрема, у жовтні 1907 р. у м. Смілі були зафіксовані випадки використання фальшивих марок номінальною вартістю 7 коп. при відправленні простих листів. Як свідчать архівні дані, “при обшуку було виявлено 12 видів підробок поштової марки номіналом 7 коп. Крім цього, була виявлена фальшива поштова марка номіналом 3 руб. 50 коп.” [13, 218].

Одночасно поштовими службовцями були виявлені фальшиві кредитні білети номіналом 1, 3, 5, 10, 100 руб. Для своєчасного вилучення фальшивих марок та кредитних білетів до всіх поштово-телеграфних контор було відправлено секретний циркуляр з детальним описом різновидів підробок та вимогою “уважно перевіряти справжність наклеєних знаків поштової оплати, керуючись тими описами підробок, що розсилаються у всі поштові установи округу кожного разу, коли надходять з Головного управління пошт і телеграфів” [4, 122].

Отже, поштове відомство, через яке проходив величезний потік інформації, перебувало в полі зору політичної цензури. Контролю підлягала періодична преса, листи громадян, а під час війни й відправлення посилок. Здійснення внутрішньої цензури покладалося на інспекторів у справах друку. До їх компетенції входило цензурування як загальноімперських, так і провінційних видань. Цензуру іноземної літератури здійснювали відповідні комітети, такі ж функції покладалися на спеціально призначених цензорів.

У контексті загального цензурного контролю працювала і поштова цензура, діяльність якої регламентувалася рядом секретних циркулярів, що передбачали контроль за пересланими поштою листами, бандеролями, посилками, які могли містити нелегальну чи секретну інформацію. Поштові відправлення, що потрапили в поле контролю цензури, підлягали негайному вилученню та огляду.

Окремим пунктом поштового цензурного контролю були періодичні видання, які могли стати джерелом масового поширення небажаної інформації. Згідно цензурних правил, що діяли в країні, кожний номер газети чи журналу підлягав аналізу з боку цензорів, і лише тоді надходив до читача.

Поштове відомство регулярно отримувало переліки заборонених періодичних видань, які щороку змінювалися і доповнювалися, та підлягали негайному вилученню у поштових установах.

Особлива увага зверталася на поштові відправлення, які надходили з-за кордону, так як вони могли містити небажану, або й навіть заборонену інформацію чи політичну агітацію. Про кожний факт отримання такої інформації повідомлялися всі поштово-телеграфні установи, а затримана кореспонденція особисто передавалася на розгляд начальнику поштово-телеграфного округу.

Цензурний контроль значно посилювався у періоди значної соціальної напруженості, коли поштова кореспонденція могла стати джерелом передачі розвідувальних даних. В зв'язку з цим у поштовому відомстві для більш ретельного перегляду пошти, що надходила з-за кордону, вводилася посада військового цензора, зростали вимоги до пильності всіх поштових чиновників, що, однак, сповільнювало обмін поштовою кореспонденцією, приводило до затримки поштових відправлень.

Діяльність поштової цензури мала ряд позитивних моментів, до яких слід віднести затримання на пошті контрабандних товарів, виявлення фальшивих марок та інших знаків поштової оплати, фальшивих кредитних білетів.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 51. Генеральна військова канцелярія. – Оп 4. – Спр. 752. – 1771 р. – Арк. 64.
2. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 44. – Спр. 651. – 1865 р. – Арк. 7.
3. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 614. – Спр. 191. – 1884 р. – Арк. 23.
4. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 631. – Спр. 1. – 1901 р. – 281 арк.
5. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 660. – Спр. 48. – 1907 р. – Арк. 13.
6. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 704. – Спр. 145. – 1905 р. – Арк. 5.
7. ЦДІАК України. – Ф. 533. Київський військовий губернатор. – Оп. 1. – Спр. 371. – 1803 р. – Арк. 7.
8. ЦДІАК України. – Ф. 533. Київський військовий губернатор. – Оп. 1-а. – Спр. 38. – 1898 р. – Арк. 5.
9. ЦДІАК України. – Ф. 575. Генеральна військова канцелярія. – Оп. 1. – Спр. 182. – 1908 р. – Арк. 190.
10. ЦДІАК України. – Ф. 692. Київський генерал-губернатор. – Оп. 1. – Спр. 2202. – 1918 р. – Арк. 10.
11. ЦДІАК України. – Ф. 692. Київський генерал-губернатор. – Оп. 55. – Спр. 68. – 1916 р. – Арк. 39.
12. ЦДІАК України. – Ф. 318. Київська судова палата. – Оп 12. – Спр. 81 – 1864 р. – 237 арк.
13. ЦДІАК України. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 6. – Спр. 34. – 1915 р. – Арк. 218.
14. ЦДІАК України. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 1. – Спр. 737. – 1918 р. – Арк. 45.

Микола Якименко

МЕТОДИКА ОЦІНКИ ЯКОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ЕКОНОМІСТАМИ ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

У зв'язку із роботою над проектом закону «Про ринок земель», над яким в даний час працює Верховна Рада, із особливою гостротою постає питання про земельний кадастр, який лежить в основі формування ринкової

оцінки вартості сільськогосподарських угідь. На жаль, незважаючи на неодноразові заяви владних інституцій про відсутність у цьому питанні суттєвих проблем, його якість на даний момент ще далека від ідеалу. Між тим на Полтавщині нагромаджено певний історичний досвід формування відповідної методики обрахування якості земельних угідь у відповідності до тієї чи іншої норми її прибутковості на рубежі XIX–XX ст. Цей період в історико-економічній науці цілком обґрунтовано одержав назву епохи вільного підприємництва саме через те, що характеризувався класичними ринковими відносинами, які, між іншим, в сучасній Україні остаточно ще не утвердилися не в останню чергу через відсутність цивілізованого ринку земель сільськогосподарського призначення.

Перші кроки на шляху до встановлення так званих «оціночних норм» земельних угідь Полтавської губернії відносяться до 1858 р., коли побачила світ опублікована у Санкт-Петербурзі російською мовою праця німецького економіста І.Ф. Штукенберга «Описание Полтавской губернии» [1]. Автор детально охарактеризував ґрунти цього регіону, визначивши якість чорнозему в залежності від його товщини. Проте у грошовому еквіваленті якість різних ґрунтів ним визначена не була. До цього питання місцева влада звернулася наприкінці XIX ст., коли на запрошення Полтавського губернського земства до оцінки земельних угідь було запрошено групу агрономів на чолі із відомим на той час фахівцем своєї справи В.В. Докучаєвим. Протягом цілого десятиріччя його група вивчала земельні угіддя усіх повітів Полтавщини, результатом чого була публікація 15 томів відповідного дослідження у розрізі кожного повіту і узагальнена праця по губернії загалом. Структура опублікованих праць давала можливість охопити усі основні параметри земельного кадастру, а саме: походження угідь; елементи валової прибутковості; витрати по обробітку орних земель; чиста прибутковість; природні сінокоси; ліси; групування угідь в залежності від їх прибутковості; орендні і продажні ціни на землю. Окремо наведені відповідні показники щодо орних земель, природних сіножатей, лісів та цін на землю. На завершення кадастрової оцінки вирахована прибутковість орних земель на ґрунтах різних типів певного регіону [2].

Матеріали, зібрані докучаївською польовою експедицією були обговорені на кожному повітовому земському зібранні, висновки для яких були підготовлені спеціально сформованими повітовими оціночними комісіями. Узагальнені дані були опубліковані у 1912 р. губернським земством у вигляді доповіді губернської земської управи. Саме ця доповідь склала основу земельного кадастру Полтавської губернії, який використовувався як земством, так і місцевою державною адміністрацією у своїй безпосередній роботі, включаючи і визначення розміру державних податків та земельних платежів із так званих «недвижимых имуществ». Якщо вести мову про методику, яку земці застосували при визначенні цінності тих

чи інших сільськогосподарських угідь, то слід сказати наступне: орні землі були поділені на три розряди. До першого була віднесена рілля на «нормальних» ґрунтах; до другого – рілля на солонцеватих ґрунтах; до третього – рілля на пісках і солончаках. Загалом по губернії було визначено 20 відмінних між собою місцевостей, кожен із яких було оцінено у грошовій формі в залежності від прибутковості ґрунтів. Якщо у суцільному пісчаному районі Переяславського повіту прибутковість однієї десятини була вирахована у розмірі 9 крб., то в окремих районах Гадяцького повіту гарні ґрунти давали у середньому 16 крб. 50 коп. із десятини. У середньому ж по губернії прибутковість десятини землі складала 15 крб. Відповідаючи на питання щодо конкретних регіонів, які, на думку повітових оціночних комісій мали свої особливості, наводимо їх склад:

- I. Суцільний піщаний район Переяславського повіту;
- II. Воронківський, Бориспольський і Баришівський райони;
- III. Скопечський і Переяславський райони Переяславського повіту;
- IV. Присупійський район Переяславського повіту, увесь Пирятинський повіт, уся чорноземна частина Золотоніського повіту і Рудовський район Прилуцького повіту;
- V. Тарандинцівський район Лубенського повіту;
- VI. Суцільний піщаний район Золотоніського повіту;
- VII. Суцільний піщаний район Прилуцького повіту;
- VIII. Три райони середньої частини Прилуцького повіту і Приудайський район Лубенського повіту;
- IX. Березівський район Прилуцького повіту, Процівський і Глинський райони Роменського повіту;
- X. Засульський, Хоружівський, Смілянський, Хмільвський і Велико-Бубнівський райони Роменського повіту, Юсківський район Лохвицького повіту, Капустинський, Краснолуцький і Рашівський райони Гадяцького повіту;
- XI. Липоводолинський і Венеславівський райони Гадяцького повіту;
- XII. Веприкський район Гадяцького повіту, Комишанський, Миргородський і Зуєвіцько-Савінський, Сорочинський і Богачанський райони Миргородського повіту;
- XIII. Великопавлівський і Хутірський райони Зіньківського повіту, Шишацький район Миргородського повіту, Баляснівський, Решетилівський і Дикансько-Тахтаулівський райони Полтавського повіту, Радіонівський і Білоцерківський райони Прилуцького повіту, Голтвянський і Великокобелячківський райони Кобеляцького повіту.

Подібним чином здійснена класифікація інших семи регіонів Полтавщини. Одночасно з цим була вирахована також прибутковість сіножатей в усіх регіонах Полтавщини. У цьому випадку коливання

прибутковості і, відповідно, і вартості такого типу угідь теж було значним, а саме: на луках – від 10 крб. за десятину у Костянтиноградському повіті до 23 крб. у Лубенському; болотних сіножатей – від 2 крб. 42 коп. у Золотоніському повіті до 14 крб. у Миргородському. Не залишились осторонь і лісові угіддя, які теж були оцінені. Оціночна комісія розділила їх на два розряди: у складі лісів першого розряду тверді породи давали 400 крб. із десятини, м'які – 200 крб., а сосна – 600 крб. Ліси другого розряду давали загалом на 100 крб. менше прибутку по кожній із вищезгаданих порід дерев [3, 38].

Отже, на рубежі XIX – XX ст. у Полтавській губернії кадастрова оцінка земельних угідь була здійснена у повному обсязі в усіх повітах, що дало можливість вирішувати цілий комплекс економічних проблем, серед яких чи не найважливіше значення мало більш справедливе оподаткування, яке відтепер було поставлене у пряму залежність від прибутковості землі. Проте це стосувалось лише селянства та інших непривілейованих класів, тоді як дворянство і надалі мало числені пільги в оподаткуванні, включаючи і відповідні платежі за володіння сільськогосподарськими угіддями.

Джерела і література

1. Статистические труды Ивана Федоровича Штукенберга, издаваемые сыном автора, Антоном Штукенбергом. Статья XXVII: Описание Полтавской губернии. Перевод с немецкого. – СПб.: Тип. И.И. Глазунова и комп., 1858. – 161 с.
2. Земли Полтавской губернии и их доходность. Золотоношский уезд. Материалы для оценки недвижимых имуществ по закону 1893 г. С почвенной картой межевых дач и оценочных местностей уезда. – Полтава: Электрич. типо-литогр. Преимников Дохмана, 1911. – 56, 6 с.
3. К вопросу об установлении оценочных норм для земельных имуществ Полтавской губернии. Доклад губернской земской управы в губернскую оценочную комиссию о заключениях уездных оценочных учреждений по проекту земельно-оценочных норм. С приложением «Заключений уездных оценочных комиссий и земских собраний». – Полтава: Электрич. типо-литогр. Преимников Дохмана, 1912. – 230 с.

Оксана Силка

ДИТЯЧІ ЯСЛА-ПРИТУЛКИ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПРИВАТНО-ГРОМАДСЬКОЇ ІНІЦІАТИВИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ПОЧАТКУ XX ст.

Перші тимчасові або літні сільські ясла-притулки в Російській імперії були організовані у 70-х рр. XIX ст. на приватні кошти колишніх поміщиків. З 80-х рр. XIX ст. ініціатива перейшла до земств.

Необхідність обговорення питання на рівні земських зборів про організацію літніх ясел-притулків у сільській місцевості, і, як результат, отримання фінансової підтримки з боку окремих з них, була викликана

декількома причинами: забезпечення протипожежної ситуації з боку земств, а саме – влаштування ясел з метою зменшення кількості пожеж від дитячого недогляду; покращення ситуації з літньою безпритульністю, зокрема частковою компенсацією відсутності належного догляду з боку батьків за дітьми у час активного збору врожаю; інформування селянок про санітарно-гігієнічні основи догляду за дітьми тощо.

Серед українських земств піонером у справі організації літніх сільських ясел-притулків є Полтавське земство. Вперше це питання на обговорення Полтавських губернських земських зборів було підняте у 1896 р., а у 1897 р. за їхньої фінансової підтримки у сумі 1000 крб. відкрито 3 ясел-притулків: у с. Піски Лубенського повіту, у м-ку Уствиця Миргородського повіту та у с. Деньги Золотоніського повіту. Зазначимо, що перший успішний досвід щодо прихистку 1774 дітей сприяв виділенню у наступному 1898 р. суми у 7000 крб. Щодо визначення способів та форм організації сільських ясел-притулків губернське земство надало повну свободу дій їхнім ініціаторам. На ці кошти було організовано 56 притулків у 12 повітах. Зокрема, у Гадяцькому – 3, Золотоніському – 16, Кобеляцькому – 3, Кременчуцькому – 1, Лубенському – 10, Лохвицькому – 2, Миргородському – 2, Полтавському – 6, Прилуцькому – 2, Переяславському – 4, Пирятинському – 6, Хорольському – 1. Закцентуємо увагу на тому факті, що навіть за наявності коштів (на організацію 56 ясел було виділено близько 3600 крб.) та дозволів на орендування земських приміщень, у трьох повітах – Зеньківському, Костянтиноградському та Роменському не знайшлося жодної приватної особи чи громадського об'єднання, які б узялися за справу організації літнього прихистку дітей [1, 50–51].

У 1899 р. питання про допомогу селянам у догляді за дітьми під час жнив поставили на обговорення і Чернігівські губернські збори. З цією метою губернська земська управа звернулась до повітових справників з питанням про визначення сіл, на території яких необхідно було б організувати ясла, на кого можливо було б покласти реалізацію проєктів та, яких видатків буде потребувати вирішення цього питання. Позитивний відгук на ці ініціювання в окремих повітах, наприклад у Ніжинському, продовжувався й у 1916 р. [2].

З 1900 р. до справи організації літніх ясел-притулків долучилося Харківське земство, асигнувавши 4400 руб. зі страхового капіталу для стимулювання тих повітових управ, які приймуть рішення про відкриття ясел. За даними О. Гужви та О. Кравченко, влітку 1900 р. 12 ясел-притулків відкрилися у шести з дванадцяти повітів: Богодухівському – 1, Зміївському – 2, Ізюмському – 2, Куп'янському – 3, Лебединському – 3 та Старобільському – 1 [3, 9].

Катеринославське земство з 1900 р. призначило щорічне фінансування на сільські ясла-притулки із сумм страхового капіталу у

розмірі 4000 крб. із розрахунку по 500 крб. на повіт. У 1900 р. розпочали свою роботу 14 ясел: у Верхньодніпровському повіті – 6, в Олександрійському, Бахмуцькому, Катеринославському та Новомосковському повіті – по 2. У наступні роки, за інформацією Е. М. Баздирєвої, кількість дитячих установ помітно збільшилась: у 1902 р. – 56, у 1903 р. – 46, у 1904 р. – 49 [4, 11].

Опрацювання джерельного та історіографічного матеріалів дозволило виявити наступні категорії громадян та громадських об'єднань, які долучилися до справи соціального захисту сільських дітей: найбільш чисельну групу представляють приватні особи – колишні землевласники, лікарі, вчителі (в окремих випадках навіть професори) та їхні дружини; далі йдуть місцеві сільські церковні братства; з початком Першої світової війни до справи організації ясел-притулків долучилося Російське попечительство про охорону материнства та дитинства, яке знаходилося під патронатом Государині Імператриці Олександри Федорівни; що ж стосується проявів ініціатив з боку сільських кооперативних об'єднань, фінансових спілок, сільськогосподарських товариств або сходів сільських громад – можемо навести лише вкрай поодинокі випадки.

Зміст офіційних звітних матеріалів про роботу літніх ясел-притулків у сільській місцевості України на початку ХХ ст. свідчить лише про позитивні результати набутого досвіду. Беззаперечно, головний здобуток полягає у майже повному забезпеченні життя дітей у період жнив, зменшенні динаміки захворюваності та покращенні фізичного стану. А от завдання стимулювати зародження громадської ініціативи в селянському середовищі щодо організації літніх ясел так і залишилося завданням. «Необхідно, щоб самі селяни почали організовувати свої ясла-притулки», – писав проф. С. Павлов у 1902 р. – «Без цього більша частина сіл та деревень, не дивлячись на усі зузилья земств та приватних благодійників, залишаться без ясел» [5, 20]. Інший земський лікар Д. М. Жбанков пов'язував періодичне зменшення закавленості в організації літнього дитячого прихистку «відсутністю осіб, які б уміло та енергійно узялись би за влаштування ясел» [6, 53].

У селянському середовищі спостерігалась інертність щодо організації власними силами (на рівні ініціювання та організації діяльності) сезонних дитячих ясел-притулків. Фінансове стимулювання до відкриття таких установ з боку земств у кожному селі не завжди було ефективним через об'єктивні причини – сільське населення в силу своєї психології та відсутності попереднього позитивного досвіду, спочатку не сприймало сам факт організації ясел-притулків, як щось корисне.

У 1908 р. на території 44 губерній Російської імперії у літній період були організовані ясла-притулки, які, за приблизними підрахунками, допомогли 300 тис. селянських дітей. На нашу думку, концентрація ясел-притулків на усій території Російської імперії не може бути визначена, як

рівномірна. Їхнє ініціювання, організація та діяльність залежали від двох причин: масштабів інформаційно-пропагандистської роботи та економічного рівня життя сільського населення, а фактично його бідності. І хоча сучасні українські дослідники позитивно оцінюють прояви приватно-громадського ініціювання щодо організації літніх сільських ясел та динаміку їхнього виникнення й поширення в українських губерніях, у тому числі і на сільському рівні, порівняльний аналіз основних показників між територіально та чисельно «однаковими» губерніями, свідчить не на користь українських. Співставлення лише одного фактору, а саме співвідношення кількості сіл до кількості ясел-притулків у них, свідчить про мінімальне територіальне охоплення, а відповідно опосередковано дає привід і для оцінки розуміння українськими селянами необхідності організації громадського соціального захисту їхніх дітей.

Ще один аспект, на який варто звернути увагу – це особиста мотивація участі у створенні мережі ясел-притулків. По-перше, виділяємо власну громадську позицію, яка полягала у прагненні до організації відповідних умов для збереження життя сільських дітей. По-друге, економічний чинник – забезпечення ефективної сільськогосподарської роботи у сезон жнив. По-третє, одноразова фінансова підтримка у вигляді грошової винагороди за роботу у яслах-притулках, адже близько 80% завідувачів, вихователів та нянь працювали не з благодійних переконань, а за земські кошти.

Окремо слід проаналізувати і негативний досвід у діяльності сільських ясел, який, як правило, пов'язаний з особистим ставленням завідуючого установи до виконання своїх обов'язків. Яскравою ілюстрацією функціонування системи літніх притулків в українському селі є звіт про діяльність двох дитячих установ у Золотоніському повіті Полтавської губернії, який за кількісними показниками перебував на лідерських позиціях. На наш погляд, така ситуація є достатньо показовою та у повній мірі відображає загальноукраїнські тенденції.

«Із притулків був відвіданий притулок у с. Вознесенське, який знаходився під наглядом вчительки Є. Я. Папуші, яка дійсно виконувала своє завдання. Цілий день діти знаходилися у притулку на очах завідуючої і відпускалися лише ввечері, деякі залишалися на ніч у притулку. Приємно було бачити ставлення дітей до завідуючої – тучного нічого не було. Діти цілий день зайняті грою або слухають розповіді; будь-яка безпечність зупиняється і тим самим дитина звикає до порядку, а добре насіння, закладене у дитину, залишається надовго.

Зовсім інше ставлення зафіксоване у Великохутірському притулку. Братство при Петропавлівській церкві відкрило також притулок. Притулок, скоріше за все, знаходиться у завідуванні отця настоятеля церкви – священника Тихона Нестеренка. Але що це за притулок! Комісія надає зборам право судити про доцільність цієї установи. Земство видало субсидію у

притулок 50 крб. Діти були зібрані на вигоні поблизу могили, яка служила місцем збору; викопані дві пічки для приготування їжі і притулок готовий. Кожен день діти збиралися на сніданок та обід, а весь інший час були або у себе вдома без усякого нагляду, або бродили по городам, звичайно, чужим, або шаталися по великому полю-вигну без певних занять. При відвіданні одним із членів Комісії згаданого табору, під назвою притулок-ясла, дітей біля пічки було троє. На питання, де інші діти, відпочиваючі тут дві жінки заявили, що пообідали та й розійшлися по хатах. Про те, що діти, ймовірно, обідали можна судити по обстановці: стоять горшки і миски, з яких доїдають залишки собаки. На питання, де розміщуються діти у непогоду, прислуга повідомила, що такої погоди не було і поки що у приміщенні немає потреби. Відповідно до зібраних довідок, діти були у віці від двох до семи років; збиралися декілька разів у церковну школу і під керівництвом отця-настоятеля співали «Господи Помилуй» та інші божественні піснопіви. Корисність такого притулку-ясел Комісія заперечує, а відповідно асигновані земством 50 руб. не досягли свого призначення, а були використані на створення безкоштовної столової, абсолютно не потрібної» [7, 70–72].

Джерела і література

1. Русаневич А. Пособие для устройства в деревнях детских летних яслей-приютов; значение их для народа и подробное описание игр и полезных с детьми занятий в приютах / А. Русаневич. – М., 1906.
2. Ясли-приюты в Козелецком уезде в 1916 г. // Нежинец. – 1917. – № 7.
3. Гужва О. Ясла-притулки як форма опіки над дітьми в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Гужва, О. Кравченко // Волинські історичні записки. – Луцьк, 2010. – Т. 5.
4. Баздирева Е. М. Роль приватної ініціативи жіноцтва у справі суспільного виховання дітей (за матеріалами Катеринославської губернії початку XX століття) / Е. М. Баздирева // Грані. – 2010. – № 4.
5. Павлов С. Ясли-Приюты / С. Павлов. – СПб., 1902.
6. Жбанков Д. Н. О деятельности санитарных бюро и общественно-санитарных учреждений в земской России : Краткий исторический обзор / Д. Н. Жбанков. – М., 1910.
7. Журналы Золотоношского уездного земского собрания 52-й очередной сессии, заседания 15 и 16 ноября 1916 г. С докладами. – Золотоноша, 1917.

Василь Отземко

КИРИЛО СТЕЦЕНКО І ЙОГО ТВОРЧА СПАДЩИНА

Кирило Григорович Стеценко – відомий український композитор, хоровий диригент, викладач і громадський діяч (24.05.1882–29.04.1922). Народився К.Г. Стеценко у с. Квітках Канівського повіту Київської губернії (тепер – однойменне село у Корсунь-Шевченківському районі

Черкаської області). Його батьки – Григорій Михайлович – маляр-самоук (у селі називали “богомазом”, тому що він розмальовував церкви у навколишніх селах); мати – Марія Іванівна – донька місцевого диякона. Сім’я була великою і нараховувала 11 дітей, з-поміж яких сам Кирилко був восьмим. Стеценки були незаможні й мали лише 2,5 десятини землі.

Майбутній композитор ще з малих літ виявляв нахил до малювання та музики, допомагав батькові в малярстві, а дідові у співах на криласі. Семирічного Кирила батьки віддали до дяка П. Старжевського, як казали тоді, “в науку”. У нього він осягнув ази грамоти і навчився співати по нотах у хорі. Здібності хлопчика помітив материн брат Данило Горянський, який закінчив Київську духовну академію. Десятирічного небожа він забрав до Києва, де спочатку влаштував до малярської школи Миколи Мурашка, а згодом – Софійської духовної школи, в якій сам був наставником.

Київ 1890-х років уже бував мистецьким життям, призводячи до суспільного резонансу європейських масштабів своїми художниками, музикантами, архітекторами, артистами й літераторами. Зокрема, музика за різноманітністю мало поступалася великим європейським культурним центрам. У Києві проходили авторські концерти П. Чайковського, гастролювали С. Рахманінов, О. Глазунов, О. Скрябін, С. Кусевицький, Г. Нейгауз та багато інших видатних мистців. У літньому театрі Купецького саду відбувалися виступи драматичних труп М. Садовського, М. Кропивницького, М. Старицького. В оперному театрі ставили опери Р. Вагнера, Дж. Россіні, М. Глінки, М. Римського-Корсакова.

А художня школа Мурашка, де зовсім юний Кирило Стеценко опановував живопис (1892-1897 рр.), у цей час переживала період свого піднесення. Її керівник дбав про всебічне виховання у своїх учнів широкого світогляду й художнього смаку. У школі, крім практичних занять, викладали анатомію, загальну історію мистецтв тощо, а також проводили виставки.

У перервах між навчанням у київській бурсі Кирило співав у шкільному хорі і вже з третього курсу став диригентом цього колективу. Він самотужки навчився грі на фісгармонії і фортепіано, й сам почав компонувати. Його першим твором стала композиція концерту “Благословлю Господа”, написана для свого бурсацького хору. На той момент йому виповнилося лише 13 років.

У 1897-1903 рр. Кирило Стеценко навчався у Київській духовній семінарії й водночас працював помічником регента Михайлівського монастиря І. Аполлонова. Монастир мав велику нотну бібліотеку, в якій майбутній композитор і познайомився із українською хоровою класикою. А робота в хорі допомогла Стеценкові засвоїти на практиці основи хорового співу і диригування, дала йому можливість збагатити знання із музичної грамоти. У 1899 році 17-річний Кирило познайомився з легендою

українського музичного громадського руху – Миколою Віталійовичем Лисенком, який допоміг йому вступити до студентського університетського хору і зарекомендувати себе одним із найактивніших його учасників.

Фактично у 1902-1904 рр. починається ранній період творчості і громадської діяльності Кирила Стеценка. Він подорожує із капелою Лисенка як учасник хору і помічник диригента. В основі репертуару цього колективу були українські народні пісні й оригінальні композиції Лисенка, російських та європейських класиків музики. Під безпосереднім впливом Лисенка пробудилася і почала формуватися творча думка Стеценка. Народна пісня стає основою його творчості. Одна за одною забували його перші композиторські спроби. Це були обробки народних пісень “Світять зорі”, “То не буйний вітер”, оригінальні хори та ансамблі (вокальне тріо “Вночі на могилі”, чоловічий хор “Бурлака”, жіночий хор “Червона калинонька” і т.п.).

Уся творча спадщина К.Г. Стеценка представлена різноманітними жанрами. Він написав понад 50 хорів, 4 кантати, близько 50 сольних та ансамблевих вокальних творів, дві дитячі опери – “Лисичка, котик і півник” та “Івасик-Телесик”, музику до ряду п’єс, до поеми Шевченка “Тайдамаки”, музично-драматичний етюд “Іфігенія в Тавриді”, багато обробок українських народних пісень. Музика Стеценка відзначається надзвичайною щирістю, поетичністю, яскравою мелодійністю. Композитор тісно пов’язав свою творчість з українським народнопісенним мистецтвом, де він знаходив все нові й нові мелодії, музичні інтонації, на основі яких глибоко і правдиво розкривав образи своїх творів.

Центральне місце в творчості Стеценка посідає хорова музика. До цього жанру композитор звертався впродовж усього свого творчого шляху. Особливий нахил до нього пояснюється багатою практичною диригентською та педагогічною діяльністю Стеценка, його роботою з хоровими колективами, в репертуарі яких переважали кращі зразки українських народних пісень. Хорова творчість Стеценка різноманітна за жанрами. Тут є кантати – великі твори для хору й оркестру, хори з супроводом і без супроводу (а-капела); хорові обробки народних пісень.

Хоровий стиль Стеценка невпинно збагачувався й розвивався. Почавши з невеликих хорових обробок народних пісень, композитор поступово прийшов до хорових поем та кантат. Для хорових композицій Стеценко часто використовував тексти “революційних” поетів: Т. Шевченка, П. Грабовського, І. Франка, Л. Українки. Найбільшою популярністю користають хори “Сон” на текст Грабовського, обробка “Заповіту” – Шевченка, “Рости, квіте”, “Червона калинонька”, “Веснонько-весно”, хорова поема “Рано-вранці новобранці”, кантата “Шевченкові” та ін.

У хоровій творчості Стеценка найбільш яскраво виявляється зв’язок його музики з українською народною піснею, з багатоголосним народним

співом. Ці риси творчості Стеценка зримі вже в його перших оригінальних хорових композиціях “Рости, квіте” та “Червона калинонька”. Ці ліричні за характером хори близькі до українських веснянок.

У своїй першій ранній поемі для хору і соло баритона “Рано-вранці новобранці”, написаній на текст Шевченка, Стеценко змальовує правдиву картину з народного життя, розповідає про гірку долю селянської дівчини, що покохала рекрута. За часів Російської імперії солдатчина відривала людину від сім’ї і дому на все життя. У багатьох рекрутських піснях народ висловлює свій протест проти насильства, соціальної несправедливості.

Соціальна загостреність і яскравість образів поеми Шевченка підказали композиторові правдиві мелодії, близькі до української пісні. Поема складається з трьох невеличких епізодів, різноманітних за характером. У першому епізоді – маршовому – змальовуються образи рекрутів. Другий епізод розповідає про переживання матері, що втратила свою єдину дочку, яка пішла за милим. У третьому епізоді подано картину спустілої хати та спогади про минуле.

Найбільшої художньої майстерності хорова творчість Стеценка досягає в період 1905 – 1911 рр., коли він написав “Сон”, “Заповіт”, “Веснонько-весно” й інші твори.

К.Г. Стеценко створив самобутній хоровий стиль, заснований на тісному поєднанні принципів народного українського багатоголосся з досягненнями російського й українського класичного хорового мистецтва. У центрі уваги композитора глибокі психологічні переживання людини.

Особливої уваги заслуговує хор а-капела (без супроводу) “Сон” на текст поета П. Грабовського. У цьому творі композитор розкриває переживання політичного в’язня. Просто і в той же час правдиво передано і картини зеленого луку, пахучого поля і почуття людини, позбавленої волі.

Інший за характером хор “Веснонько-весно”. Він нагадує собою весняну грайливу пісню-хоровод, де радість людини та оживаюча природа зливаються в загальну оптимістичну картину.

Поряд з хоровими творами значне місце в спадщині К.Г. Стеценка посідають також романси. У них композитор наслідував кращі традиції української та російської класичної вокальної музики. Його романси переважно ліричні, вони розкривають хвилюючі почуття людини на фоні завжди живої природи. Це романси на тексти Лесі Українки “Стояла я і слухала весну”, “Дивлюсь я на яснії зорі”, “Хотіла б я піснею стати”, популярний ліричний романс “Вечірня пісня”.

Але разом із тим зустрічаються й романси з гострою соціальною спрямованістю, як, наприклад, політична сатира на російський уряд “Цар Горох”. У романсах, як і в хорах, композитор не відходить від інтонацій українських народних пісень. Особливої уваги заслуговує чудова пісня-романс “Плавай, плавай, лебедонько” на текст Шевченка.

Ця пісня розповідає про тяжку жіночу долю. У ній композитор широко користується інтонаціями народних голосінь та ліричних українських пісень. Партія фортепіано в романсах Стеценка завжди допомагає розкриттю провідного образу твору, завжди максимально індивідуалізована.

У музично-драматичних творах Стеценко продовжив кращі традиції українського музичного демократичного театру. У музичній комедії “Сватання на Гончарівці” за Квіткою-Основ’яненком він упорядкував і обробив уже раніш використані театром у виставах цієї п’єси народні українські пісні та танці. Музика до п’єси “Сватання на Гончарівці” складається з інструментального вступу та 24 номерів – пісень, ансамблів, хорів, танців. Часто для характеристики дійових осіб у музиці до інших п’єс Стеценко створював оригінальні мелодії, які настільки близькі до української народної пісні, що увійшли у життя, втративши ім’я автора. Наприклад, пісня Миколи “Ой чого ти, дубе, на яр похилився” з драми “Про що тирса шелестіла”.

Стеценко створив декілька кантат (“Шевченкові”, “Єднаймося”, “У неділеньку святу”). У них викристалізуються основні особливості оригінального кантатного стилю, в якому народний підголосний хоровий стиль поєднується з формами викладу класичної поліфонії.

У дитячих операх композитор також широко користується народною піснею. По суті, К.Г. Стеценко продовжив кращі традиції дитячих опер Миколи Лисенка.

Кирило Стеценко по праву вважається одним із фундаторів української духовної музики. Чільне місце в його творчості посіло створення церковно-релігійних творів. Основні з них: “Панахида”, “Всенічна”, три “Літургії”, п’ять українських релігійних кантів, церковний хор “Хваліть ім’я Господнє”, “Херувимська”, “Милість спокою”, “Хвалітесь, братіє” та ін.

Серед композиторів-класиків української музики творчість Кирила Григоровича Стеценка після М. Лисенка посідає одне з провідних місць. Молодший сучасник і учень Лисенка, він був безпосереднім продовжувачем кращих демократичних традицій свого вчителя, основоположника української музичної класичної школи.

Творчість Стеценка глибоко народна, як за характером образів і сюжетів, так і за засобами їхнього музичного втілення. Краща і більша частина творів композитора відображає життя українського народу, його героїчну історію, трудовий побут. Ідеї, теми й образи своїх творів композитор розкрив у щирих і простих мелодіях, близьких до української народної пісні. Яскрава народність, реалізм, художність музичної спадщини Стеценка визначають її високе художнє звучання по сьогодні.

Валерій Данилевський

ІНЖЕНЕР ДМИТРО БІЗЮКІН І УКРАЇНА

Історія науки і техніки знає немало прикладів того, коли до виробничих потужностей нашої країни долучали передовий досвід Європи, США і власне всього світу. Із відомих міркувань у радянські часи про це говорили мало й обережно. Втім, сьогодні потрібно визнати, що без обміну із “ворожим капіталістичним світом” науковими досягненнями та технічними інноваціями здобутки в економіці СРСР та України були б меншими.

Нерідко такий науково-практичний досвід тримався на окремих видатних особистостях вітчизняних учених, інженерів-практиків, які брали від прогресу все найкорисніше і найактуальніше. Серед них яскравою постаттю виділяється видатний будівничий залізниць Росії, України, а згодом – і Радянського Союзу, – доктор технічних наук, професор Дмитро Дмитрович Бізюкін (1885–1964).

До 200-річчя першого транспортного вищого навчального закладу Росії, – Петербурзького державного університету шляхів сполучення (заснований 1809 р.), – було видано підручник “Організація будівництва і реконструкції залізниць”. Й у книзі не раз згадано думки професорів О. В. Ліверовського, Н. А. Шадріна, Д. Д. Бізюкіна та інших [1, 33]. До нашого часу за Дмитром Дмитровичем зберігається слава надзвичайно авторитетного вченого, а деякі дослідники прямо називають його засновником вітчизняної школи будівництва залізниць [2, 14].

Свою кар’єру відомий учений-практик розпочав ще у студентські роки. Вже тоді він не раз звертався до новаторських ідей та розробок із-поза Росії. Не в останню чергу це сталося тому, що Дмитро Бізюкін народився 12(25) січня 1885 р. у Петербурзі, – тобто в достатньо європеїзованій частині Росії, – у родині державного службовця дворянського стану. У 1895–1902 рр. він вивчився у 8-й Петербурзькій класичній гімназії і відразу ж вступив до столичного державного університету – на математичне відділення фізико-математичного факультету. Проте революція 1905–1907 рр. обірвала його ефективне навчання в Росії і він виїхав на курси до Геттінгенського університету в Німеччині [3, 7]. Цей університет уже тоді був славний своєю історією і видатними математиками і фізиками: Карлом Гаусом (1777–1855), Ріхардом Дедекіндом (1831–1916), Давидом Гільбертом (1862–1943), Феліксом Клейном (1849–1925) та багатьма іншими.

Повернувшись до Російської імперії, закінчивши у 1907 р. рідний Петербурзький державний університет, Д. Д. Бізюкін дуже добре себе зарекомендував і його залишили на кафедрі математичної фізики з метою підготовки до викладацької і наукової діяльності. Очоловав кафедру сам ректор університету – виходець із обрусілої єврейської родини у Фінляндії

Іван Іванович Боргман (1849–1914). Фізик за освітою, він захоплювався досягненнями європейських учених, а в політичному відношенні був досить ліберальним членом партії конституційних демократів (кадетів).

Тож, Дмитро Бізюкін був вихований у досить вільних європеїзованих умовах, які якнайкраще сприяли становленню його наукового світогляду та винахідницькому таланту. Крім того, сильне враження на нього справила поїздка до Німеччини, де він пристрастився до фізичних та технічних випробувань. Тож у дорученій йому лабораторії 22-річний Д. Д. Бізюкін проводив майже увесь свій вільний час і виробив у собі прагнення оволодіти спеціальними технічними знаннями та застосувати їх на практиці. Паралельно вивчав концентраційні елементи електричної сили, теорію термомагнітних явищ для парамагнітних тіл, запропоновану французьким фізиком Полем Ланжевенем тощо [3, 10]. Але застосування знань на практиці вабило його.

Саме це, треба думати, спонукало Дмитра Бізюкіна вступити в 1908 р. на 2-й курс Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення. Глибокі знання з базових дисциплін дали йому можливість зосередитися на отриманні спеціальних знань, пов'язаних із залізницями. Російський імперський уряд у ті часи виявляв велику зацікавленість до розвитку залізничних сполучень. Причетність до цієї справи була дуже престижною і задовольняла головні амбіції молодого Бізюкіна. Вже в 1909 р. він стає помітною фігурою на підготовчих роботах із будівництва Північно-Донецької залізниці (більш відомої, звісно, під офіційною назвою “Северо-Донецкой”). Між іншим, у сучасній Україні довжина Донецької залізниці (яка об'єднала свої північну і південну частини) становить 13% довжини всього залізничного полотна Української Держави. У 1910 р. Дмитро Бізюкін бере участь у проектно-пошукових дослідженнях іншого напрямку залізничного сполучення на українсько-російському прикордонні: Міллерово – Саратов [3, 8]. Обидві дороги були важливими магістралями постачання Росії українськими товарами: перша відповідала за транспортування продукції важкої промисловості Донецько-Дніпровського регіону, друга – за постачання т.зв. “внутрішніх” російських губерній хлібом та іншими продуктами із України та Дону.

Восени 1912 р. п'ятикурсник Бізюкін планував завершити свої 4 дипломних проекти, проте його направили на пошукові роботи для будівництва ще південнішої залізничної гілки українсько-російського порубіжжя: Грушівка – Біла Калитва (тепер – Ростовська область). І тільки в грудні 1913 р., по їх виконанню, Д. Д. Бізюкін захищає свої дипломні проекти й отримує кваліфікацію інженера шляхів сполучення з правом складання проектів і проведення різноманітних будівельних робіт [4, 350–357]. Працевлаштувався інженером Технічного відділу служби колії Північно-Західної залізниці (проіснувала 1907–1929) із виконання

камеральних робіт, де займався переважно “кабінетною роботою” з обробки й оцінки точності польових вимірювань та складанням графічної документації, топографією, інженерною геодезією тощо.

Проте робота у Технічному відділі провідної залізниці Російської імперії відразу ж принесла Д. Бізюкіну новий європейський досвід. Петербурзький вузол було задумано переобладнати із використанням новітніх електричних систем централізації управління стрілками та сигналами. Із метою вивчення цього та інших питань Д. Д. Бізюкіна, як спеціаліста, який володів декількома іноземними мовами й основами електротехніки, відрядили до Європи. Був квітень 1914 р., наближалася Велика війна, – і тому в Німеччині молодий спеціаліст не отримав дозволу на ознайомлення з німецькими електричними системами залізниці. Тож, наступними віхами його науково-практичної кар’єри стали Франція та Італія. Італійський досвід управління стрілками та сигналами, базований на гідравлічній системі Б’янки – Серветтау, не здивував Бізюкіна, бо він уже використовувався в Російській імперії на деяких станціях Владикавказької дороги і був відомий йому ще з Франції. А от у Франції, яку він відвідав першою, Дмитро Дмитрович зміг здобути багато корисної інформації. На підставі зібраних матеріалів він підготував ґрунтовну доповідь “Найновіші способи електричної централізації”, фактично присвячену французьким системам централізації. Але почалася Перша світова війна і друк наукової праці став не на часі [3, 8-9].

Д. Д. Бізюкіна відряджають на складні будівельні роботи начальником окремих ділянок Мурманської залізниці, де він, із невеличкими перервами, пробув із січня 1915 по листопад 1917 р. Там зустрів звістки і про “лютневу”, і про “жовтневу” революції, але не припиняв своєї роботи. Саме під час будівництва Мурманської залізниці він отримав неоціненний досвід практичної роботи в екстремальних умовах. Адже четверта частина траси проходила через болота: в середньому на кілометр колії приходилося насипати 15 тисяч кубометрів ґрунту. Біля десятої частини всього обсягу земляних робіт довелося виконувати у скелястих утвореннях, третину виїмок – також у скелях. При цьому в умовах полярної ночі роботи велися при освітленні факелами та вогнищами [5, 199].

Самовіддану роботу Д. Бізюкіна на будівництві Мурманської залізниці було помічено й іноземними спостерігачами. Один із них, американець Стівенс, колишній помічник начальника будівництва Панамського каналу, пропонував Бізюкіну виїхати до США, проте отримав відмову [3, 10].

У наступні роки молодий інженер вдосконалював свою майстерність на інших будовах залізниць: у Камишині (1918 р.), на магістралі Петроград – Орел (1919 р.), в Анапі (1921 р.), відгалуженні Петрожелдор (1922 р.), Мга – Рибінськ (1923-1924 рр.), Конотопській залізниці (1925-1927 рр.). На кожному напрямку роботи Дмитро Дмитрович блискуче поєднував теоретичні знання, отриманні в процесі навчання і самостійного розвитку,

для вирішення практичних завдань під час будівництва залізничної колії. Тому не дивно, що передусім Д. Д. Бізюкіна було запрошено для будівництва Туркестано-Сибірської залізниці. Це будівництво, як відомо, стало одним із найважливіших завдань 1-ї п'ятирічки.

Відтоді відомий – вже тепер радянський – інженер не полишав своєї цікавості закордонним досвідом залізничного та іншого будівництва (хоча його робота в Україні відтоді, здається, припинилася назавжди). Серед неймовірного багатства навчальної та науково-методичної літератури Д. Д. Бізюкіна завжди знаходилося місце “новинкам” із фізики і хімії, технічним інноваціям, винайденим в Європі, США та інших розвинених країнах. В умовах ідеологічного диктату комуністичної партії робити це було вельми проблематично, проте представники технічної галузі, на відміну гуманітаріїв, у СРСР мали на це певні “поблажки”.

У підсумку зауважмо, що Д. Д. Бізюкін був непересічним інженером-будівельником, який, незалежно від політичної кон'юнктури, повністю віддавався своїй справі і сумлінно служив науці та суспільству.

Джерела та література

1. Космин В. В. Фундамент современного железнодорожного строительства [рец. на кн.: Организация строительства и реконструкции железных дорог] / В.В. Космин // Транспортное строительство. – 2009. – №7. – С. 33.
2. Андреева Т. С. В буднях великих строек / Т. С. Андреева // Транспортное строительство. – 2011. – № 6. – С. 5-14.
3. Карпов К. Н. Дмитрий Дмитриевич Бизюкин / К. Н. Карпов : [Учеб. пособие по теме “Развитие ж.-д. транспорта в России”] / Ред. Я. М. Баскин. – Ленинград : Ленингр. ордена Ленина ин-т инженеров ж.-д. транспорта им. акад. В. Н. Образцова, 1960. – 28 с.
4. Зензинов Н.А. Выдающиеся инженеры и ученые железнодорожного транспорта / Н.А. Зензинов / Изд. 2-е, перераб. и дополн. – М. : Транспорт, 1990. – 479 с.
5. История железнодорожного транспорта России. – Том I. 1836–1917 / Под общ. ред. Е. Я. Красновского, М. М. Уздина. – СПб. : АООТ “Иван Федоров”, 1994. – 336 с.

Григорій Чуб

ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО СОЮЗУ НА ГРОМАДСЬКУ ДУМКУ США у 1917 р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «СВОБОДА»)

У кінці XIX ст. українська еміграційна спільнота проходила етап вкорінення в різні сфери країн перебування. Доволі представницька українська спільнота в США не була винятком. Внаслідок взаємодії української інтелігенції та духовенства різних християнських конфесій виникали публічні осередки, які відігравали вагомую просвітницьку роль в середовищі української громади та поширювали свою діяльність на

місцеву культуру та громадськість. Початківцями в цій справі стали представники «Українського Народного союзу» (далі УНС). До 1915 р. організація мала назву «Руський народний союз».

Дослідженням питання становлення, впливу та взаємодії УНС в громадському та політичному аспекті займалося не так багато дослідників. Основу становить серія публікацій у газеті «Свобода», власному друкованому органі «Союзу». Найпомітнішими дослідженнями, що охоплюють великі хронологічні рамки діяльності організації, є праці члена УНСоюзу, відомого публіциста Антіна Драгана. Зокрема – «Український Народний Союз в минулому і сучасному (1894–1964)», виданої в 1964 р. та «У дзеркалі конвенцій УНС», яка побачила світло в 1982 р. На увагу також заслуговує хронологічний огляд діяльності організації, авторства Луки Мишуги – «Пам'ятна книга, видана з нагоди 40-літнього ювілею УНС» в 1936 р. Не менш вагому роль відіграє низка публікацій на сторінках періодики, календарів та альманахів УНС. Зокрема «Короткий начерк історії Руського Народного Союзу» Н. Дмитріва, опублікований у «Календарі УНС» на 1914 р. Особливу групу джерел щодо діяльності УНС в 1910-20х рр. становлять спогади представників греко-католицького духовенства, зокрема о. Петра Понятишина та інших.

Але найбільш інформативним джерелом у вивченні діяльності УНСоюзу та його громадської роботи на теренах США є фонди архіву газети «Свобода». Як друкований орган ця газета була заснована о. Григорієм Грушкою 15 вересня 1893 р. Спершу виходила як двотижневик, з 1894 р. – тижневик, з 1915 р. – три рази на тиждень, а із 1921 р. стала щоденним виданням. З 1908 р. газета «Свобода» стала офіційним органом УНС. З 15 вересня 1893 р. до червня 1895 р. газета виходила у Джерсі-Сіті, пізніше у Шамокіні, Маунт-Кармелі, Оліфанті, Скрентоні, з 1903 у Нью-Йорку, а з 1911 знову в Джерсі-Сіті [1].

То який же вплив УНСоюз мав на громадську думку чиновників чи пересічних американців? Як саме відбувалася взаємодія із Новим світом громадської організації однієї з нацменшин, яких в США були десятки, а то і сотні? І чи взагалі відбувалася ця взаємодія? Відповіді на ці питання пошукаємо на сторінках «Свободи» за 1917 р. Вибір часу не випадковий, оскільки державотворчі процеси, які відбувалися в «материковій» Україні отримували найактивніший відгук в українській еміграції.

У 1917 р. газета «Свобода» працювала в звичайному режимі, інформуючи українську громаду про останні новини, що відбувалися в світі. У кожному числі газети була окрема рубрика: «З революційних подій на Україні», де висвітлювалися основні етапи революційного процесу українського державотворення. Тим самим «Свобода» перетворювалася в активний медіа-ресурс для підтримки інформаційного зв'язку емігрантів з Батьківщиною.

Власне ставлення до полій в Україні представники еміграційної громади в США висловили вже в другому числі річника «Свободи» за 1917 р., у заяві Екзекутивного (виконавчого) Комітету Української Ради, більшість якого становили представники УНСоюзу. У ній стверджувалося наступне: «Ми заявляємо торжественно, що нашою ціллю є злука всіх українських земель в одну цілість – самостійну Українську Державу» [3].

Американська демократична ідеологія заснована на принципах «братерства та рівності» дуже імпонувала ідеям тодішньої української еміграції, яка плекала мрію про соборну, незалежну Україну. У емігрантському середовищі було досить поширене переконання, що офіційна влада США підтримує українців у їхньому бажанні досягти ідеалів свободи. Тому й схвально сприймалася політика Сполучених Штатів на міжнародній арені. Зокрема, в 10-му числі «Свободи» знаходимо інформацію про виступ Вудро Вілсона в сенаті: «В понеділок (22 січня) президент Вілсон виголосив в сенаті у Вашингтоні бесіду у справі мира, якої зміст тої самої хвилі зістав всім послам воюючих держав. Отже, є другий поважний крок президента Вілсона в цілі закінчення страшенної братовбивчої війни і положення тривалих основ під мир у цілім світі. В своїй промові президент Вілсон подав також і умову своєю силою і повагою згантувати мир і справедливість у світі» [2]. Цією інформацією позначалися радше настрої та сподівання самих емігрантів щодо втручання США як «великого гравця» у перебіг Першої світової війни, в якій український народ був розділений по обидва боки воюючих сторін.

Щодо аналізу подій в Україні та її місця на «новій» карті Європи, редактори та журналісти «Свободи» ставилися з обережністю. Розуміло, що підставою для цього було небажання піддавати сумніву офіційний курс Сполучених Штатів, які холоднокровно тримали нейтралітет в Першій світовій війні, що виходив з політики «ізоляціонізму». Певні зміни відбулися лише від 6 квітня 1917 р., коли США вступають у Першу світову війну. На сторінках газети ця подія подавалася в офіційному світлі через публікацію урядового проголошення воєнного стану з Німеччиною: «Вашінгтон. 6 цвітня – Надіємо ся, що президент Вілсон ще нині підпише ухвалену обома палатами резолюцію і видасть прокламацію до американського народу, повідомляючи його про воєнний стан між Злученими державами і Німеччиною» [3].

У випуску від 2-го лютого знаходимо оголошення про формування фондів допомоги українським жертвам війни та проведення акції збору коштів у межах «Українського Дня», який був проголошений на території всієї Америки: «...Присяга Президента Злучених Держав назначити і установити день у яким можна було збирати фонди для підмоги Русинів (Українців). Позаяк у краях положених в східній части Європи, на терені руйнуючої війни в страшенній потребі поживи, одіння і захисту; Позаяк

сотні тисяч з тих людей були поневолені опустити свої дома і своє майно, а будучи позбавленими всякої нагоди постаратися хоч би о своїй найменшій потребі...» [3].

У самій українській громаді існував фіксований орган збору засобів та коштів на допомогу Батьківщині: «Всі викази жертводавців і гроші треба посилати на адресу: Rev. E. Sydoriak 42 Van Buren St. Passaic, № 1» [3]. Отже українські емігранти мали чітку впорядковану фінансову систему, відкриті банківські рахунки, на які здійснювалися грошові перекази та різні фінансові операції. Цей факт свідчив про налагоджений взаємозв'язок УНСоюзу та інших громадських організацій із фінансовими установами Сполучених Штатів, що давало можливість реалізації широкого спектру гуманітарної діяльності української спільноти.

Також необхідно зазначити роль «Свободи» у проведенні різних громадських акцій. Через газету подавалася інформація про проведення зібрань, мітингів, на яких українська громада вирішувала внутрішні проблеми: «Бріджпорт, Конн. Тов. «Українська Січ», повідомля о своїх членів, що місячний мітинг відбудеться дня 11-го лютого с. р., о 2-гій годині полудня, в читальні „Просвіти“, 1075 Пембрук Стр., ріг Атик Стр. Обов'язком кожного члена прийти на той мітинг, бо будуть важні справи до погодження. Кожний член має заплатити свій довг (борг), бо як не заплатить, то буде суспенсований. – В. Венгринович, предс.».

«Дітройт. П-р. св. Івана Хрестителя ... повідомляє всіх своїх членів, що на спеціальному мітингу вибрано слідуючий уряд на 1917 рік: А. Шевчук, предс.; Н. Романів, заст. предс.; І. Філяс; секр.; Д. Вичовський, заст. секр.; Д. Запотічний, кас.; В. Лишак і А. Корнак, контрольори; П. Романів і В. Топольницький, доглядачі хорих. Мітинги відбудуться кожної другої неділі по першій о першій годині пополудни. – І. Філяс, секр.».

Нортгемптон. Тов. «Українські Січові стрільці» вибрало на річному мітингу дня 28. січня с.р. отсих нових урядників: Г. Михаліцький, предс.; І. Клемань, заст. предс.; С. Кудрик, секр.; П. Федорович, заст. секр.; Н. Кравчишин. кас., Ф. Кирик, заст. кас.; Г. Семенюк. П. Ходоба і Д. Багнюк контрольори; С. Любянецький, В. Гонтарик і Л. Горун, доглядачі хорих; К. Мотко, господар; Г. Семенюк, отаман; Д. Багнюк і П. Заприлюк, хорунжі. – С. Кудрик, секр. ...» [4].

Щодо співробітництва із американськими періодичними виданнями, то необхідно згадати, що редакція «Свободи» мала співпрацю та обмінювалася досвідом із такими виданнями, як «Chicago tribune» [6, 44], газетою іудейської общини «Forverts» [6, 39], що видавалася в Нью-Йорку та багатьма іншими.

22 лютого 1917 р., президент США Вудро Вільсон підписав ухвалену раніше обома палатами Конгресу резолюцію, признаючи 21 квітня – «Українським Днем». Цей указ президента відіграв важливу роль у житті

української громади. По-перше, частина політичної еліти США мала можливість ознайомитися з проблемами становища української нації в Східній Європі. Це в свою чергу запускало процес ймовірного вирішення Українського питання в подальшому майбутньому. По-друге, цей жест допомоги являвся актом нової мотивації для поширення гуманітарної та просвітницької роботи інших громадських українських організацій в США. По-третє, на загальнодержавному рівні збільшилася роль виконавчого комітету Української Ради як регулятора та провідника ідеології української громади, а разом з ним і УНСоюзу як його найбільшої частини.

Отже, можемо зазначити, що вплив УНС на громадську та політичну думку США таки мав місце. Цьому сприяли різні фактори. Серед внутрішніх чинників можна відзначити потужну консолідацію всієї української общини, ініціативність її представників, особливо членів УНСоюзу. Налагоджену внутрішню організацію та поширення свого впливу через ЗМІ, гарантом якого була газета «Свобода», як його друкований інформаційний орган. Зовнішніми чинниками виступав високий рівень взаємини керівництва УНСоюзу з політичною верхівкою США, конгресом, як сенатом так і палатою представників, що в свою чергу сприяло розвитку громадського аспекту українсько-американської «народної дипломатії».

Джерела та література

1. Газета «Свобода». [Електронний ресурс] – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Свобода_\(газета_в_США\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Свобода_(газета_в_США))
2. Свобода. – 1917. – 25 січня (ч.10) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1917/Svoboda-1917-010.pdf>
3. Свобода. – 1917. – 1 лютого (ч.13) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1917/Svoboda-1917-013.pdf>
4. Свобода. – 1917. – 8 лютого (ч.16) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1917/Svoboda-1917-016.pdf>
5. Свобода. – 1917. – 7 квітня (ч.41) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1917/Svoboda-1917-041.pdf>
6. Драган А. Здійсненні мрії / А. Драган // Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік. – Джерзі Сіті; Нью-Йорк: Свобода, 1966. – С. 35–58.

Марія Шевченко

ОТАМАН ЧОРНИЙ ВОРОН

Однією з найяскравіших і водночас найкривавіших сторінок у героїчному літописі визвольної боротьби українського народу проти чужоземних поневолювачів є історія Холодноярської республіки, її отаманів. У 1918–1922 рр., коли Україна була охоплена

антибільшовицькими повстаннями, на сторінки історії сходили нові борці за волю рідного краю. Одним із таких був отаман Іван Черноусов, відоміший під ім'ям Чорний Ворон.

У більшовицьких документах прізвище Івана Яковича Черноусова часом писали як Черновус. А, можливо, він був Черновус або Білоус, бо в тій же офіційній документації натрапляємо і на “простого козака” Білоуса (Чорного Ворона) з Новоукраїнки.

Точна дата народження отамана невідома. Походив він, за переказами, з-під Товмача. 1921 р. у його загоні воювало 150 піших і 25 кінних козаків, добре озброєних, мали кулемета.

Оперував Чорний Ворон у Звенигородському, Черкаському, Чигиринському повітах, зокрема в Холодному Яру, лісі Чута, в Лебединських і Шполянських лісах, у районі сіл Товмач, Водяне, Шестаківка, Мліїв, містечок Білозір'я, Мокра Калигірка і Златопіль, станції Сердюківка, Виноградського монастиря, міст Городища, Сміли, Черкас, Чигирин, Єлисаветград, Знамен'янки та ін. [1, 76].

Судячи з інформації, що міститься у радянських джерелах, загін Чорного Ворона належав до найактивніших. Ось що писали про нього чекісти в “Доповіді таємно-інформаційного відділу при РНК УРСР” за №154 від 23 серпня 1921 р.: “Черный Ворон – непримиримо хитрый и тупой враг. Вот его письмо в штаб, присланное с его представителем: «А посему я, Иван Якович Черный Ворон – Черноусов, доверяю осветить с положением задач оружия моего отряда тов. Дейкусу и Маскамблиту, что как они ознакомлены с моей личной совестью и моим положением. ЧИКУ уполномачиваю их в дальнейшем работать совместно на благоустройство соввласти и прекращение братской и другой крови». Будучи уже амнистированным, он, по донесениям агентуры, тайно продолжает убивать других амнистированных, выдавая это за деяния Советской власти, изменяющей своим обещаниям... (Амнистированные атаманы) ведут осторожную агитацию против Советской власти (Черный Ворон)...” [2, 64].

Про погляди отамана на перебіг подій Української революції свідчать його відозви у вигляді віршів. Збереглася одна з них – “До населення України”, підписана трьома отаманами – Чорним Вороном, Бідою і Ламай-Ярмом. Ось її текст:

“...Українці! схаменіця! буде спати, гей, просніця,
Вже звернуло із півночі, протирайте свої очі.
Вже світові півні співають, а ви й досі ще спите,
Жиди братів ваших вбивають, а ви дома сидите...”

У 1922 р., коли більшовики вже контролювали загальну ситуацію в Україні, попередньо розмістивши в ній шість армій, загони Чорного Ворона не припиняли боротьби. Саме тоді його Лебединський полк входив до складу Холодноярської організації, яка поділялася на три частини. Їх

очолювали Мефодій Голик-Залізняк, Денис Гупало і Чорний Ворон. Усі вони були заступниками отамана Загороднього [2, 64–65].

У більшовицьких зведеннях діяльність Чорного Ворона іменували не інакше як “бандицьку”. Це була така ідеологічна форма ставлення до повстанців, аби відвернути від них симпатії місцевого населення. 19 липня 1922 р. Кременчуцький штаб Частин особливого призначення інформував начальника штабу ЧОН України і Криму про масштаби руху, очолюваного цим отаманом: “Банда под руководством “Черный Ворон”. 100 штыков, 30 сабель. Месторасположение: Виноградский монастырь, Млеев, Городище, Белозерье, Смела Черкасского уезда. Банда Черного Ворона 11 июня сделала налет на торфяные разработки у Ивановской гребли, что в 7 верстах северо-западнее Смелы, и ограбила склады...” [3, 176].

18 червня того ж року чекісти зафіксували напад загону Чорного Ворона в іншому регіоні –Калігорській області, в результаті якого було вбито чотирьох радянських працівників. І хоча в документах зазначено, що “...меры по ликвидации банды предпринимаются...”, уже 29 червня в с. Вербовці отаманом на чолі з 20 повстанцями було захоплено в полон голову місцевого виконавчого комітету, прізвище якого залишилося невідомим. Але найцікавішим є те, що останнього повстанці відпустили живим. Того ж дня в с. Водяне загін Чорного Ворона забрав “...92 миллиона общегражданского налога і уничтожил все бумаги...” [4, 178,179].

Більшовики шукали нових і нових шляхів, як покінчити з повстанцями. Погрозами і шантажем вербували собі агентів серед найменш стійких українців. Колишні петлюрівці, а потім секретні найманці ЧК Трохименко-Гамалія і Терещенко (Завірюха-Степний) уже зовсім впритул зблизилися з отаманами Холодного Яру. Ці перевертні вмilo видавали себе за українських підпільників.

У цей час отаман Чорний Ворон хворів. Він отримав тяжке поранення у сутичці між селами Товмач і Водяне. В більшовицькій доповідній про цей епізод зазначалося так: “...Бой продолжался четыре часа. Количество бандитов доходило до 100 человек, из них 30 сабель, так как к моменту боя в банду Черного Ворона влились две неизвестных банды Звенигородского уезда...” [2, 64].

18 серпня провокатор Завірюха домовився про зустріч із отаманами в Чорному лісі. “В 4 годин дня на просіці з’явилася кавалерія, близько 45 вершників, серед них Степний впізнав отамана Гупала., – писатиме він згодом у звіті своїм начальникам, – Гупало представив Степному отаманів Загороднього та Залізняка. Останні запросили Степного йти до лісу, в табір, де лежав хворий отаман Чорний Ворон. По дорозі до лісу до них приєдналася ще кавалерія, осіб 30 з двома кулеметами...”. Завірюха залишив і ситуативний опис зовнішності отамана Чорного Ворона: “...Людина з довгою широкою чорною бородою, довгим волоссям, біля нього гвинтівка, наган і глечик з молоком” [2, 65].

Позаяк 29 вересня 1922 р. у Звенигородці чекісти заарештували Л. Завгороднього, М. Голика-Залізняка і Д. Гупала, то керівником Другої округи Холодноярської організації (ніким не обраним) *de facto* став Чорний Ворон (Лебединський).

В оперативному зведенні Кременчуцького штабу ЧОН за 8 листопада 1922 р. вказано, що 29 жовтня біля с. Москаленки, що за 25 верст від Сміли, відбувся бій об'єднаного загону міліції і самоохорони с. Ротмістрівка з “бандою Чорного Ворона чисельністю 6 осіб”. У цьому бою, стверджували червоні, було вбито Чорного Ворона та ще одного партизана. Закінчувалася доповідна так: “Труп Черного Ворона опознан местным населением и амнистированными бандитами и в Черкассах сфотографирован”. Так це було насправді чи ні, достеменно не відомо. Принаймні в іншій доповідній, “Про політичний стан Черкаського округу за 1926 р.”, стверджується, що загін Чорного Ворона ліквідовано 6 червня 1925 року [5]. А, можливо, він і далі продовжував боротьбу, адже у своїх документах окупанти часто видавали бажане за дійсне.

Ця сторінка історії України залишається недостатньо дослідженою. З огляду на проведений аналіз, можна констатувати таке: Чорний Ворон не припинив свою боротьбу навіть після арешту головних отаманів Холодноярської республіки. З огляду на безкомпромісність його поглядів та послідовність дій, він завжди дотримувався девізу українських повстанців “Воля України або смерть!”.

Джерела та література

1. Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р.М. Коваль. – К. : ДІОКОР, 2001. – 287 с.
2. Коваль Р.М. Чорний Ворон із-під Товмача / Р.М. Коваль // Коли кулі свистіли. – К., 2006. – С. 62–68.
3. Коваль Р.М. Героїзм і трагедія Холодного Яру / Р.М. Коваль. – К. : Незборима нація, 1996. – 312 с.
4. Держархів Черкаської області. – Ф. Р–189. – Оп. 1. – Спр. 45.
5. Начерк до історії Холодноярської організації 1917–1922 років. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://unknownwar.info/holodniy_yar/hy_naris.html

Юлія Ігнатенко

ІДЕОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ ПРОТИ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Більшовизм, як російський різновид марксизму, від початку ХХ ст. поступово сформувався в ідеологію, яка “озброїла” пролетаріат стратегією і тактикою боротьби проти панівних класів та існуючого державного ладу. Після революції 1917 р. більшовицька ідеологія була спрямована на обґрунтування диктатури пролетаріату, а також – місця і ролі більшовицької

(згодом – комуністичної) партії в процесі утвердження соціалістичного ладу. Погляди її лідера – В. Леніна – на проблеми влади, політики, держави і права справили вирішальний вплив не тільки на ідейних послідовників, а й на специфіку праворозуміння загалом, яке за роки радянської влади сформувалось у цілісну систему обґрунтування принципово нових уявлень про державу і право, необхідних для побудови “комуністичного раю”.

У ході здійснення революції в Росії було проголошено встановлення політичного панування пролетаріату, тобто його диктатура. Її зміцненню в умовах громадянської війни сприяла політика “воєнного комунізму”, котра полягала у націоналізації приватного сектора економіки, примусово-обов’язковому вилученню у селянам всіх надлишків (і не тільки) сільськогосподарських продуктів, загальній трудовій повинності, централізації керівництва всіма сферами життя (передовсім – виробництвом і розподілом продукції), у зрівняльній оплаті праці тощо.

Таким чином, розвиток суспільства відбувався фактично шляхом економічного насильства. Цілком логічно, що велася активна боротьба з опозиційно налаштованою до політики уряду освіченою частиною громадськості. Формування “нового” суспільства, як цілого організму, потребувало “правильно мислячої” соціальної групи у вигляді надійної та відданої вождю/вождям інтелігенції, що спонукало більшовиків до очищення середовища тієї інтелігенції, яка виросла і працювала за “старого режиму”.

Основи ідеологічних поглядів на інтелігенцію заклали лідери більшовицької партії. Практично всі теоретики більшовизму, – В. Ленін, М. Бухарін, Л. Троцький, Й. Сталін, – сповідували політизовані, суто утилітарні підходи до інтелігенції, не відкидали використання проти неї “концентрованого насильства”. Це насильство стало невід’ємною складовою тоталітарного суспільства, – суспільства, яке лідери більшовиків ділили на принципово нерівноцінні класи, протиставляючи їх. Партійно-радянські ідеологи прищеплювали трудящим думку про існування двох основних класів: робітників і селян. Інтелігенцію ж виокремлювали в окремий прошарок. Таким чином більшовики на чолі з В. Леніним не визнавали інтелігенцію за окремий клас, вважаючи її дрібнобуржуазним прошарком, ворожим і класово чужим пролетаріатові за своєю сутністю.

Більшовизм був спадкоємцем марксистської ідеології. Але тут варто додати, що більшовизм і вся економічна, соціальна та політична концепція Леніна були крайнім (радикалізованим) вираженням марксизму. Ленін у питаннях держави орієнтувався на висловлювання Маркса і Енгельса, але інтерпретував їх у відповідному дусі, – дусі, прийнятному для більшовицького вчення про класову боротьбу і диктатуру пролетаріату. Його настільними книгами був “Маніфест Комуністичної партії” і “Походження сім’ї, приватної власності і держави”, з яких черпалися основні ідеї про класи, класову боротьбу і державу [1, 101].

Отже, політика комуністів 1920-1930-х років щодо моделі нового суспільства, а відтак – і місця в ньому кожного його представника, ґрунтувалася на певних доктринальних засадах, основу яких становили загальні марксистські принципи, помножені на специфіку їх лєнінської та сталінської інтерпретацій.

Уже в роботі “Що таке “друзі народу” і як вони воюють проти соціал-демократів?” у 1894 р. Ленін стверджував, і небезпідставно, що вчення про класи – центр ваги всіх марксових поглядів. І це був центр всього світорозуміння Леніна. Головна ознака, за якою Ленін оцінював різні соціальні вчення, – це ознака класовості. Він вважав, що люди завжди будуть дурними жертвами самообману і обману в політиці доти, “доки вони не навчаться за будь-якими моральними, релігійними, політичними, соціальними фразами, заявами, обіцянками розшукувати інтереси тих чи інших класів” [2, 47].

Комуністична влада орієнтувалася й спиралася на тих, хто перебував в обіймі більшовицько-радянської системи та підтримував її. На вороже ставлення була приречена інтелігенція, яка опинилася поза системою через своє соціальне походження або ж ідейні переконання. Класовий підхід до інтелігенції постійно пропагувався у суспільстві. Елемент руйнації був у трактуванні самого поняття “інтелігенція”. В умовах утвердження т.зв. диктатури пролетаріату діяли суворі політичні обмеження для тих, хто не міг засвідчити своє робітничо-селянське походження. Це сприяло формуванню негативного ставлення до інтелігенції не лише партійно-державної командної верхівки, а й народних мас [1, 114].

Самі ж народні маси, будучи по суті своїй малоосвіченими та не маючи досвіду участі в політичному житті, дуже легко піддаються маніпуляціям розуму згори. Вони ставали учнями, в голови яких великі вожді вкладали “правильні” істини. А потім – інструментом, що впроваджує ці істини в життя. Початок ХХ ст. став тим самим “періодом революційного перетворення” капіталістичного суспільства в “комуністичне”, якому, як писав Маркс, “...відповідає і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, крім як революційною диктатурою пролетаріату” [3, 23]. Ця теза одержала подальший розвиток у роботі Леніна “Держава і революція” (1917): “Демократія для гігантської більшості народів і придушення силою, тобто виключення з демократії, експлуататорів, гнобителів народу, – ось яка видозміна демократії при переході від капіталізму до комунізму” [4]. Зрозуміло, що для основної частини суспільства диктатура, тобто необмежена влада, являла собою упереджене ставлення до частини інтелігенції, як представників “нетрудового класу” через їх неналежність до робітників та селянства.

Сам же термін “диктатура пролетаріату” широко був уведений ортодоксальними і фундаменталістськими послідовниками Маркса, й

особливо – Леніним. У роботі Леніна “Держава і революція” диктатура пролетаріату – вихідна і головна теза. Він стверджував, що зміна буржуазної держави на пролетарську неможлива без насильницької революції. І це – рефрен всієї брошури “Держава і революція” [1, 135].

Отже, буржуазна держава мала б закінчитися насильницькою революцією, яка експропріює у капіталістичних власників засоби виробництва, передасть їх робітникам і таким чином установить проміжну стадію, здатну перерости у комунізм. Ця стадія мала б мати форму держави, і Енгельсова аргументація ясно показує, що вираз “вільна держава” – це суперечливе поняття. Жодна держава не може бути вільною. Проміжна стадія – це дійсно вища форма демократії, наступна за демократичною республікою, що є найвищою формою буржуазної держави, але все ж таки держави, а отже, й диктатури. Це – “революційна диктатура пролетаріату”.

Власне, ленінське обґрунтування базується на висновку, що пролетарська революція, як і інші революції, покликана передавати владу від одного суспільного класу іншому, і держава, яку вона створить, так само як і держава, яку вона зліквідує, буде знаряддям придушення. Тепер уже “пролетаріат, організований як правлячий клас”, буде створювати свій власний апарат насильства для проведення в життя своїх цілей всупереч волі непролетарських і напівпролетарських елементів, які ще залишаються в суспільстві. Адже робітники не в змозі здійснити свою революцію, просто прийнявши існуючі форми демократичної республіки; вони повинні зруйнувати ці форми і замінити їх своєю власною формою правління. Це нібито вимагало тривалої, наполегливої боротьби не на життя, а на смерть – боротьби, яку можна довести до переможного кінця лише завдяки непохитній рішучості і нещадному застосуванню сили.

Диктатура пролетаріату мала перед собою дві мети: по-перше, вона повинна “придушити експлуататорський клас”, опір якого зросте десятикратно після його повалення, і таким чином відвернути контрреволюцію; і по-друге, вона повинна організувати новий економічний і суспільний лад. Останнє є особливим призначенням партії, бо вона – вчитель, керівник і вождь всіх експлуатованих класів, які ще повністю не стали класово свідомими. Отже, Ленінова “Держава і революція” проводила думку, хоч і не проголошувала це відкрито, що диктатура пролетаріату, по суті, буде диктатурою партії. Однак вона цілком відкрито проголошувала невблаганність і всевладдя пролетарського уряду; він буде здійснювати “найсуворіший контроль, іменем суспільства й держави, за мірою праці і мірою споживання” [1, 137]. І такий контроль дійсно проводився. А незгідних із державною політикою репресували.

Таким чином, незважаючи на те, що соціалістичне вчення відображає віковічні прагнення людства до свободи і особистого щастя, а особливо в

марксистській інтерпретації воно полонило багатьох обіцянками ліквідувати будь-яку соціальну несправедливість, – у деформованому вигляді втілювалися у життя антигуманні ідеї насильства. Диктатура, встановлена після “жовтневого перевороту” 1917 р., означала присвоєння більшовиками права ламати життя мільйонам, руйнувати народний побут, сім’ї, релігію, національні святині, традиції, устої приватної і особистої власності, ліквідовувати права і свободи верств і станів і т.д.

Варто зазначити, що на рубежі 1920-30-х рр. відбулася підміна ленінського бачення соціалізму сталінським. Ідеологічна база сталінських репресій (знищення “класових ворогів”, боротьба з націоналізмом і “великодержавним шовінізмом” і т.п.) сформувалася ще в роки громадянської війни.

На практиці по смерті Леніна (1924) і приходу до влади Сталіна термін “диктатура пролетаріату” почали використовувати у значно спрощеному сенсі. Акцентували на заклик застосування терору, який почав слугувати засобом закріплення влади партії, пізніше – окремих осіб, але аж ніяк не суспільним інтересам. Цю схему, вслід за СРСР, повторювали згодом його країни-сателіти. Наслідком стала справжня диктатура, що спиралася на необмежену владу вузької групи осіб, що не мала нічого спільного з передачею влади до робітничого класу в первісному розумінні. Л. Троцький, у листі до політбюро ЦК ВКП(б) від 6 червня 1926 р. погоджувався з тим, щоб не вживати у пропаганді термін “диктатура партії” офіційно, але вважав його цілком слушним: “Зображати справу так, що партія тільки вчителька, а диктатуру проводить клас, значить підмальовувати те, що є. Основним знаряддям диктатури є партія. В самому основному клас здійснює диктатуру через партію. Ось чому Ленін говорив не тільки про диктатуру класу, але й про диктатуру партії, в певному розумінні ототожнюючи їх”.

Самим Сталіним новий підхід (концепція “посилення класової боротьби у міру завершення будівництва соціалізму”) був сформульований на пленумі ЦК ВКП (б) у липні 1928 р.: “Чи не ясно, що все наше просування вперед, кожен наш скільки-небудь серйозний успіх в сфері соціалістичного будівництва є виразом і результатом класової боротьби в нашій країні?... Не бувало й не буде того, щоб відживаючі класи здавали добровільно свої позиції, не намагаючись зорганізувати опір. Не бувало й не буде того, щоб просування робітничого класу до соціалізму при класовому суспільстві могло обійтися без боротьби і хвилювань. Навпаки, просування до соціалізму не може не вести до опору експлуататорських елементів цьому просуванню, а опір експлуататорів не може не вести до неминучого загострення класової боротьби” [5, 157–187].

Таким чином, той соціалізм, суспільний лад, який утвердився в СРСР з кінця 1920-х років, був аж ніяк не неминучим породженням жовтня

1917 р., а насамперед результатом насильницького насадження тоталітарного режиму, який перекутив до невпізнання як спадщину політично зромантизованого жовтня, так й ідеали соціалізму. Тобто соціалістичну ідею було зраджено, спалюжено, що спричинило деформацію структур суспільства і навіть виродження їх. І реально, на практиці наші предки одержали воєнно-казармений, тоталітарний устрій.

“Репресії в сфері соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу”, – це слова із заяви Сталіна, зробленої на XVI з’їзді ВКП(б), що відбувався в Москві з 26 червня по 13 липня 1930 р. Сталін не приховував своїх намірів, які були спрямовані на знищення “ворогів” всередині вже підкореного ним суспільства. Інтелігенція, як частина “ворогів”, і як окремий прошарок суспільства, повинна була поступитися місцем пролетаріату. Це була головна мета більшовиків.

Аналізуючи праці більшовицьких ідеологів та початок впровадження цих ідей в життя, можна зробити висновок про те, що диктатура пролетаріату прийшла нібито на зміну диктатурі буржуазії – з негативним мандатом придушити контрреволюцію і позитивним мандатом створити комунізм, практичні цілі якого, до речі, визначені не були. Коли перемога соціалізму в одній країні перетворила сталінську Росію на дуже могутню державу, це була держава майже зовсім без політичної філософії. Або ж, кажучи точніше, вона мала ретельно розроблену філософію, але без чіткого плану її ефективного застосування на практиці. Внаслідок цього політика держави мала відчутні розбіжності з теоріями, з яких вона виводилася і які часто-густо ставали лише ширмами, за якими прикривали звичайнісіньку російсько-націоналістичну й імперіалістичну лінію поведінки її вождів.

Власне, за часів Леніна розпочалося, а при Сталіні завершилося формування в Радянському Союзі тоталітарної системи управління на чолі з всевладним диктатором. Сталін був послідовним учнем Леніна, якому імпонували войовничий характер його поглядів та ненависть до класових противників. Створюючи культ Леніна після його смерті, Сталін підготував ґрунт для майбутнього культу другого вождя, що допомогло йому безапеляційно здійснювати жахливі злочини проти української інтелігенції.

Джерела та література

1. Розин Э. Ленинская мифология государства. – М. : Юристъ, 1996. – 320 с.
2. Ленин В. Полн. собр. соч., 5 изд. – М.: Издательство политической литературы, 1974, – Т. 23. – 752 с.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. – М. : Политиздат, 1979. – Т. 3. – 546 с.
4. Ленин В. Государство и революция: Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – Т. 33. – М.: Издательство политической литературы, 1974. – С. 1–120.
5. Сталин И.В. Сочинения. – Т. 11. – М.: ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1949. С. 157–187

Владислав Кронгауз

ТРАНСПОРТ ХАРКОВА В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ МІСТА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Транспортне забезпечення займає провідне значення у житті будь-якого міста. Взаємодія промислових підприємств, сфер обслуговування і торгівельно-споживчого ринку безпосередньо залежить від мережі міського транспорту. Варто враховувати, що окрім економічного значення ця галузь значною мірою задовольняє щоденні потреби населення міста. Різні види громадського міського транспорту дозволяють у найкоротші терміни пересуватися містом. Транспортна інфраструктура забезпечує потреби різних соціальних груп населення. Із процесом стрімкого розвитку міста поглибленого вивчення набуває проблема розбудови міської транспортної мережі. Її аналіз у контексті загального соціально-економічного розвитку міста є необхідною умовою, оскільки це дає змогу формувати чіткі уявлення щодо демографічної ситуації, розвитку культури, а також місцевих промислових потужностей. Важлива роль в цій системі належить функціонуванню міського транспорту [5, 117].

У період від середини XIX – поч. XX ст. закладалися основи мережі міського громадського транспорту Харкова. Технічний прогрес поліпшив умови пересування містом і забезпечив сполучення усіх міських районів як цілісної системи. Це сприяло підвищенню показників промислово-виробничого, освітнього, наукового і культурного рівня міста. Створення розгалуженої мережі транспортних перевезень поклало початок координації різних типів міських перевезень. Зокрема, на початку XX ст. до послуг пасажирів були представлені: кінна залізниця, яка курсувала центральною частиною міста; електричний трамвай, що здійснював сполучення пасажирів між центром та новозаселеними частинами міста і візники, які працювали у напрямках, де не було сполучення зазначених видів громадського транспорту. Така цілісна система міських громадських перевезень створила належні умови перевезення пасажирів, враховуючи сполучення різних типів транспорту, пересадок і стала базовою основою для функціонування в місті, що згодом стало столицею УСРР [5, 116].

Кардинальні зміни в структурі і системі перевезень відбулися із отриманням звістки про повалення царського самодержавства і перемоги революції в Петрограді. У місті почалися масові мітинги, учасники яких висловлювали підтримку петроградським робітникам, розгорнувся процес самоорганізації народних мас. Яскравим прикладом цього стало створення профспілки робітників міських комунальних підприємств на чолі із І.А. Єфименко [5, 114].

Стратегічне значення повсякденної праці усвідомлювали представники усіх політичних сил. У першому зверненні Харківської ради до трудящих 4 березня 1917 р. зазначалось, що «головні необхідні установи в місті, такі як водогін, електрична станція, трамвай, майстерні та служби руху залізниць, повинні працювати безперервно, щоб життя йшло настільки діяльно, наскільки цього потребує сьогодення» [5, 115]. Ситуацію ускладнювала загальна економічна криза, яка позначилася на становищі міського транспорту. У 1917 р. міська залізниця працювала із повним навантаженням, однак брак коштів і технічного обладнання давався взнаки. Підвищення тарифів на перевезення призвело до появи спеціальних форм талонів для оплати проїзду. У цих складних умовах трамвайне підприємство продовжувало свою роботу. Забезпечення функціонування міського транспорту здійснювалося завдяки використанню рейкових шляхів електричного і кінного трамваю для перевезення вантажів.

Харків, що на півтора десятиліття став столицею Радянської України, на початку 1920-х років переживав важкі часи: робота на багатьох підприємствах завмерла, населення страждало від безробіття, вкрай низької заробітної плати, голоду і хвороб, електростанція забезпечувала подачу електроенергії виключно для потреб водогону і каналізації.

Реальні зрушення стали помітними із впровадженням нових методів господарювання, пов'язаних із переходом до нової економічної політики. Так, наприкінці 1921 р. у Харкові вже функціонували чотири трамвайні лінії: Вокзальна, Панасівська, Петинська і Греківська. Два наступні роки позначилися розвитком позитивних змін. Поряд із відновленням старих маршрутів почалось переобладнання ліній кінної залізниці, що призвело до появи нових маршрутів. Зростала кількість пасажирів, трамвайне підприємство ставало знову прибутковим.

Важливим етапом став процес «перешивки» трамвайних шляхів, що забезпечував підвищення ефективності експлуатації рухомого складу, збільшувало обсяги перевезень одиницями громадського транспорту і таким чином підвищувало показники прибутковості перевезень. Роботи з переоблаштування трамвайного господарства розпочались в 1926-1927 роках. Було підготовлено потужну ремонтну базу. Трамвайне господарство отримало під майстерні цех колишнього механічного заводу Герляха і Пульста, а в 1927 р. головні майстерні було перетворено на вагоноремонтний завод – ВАРЗ.

Одночасно із «перешивкою» старих шляхів трамвайники взялися за розробку і прокладання нових маршрутів та реконструкцію вже існуючих. Вводилися в експлуатацію Новоселівська, Греківська, Жовтнева, Пушкінська, Ключківська та ряд інших ліній. При цьому загальна довжина трамвайних колій на кінець 1920-х років збільшилась на 14 км [1, 11]. Паралельно велися пошуки більш ефективних і зручних у експлуатації

одиниць рухомого складу. Широкомасштабний проект перешивки колії вимагав оновлення рухомого складу. Основним типом стали вагони «Х» і «БЛ», які почали надходили до міста в 1927 р.

Із розгортанням курсу на індустріалізацію, проголошенням «п'ятирічки» значна увага приділялася стимулюванню ентузіазму робітників. Так, у 1933 р. на ВАРЗІ було створено зразковий поїзд «Барин».

З початком другої п'ятирічки (1933-1937) на ВАРЗі, у Червонозаводському та Ленінському депо були створені госпрозрахункові бригади. Таким чином трамвайники включились у змагання, започатковане макіївськими металургамі – працювати без державних дотацій.

Приклад стахановців надихнув керівництво трамвайного тресту на нові ініціативи. Влітку 1936 р. на підприємстві розпочалась агітація за перегляд застарілих норм виробітку та технічних норм, і за рішенням загальної профспілкової конференції трамвайників з 28 вересня 1936 р. всі служби харківського електротранспорту були переведені на підвищені норми. В результаті показники по підприємству в цілому зросли у 1,5-2 рази.

Ініціативою знизу було рішення закріпити водіїв, кондукторів, стрілочників та диспетчерів за певними маршрутами, що дозволило підвищити відповідальність робітників трамваю та покращити обслуговування пасажирів [1, 11].

Водночас, показники не завжди виконувались, а бажання відрапортувати про «нові перемоги» оберталось аваріями та нещасними випадками. Не визнаючи власних прорахунків, влада намагалася перекласти відповідальність на службовців та робітників. Почались масові «чистки», широкого розмаху набули виробничі наради та товариські суди, на яких розглядались випадки порушення трудової дисципліни, а до деяких працівників застосовувались репресивні заходи.

Бурхливе розростання і піднесення Харкова як промислового, культурного, освітнього центру вимагало подальшого розширення вже існуючих мереж міського громадського транспорту.

Пріоритетним видом громадського транспорту залишався автотранспорт. Не дивлячись на те, що трамвай перевищував обсяги перевезення пасажирів у порівнянні із автотранспортом, останній мав ряд переваг і зокрема – маневреність.

Питання придбання автобусів для Харкова ускладнювалось тим, що у СРСР автобусобудівних заводів не існувало, а отже необхідно було підписувати контракти щодо придбання імпортованих автобусів через головне відомство у Москві. Німецька фірма «Майнеке» отримала замовлення на виготовлення великої партії автобусів для Москви, тому харківське питання остаточно вирішити було досить складно.

Однак, вже із 1926 р. Харковом почали курсувати 20 автобусів, покликані розвантажувати пасажиропотік електротранспорту. Відсутність

досвіду у експлуатації, а також обслуговуванні автомашин додавала клопоту. Досить часто на лінії виходили 10-14 автомашин замість 20.

Лише у 1930-х роках в Харкові почали облаштовуватися автотранспортні підприємства, які комплексно займалися обслуговуванням, ремонтом і підготовкою працівників до експлуатації автомашин. До 1937 р. в місті нараховувалось більше 40 одиниць автобусів моделей «Лейланд», «Сейфвей» та ін. Існували у Харкові й таксомотори [4, 5].

Інноваційним видом міського громадського транспорту для СРСР став тролейбус. Тролейбус не вимагав значних капіталовкладень, дозволяв зменшити рівень забруднення повітря, був відносно безшумним, простим і надійним у експлуатації, але попри всі свої переваги вимагав гарного дорожнього покриття, що значною мірою гальмувало його поширення.

У СРСР тролейбуси з'явилися лише в 1930-х роках – спочатку в Москві, а згодом і в інших великих містах – Києві, Ленінграді, Ростові-на-Дону. Нарешті, 9 березня 1939 р. 10 тролейбусних машин ЯТБ-4, виготовлених на Ярославському заводі, отримав і Харків [4, 5].

Харківські трамвайники відразу взялися за опанування нового виду електротранспорту. До Києва на перепідготовку було відряджено 32 водія трамваю, у місті встановлювались опори та монтувалась контактна мережа, організовувалась ремонтна служба. Цією важливою роботою керував кадровий робітник міського електротранспорту Ф.Г. Порвір'єв.

Перший тролейбусний маршрут був відкритий 1 травня 1939 р. Тролейбусна траса довжиною понад 7 км простягнулась від Будинку Червоної Армії на площі ім. М. Тевелєва до парку ім. М. Горького. Невдовзі, напередодні жовтневих свят, тролейбусники ввели в дію другий маршрут, який зв'язав центр із Південним вокзалом. Тепер вже 18 машин щодня виходили з тролейбусного парку, який знаходився на місці сучасного скверу Перемоги.

Підсумовуючи річну роботу тролейбусників, керівництво міського електротранспорту відзначило її надзвичайну продуктивність. За цей час, без аварій та нещасних випадків перевезено понад 6 мільйонів пасажирів. До того харків'яни поставили своєрідний рекорд: тролейбуси пройшли містом понад 70 тисяч кілометрів без періодичного ремонту замість 20 тисяч гарантійних [3, 8].

Ще одним досягненням тролейбусників став початок експлуатації вантажних машин. Цікаво, що перший в СРСР вантажний тролейбус був зібраний у Харкові. У 1933 р., намагаючись прискорити доставку пошти з вокзалу, група механізації харківського поштамту приладила до тягача мотор та мідний дріт з роликом на кінці, з'єднавши його з контактною мережею. Через шість років спробу ентузіастів повторили на міській залізниці.

Поява нового виду міського транспорту змінила структуру підприємства, що знайшло відображення у його назві. У 1939 р. Харківський трамвайний трест було перейменовано на трамвайно-тролейбусний.

Таким чином, протягом 1920-1930-х років транспортне господарство Харкова переживало етап стрімкого розвитку і модернізації шляхів і сполучень, рухомого складу і технологій його експлуатації. Розроблялися механізми регулювання транспорту, схеми курсування і шляхи вдосконалення пасажирських перевезень.

Джерела та література

1. Ширяев Ф.И. Доклад о пересмотре тарифа и расширении трамвайного движения гласного Харьковской городской Думы Ф.И. Ширяева [в г. Харькове] /Ф.И. Ширяев // Харьковский работник. – 1924– Ч. 5. – С.11.
2. Сім Б. Широкими рейками (переобладнання трамвайної колії у Харкові) / Б.Сім //– Всесвіт (Харків). – 1928. – №41. – С.13
3. Брук М.Л. Троллейбус в Харькове / М.Л. Брук. // Красное знамя (Харьков). – 1939. – 12 августа. – С.8-9.
4. Сидоров В.А. Автобусы для Харькова / В.А. Сидоров // – Коммунист (Харьков). – 1925. – 4 апреля. – С.5
5. Харків-350: історія, сучасність, стратегія розвитку: історико-економічний огляд / За заг. ред. В.Н. Майорченка. – Х.: Золоті сторінки, 2004.
6. Тролейбус на харківському поштамті [про пуск першого в СРСР вантажного тролейбуса] // Комуніст (Харків). – 1933. – 17 листопада. – С.8-9
7. Нарядные иностранцы (О появлении в Харькове иностранных автобусов) // Харківський пролетарій. – 1927. – 9 лютого. – С.10.

Наталія Бережна

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ВІРМЕН ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ У 2000-х рр.

Культурне життя вірменської громади центральних областей України ґрунтовно поки що не досліджено. Однак актуальність проблеми є очевидною, адже кількість представників вірменського етносу за останні десятиліття у цьому регіоні помітно збільшилася, про що переконливо свідчать дані переписів населення 1989 та 2001 років. Окрім того, традиційно природним є прагнення вірмен зберігати національну культуру і передавати її молодому поколінню. Зокрема й тим представникам, які мешкають за межами етнічної батьківщини. Насамперед ідеться про знання мови та церковні традиції.

Позаяк на сьогодні відсутні узагальнюючі праці про культурне життя вірменської громади новітнього періоду в Україні, певне уявлення про її культуру і побут ми можемо скласти на основі аналізу періодичних видань, передусім газети “Вірменський Вісник”. На сторінках цього періодичного видання розміщені численні матеріали, присвячені діяльності вірменської громади Центральної України у сфері освіти, культури, релігії тощо.

Щодо організованої діяльності, то в Полтавській області вірменська громада почала свою роботу з 2004 р., коли було збудовано каплицю й відкрито недільну школу (працює дотепер). “Днем народження” громади вважається 7 квітня 2005 року. Того дня 80 артистів Полтавської та Харківської вірменських громад у концертному залі Полтавського університету споживчої кооперації дали концерт, присвятивши його національному святу “Дню материнства і краси” та християнському святу “Благовіщення Пресвятої Богоматері”.

З 2005 р. громада дала близько 15 концертів на Полтавщині та в інших регіонах України. Учасники самодіяльності були нагороджені дипломами за участь у концертах, присвячених “Сорочинському ярмарку-2005”, “Дням Європи в Україні”, “Дням Конституції України”, Всеукраїнському фестивалю вірменської творчості “Моя Вірменія”, “Дням мови” [1, 2]. Дитячий колектив “Урарту” став лауреатом багатьох авторитетних конкурсів і фестивалів.

Важливим також стало вирішення питання про будівництво вірменської церкви у Полтаві, адже, як вже зазначалося, проблема збереження релігійної ідентичності є надто актуальною.

Вірмени Полтави традиційно беруть участь у Сорочинському ярмарку. У 2008 р. уперше цей захід відвідала молодша група вірменської недільної школи, де виконала танець “Гарун”. Гостей ярмарку також привітав Ладік Костандян, піснею “Калина” та ансамбль “Урарту” національним танцем “Кінто” [2, 6].

Інтерес до вірменської культури виявляють і місцеві організації. Так, у 2007 р. Слов’янський клуб у Полтаві відзначився організацією масштабного Вірменського вечору [3, 4].

2008 р. уже згаданий полтавський ансамбль пісні і танцю “Урарту” представив вірмен України на Всеукраїнському конкурсі-фестивалі “Всі ми – діти твої, Україно!” [4, 11].

Не менш активною є діяльність самодіяльних колективів вірмен і в інших областях Центральної України. Так, для членів вірменської громади Черкас було створено “шматочок батьківщини” – три кімнати з телевізором, налаштованим через супутникову антену на телепрограми, сувеніри, привезені з Вірменії. Тут можна було почитати, послухати музику, поспілкуватися. Збиралися діти, відбувалися засідання жіночого клубу, також люди збиралися на церковні свята.

Найголовніше для черкаських вірмен – будівництво вірменського храмового комплексу (яке й досі не завершене) [5, 2]. 1 квітня 2007 р. було святом, організованим з приводу закладення каменю у фундамент вірменської церкви. Серед гостей були не лише представники тутешньої вірменської громади, а й гостей із інших регіонів України, національних громад Черкас. Вірмен привітали члени грецької громади. Ще на святі

виступив із вірменським народним танцем київський ансамбль “Айренік”. На заході були присутні члени Співки вірмен України, президент і віцепрезидент СВУ. Нагадаємо, що архітектором вірменського храму є Хачік Даніелян, проектувальник – Микола Упир [6, 2-3]. Він будується на кошти парафіян, спонсорської допомоги та внесків меценатів [7, 5].

На відміну від інших центральних областей України, у Черкасах національна школа вірмен проіснувала лише 1,5 роки. Тому для громади питання відновлення її роботи є одним із найважливіших. Про те, що черкаські вірмени дотримуються національних традицій, свідчить, зокрема, замітка про святкування 14 лютого 2008 р. Черкаською вірменською громадою Трндез [8, 2].

Водночас особливістю вірменського населення Чернігова є те, що за кількістю воно порівняно найменш численне. Однак, порівняно з Черкасами, у Чернігові для вірмен діє недільна школа. Нещодавно було організовано танцювальний колектив, проводяться свята, спортивні змагання з шахів і нардів, також існує традиція відзначати пам’ятні дати. Вірменська громада Чернігова взяла участь у Міжнародному фестивалі, присвяченому Дню Європи [9, 9].

Збереженню, а також популяризації вірменської історії та культури сприяють різні культурні заходи, у яких беруть участь колективи, створені з такою метою. Серед них ансамбль “Айренік” у Києві. Його засновано 1993 р., у 1997 р. – при ньому створено ансамбль пісні й танцю. Ансамбль є учасником та лауреатом міжнародних і всеукраїнських конкурсів – “Терпсіхора”, “Світ Кавказу”, “Всі ми діти твої, Україно”, “Фольклорама”, “Мости дружби”, “Духовні джерела” [10, 1].

У місті Києві (за даними 2007 р.) вірменська мова викладалася у шести школах [11, 6]. Так, у школі №85 (вчитель факультативного класу Цовінар Айдинян) у 2007 р. навчалося 30 дітей. Цей навчальний заклад проводив різні заходи: відзначення державних урочистостей Вірменії, заходи, присвячені вірменським народним святам, конкурси вірменської мови. Участь у підготовці заходів брали участь не лише вірменські школярі, а й діти інших національностей. У 2006 р. під час святкування Дня незалежності Вірменії на святі був присутній посол Вірменії в Україні, представники посольств Росії, Ізраїлю. Підготували виставу під керівництвом народного артиста Вірменії Єрванда Маноряна, режисера єреванського лялькового театру “Агуліс”. Школа підписала договір про співпрацю і спілкування зі школою імені Тараса Шевченка в Єревані [12, 5].

У середній школі №88 м. Києва було проведено конкурс, присвячений Туманянівським читанням [13, 4]. Завдяки таким заходам вдалося поживавити інтерес до вивчення вірменської літератури в Україні.

Очевидно, що проблема культурної діяльності вірмен Центральної України потребує більш детального аналізу, із широким залученням

різнотипових та різновидових джерел (насамперед офіційної документації). У цілому можна стверджувати, що культурні заходи вірмен викликають інтерес місцевої влади і місцевих (корінних) мешканців, сприяють поглибленню взаємодії вірменської та української народів.

Джерела та література

1. Полтавская национальная армянская община (далі – ПНАО). Будни Полтавской общины // Армянский Вестник (далі – АВ). – 2006. – 1-5 октября.
2. Саркисян Л. Участие в Сорочинской ярмарке – традиция для полтавских армян / Л. Саркисян // АВ. – 2008. – Сентябрь.
3. ПНАО. Армянский вечер Славянского клуба // АВ. – 2007. – Ноябрь.
4. Саркисян Л. Все мы – дети твои, Украина! / Л. Саркисян // АВ. – 2008. – Август.
5. Черкасская национальная армянская община (далі – ЧНАО). Родина живет патриотизмом // Армянский Вестник. – 2006. – 1-5 октября.
6. Исяян К. От черкаского хачкара к церкви / К. Исяян // АВ. – 2007. – Апрель.
7. Исяян К. Первый шаг сделан / К. Исяян // АВ. – 2007. – Май.
8. Александрова А. Трндез в Черкассах / А. Александрова // АВ. – 2008. – Февраль.
9. Специально для АВ // АВ. – 2007. – Декабрь.
10. Ансамбль “Айреник” // АВ. – 2006. – 1-5 октября.
11. Община поздравила своих учителей // АВ. – 2007. – Октябрь.
12. Израэлян К. Армянские школы Киева сохраняют армянский язык / К. Израэлян // АВ. – 2007. – Апрель.
13. Про вечер Туманяна в Киеве // АВ. – 2009. – Январь-февраль.

Василь Мойсієнко

ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПОДІЛУ ВЛАДИ У ДЕРЖАВАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Процеси політико-правового розвитку, здійснення конституційної реформи в Україні відбуваються в загальному контексті європейських політичних процесів, однією із сутнісних ознак яких є трансформація недемократичних політичних режимів у більш сучасні, перехід від авторитаризму до демократії [1; 2].

Для нашої держави становить особливий інтерес досвід системних змін, набутий країнами Центральної та Східної Європи (далі – ЦСЄ), в сфері досягнення ними так званих „копенгагенських критеріїв” демократії.

У зв'язку з вищезазначеним, метою наукової розвідки став аналіз шляхів реалізації принципу поділу влади в державах ЦСЄ та напрямків впровадження кращого досвіду в процесі державотворення в Україні.

Останнім часом почастишали звернення вчених саме до європейського досвіду становлення сучасної моделі поділу влади, яка є одночасно і ефективною, і демократичною [3; 4]. Наголос робиться на важливості досвіду ближчих до України не тільки географічно, а й з точки зору політико-правових традицій країн Центрально-Східноєвропейського регіону [5; 6].

Падіння соціалістичних режимів як в Україні, так у країнах ЦСЄ відкрило простір для конституційної правотворчості та інституціоналізації демократичних моделей поділу влади. Країни регіону прагматично поставилися до досвіду західних демократій. Державотворчий досвід країн Західної Європи зумовив значущість парламентів практично у всіх країнах регіону та відмову від президентських форм правління. Тенденція до домінування парламенту простежується у Чехії, Словаччині, Угорщині. Такий статус парламенту є тим, що відрізняють сучасну стадію інституціоналізації моделі поділу влади в цих країнах від української державотворчої практики.

Зазначимо, що тенденція до формування сильного інституту президентства найбільш яскраво виражена в південно-балканських країнах. Аналіз моделей поділу влади в країнах ЦСЄ дозволяє зробити висновок, що вони ґрунтувалися насамперед на запровадженні парламентаризму та інституціоналізації інституту президента. Цей порівняно новий для деяких країн регіону інститут був уведений легітимним шляхом чи легітимізований референдумами або парламентами. У ході конституційного процесу відбувалося узгодження позицій основних політичних сил, і чим активніше використовувалися консенсусні

процедури і механізми, так звані „круглі столи” [7], тим міцнішою та більш відкритою виявилася система „розподілу влади”.

У тих країнах, де здавна пріоритет владних повноважень був зроблений на користь парламенту, але у президента існували важелі для посилення власного впливу, і тепер існує тенденція посилення його повноважень. В державах, де традиційно були сильні повноваження президента, відбувається посилення ролі парламенту (Польща, Хорватія, Албанія) [8, 95].

На характер створених конституцій та їх вдосконалення значний вплив чинить те, який саме інститут, президент або парламент, був головним у процесі розробки конституції. Приймаючи рішення про запровадження моделі поділу влади, ці сили враховували майбутню власну роль у результаті. Водночас, у країнах ЦСЄ не існувало виразної тенденції модифікувати запроваджені моделі поділу влади „під конкретного лідера”, як це відбувалося упродовж 1990-х рр. в державах Середньої Азії.

Установча роль, яку найчастіше виконували парламенти, відзначалася схильністю надавати особливого значення законодавчій гілці влади. Натомість тією мірою, в якій президент був включений у конституційний процес, він сприяв формуванню сильної президентської влади. Там же, де центром прийняття рішень був глава держави, значні повноваження одержала виконавча влада (Хорватія, Сербія, Польща, Румунія). Тобто, інститут президента став найбільш сильним там, де до моменту початку розробки нової конституції він уже був конституційно передбачений та завдяки діям перших президентів зміг зміцнитися.

Чим значнішою була роль реформованої компартії та її колишніх функціонерів у ході інституційних змін, тим сильнішим був новостворений інститут президентства, а чим вищою була роль колишніх дисидентів, тим сильнішим ставав парламент [9, 428]. Тому логічною є ситуація в Україні, де парламентаризм від початку зазнав істотного обмеження.

Варто мати на увазі, що за умови слабкості партійної системи успішність демократичних перетворень у цих країнах зазнавала впливу перших президентів, навіть у державах з парламентськими формами правління. Вплив президентів посилюється слабкістю, неструктурованістю парламенту, нестабільністю уряду (наприклад – С. Мілошевич в колишній Югославії, Ф. Туджман у Хорватії, Р. Караджич у Сербії) [10, 23].

Обсяг повноважень глави держави такий, що в усіх країнах ЦСЄ він призначає посадових осіб (в одних перелік більш широкий, в інших доволі незначний), особливо в судовій системі, пропонує парламенту кандидатів голови Національного банку і Генерального прокурора. Найширші повноваження в номінаційній сфері мають президенти Польщі, Хорватії, Албанії, Угорщини, Болгарії, Сербії. У багатьох випадках за президентами резервується право створювати дорадчі та консультативні і координаційні органи, які він і формує.

В усіх країнах ЦСЄ президент за пропозицією уряду призначає дипломатичних представників держав та координує зовнішню політику.

У деяких країнах президент володіє винятковим правом призначення загальнонаціонального референдуму (Хорватія, Болгарія, Румунія, Словаччина, Польща, Сербія, Чорногорія, Албанія), яке є інструментом впливу на парламент [11].

Досить широкою є нормотворчість президентів у країнах ЦСЄ. Проте у таких країнах, як Латвія, Македонія, Угорщина, Словаччина та Чехія нормотворчі повноваження президентів звужені. Глави держав мають широкі можливості впливу на законодавчий процес: право законодавчої ініціативи, звернення до конституційного суду щодо неконституційності закону, право розпуску парламенту, право вибіркового вето на закони, прийняті парламентом [12, 38].

Порівняння повноважень президентів і парламентів країн ЦСЄ дає змогу стверджувати, що, як правило, компетенція глав держав визначена чіткіше, вона більш деталізована та вагоміша, ніж парламентська, зокрема у Чехії, Польщі, Румунії, Болгарії, Сербії, Чорногорії, Хорватії, Литві.

Особливістю моделей поділу влади у країнах ЦСЄ є наявність „прихованих повноважень” президента, які реалізуються в умовах війни, надзвичайного стану, неможливості функціонування парламенту. Такі повноваження найміцніші у президентів Хорватії, Польщі, Сербії, Албанії, Угорщини. Водночас вони характерні для президентів Росії та України за нормальних умов функціонування конституційного ладу.

На думку польських дослідників, сильна президентська влада виникає з прийняття на себе главою держави відповідальності за перебіг процесу переходу до демократії, а також за забезпечення необхідного рівня стабільності [13, 77].

Слід зазначити, що практично в усіх країнах ЦСЄ упродовж 1990-х рр. відбувалося поступове посилення повноважень глави держави згідно інтерпретації конституцій конституційними судами, особливо у разі наявності у текстах основних законів неузгодженостей.

У контексті досліджуваної проблеми важливим є інститут вето президента у законодавчому процесі. В усіх країнах ЦСЄ, окрім Словенії, президент має право повернути до парламенту закон для повторного прийняття. Найбільш „сильне” вето у президентів Польщі, Румунії та Албанії. Натомість в Угорщині, Чехії, Болгарії, Словаччині існує „м'яке” вето (долається простою більшістю депутатів від конституційного складу парламенту) [11]. У цьому разі перешкодити набуттю чинності закону може лише відсутність стійкої парламентської більшості. Водночас, на відміну від класичних президентських республік, у країнах ЦСЄ президенти не обмежені у своєму праві ветовати закони у цілому, вони можуть заперечувати проти окремих законодавчих положень, володіють правом вибіркового вето [12, 39-40].

В окремих випадках президенти вправі звернутися до органів конституційного контролю для перевірки конституційності закону, поданого на підпис главі держави (Естонія, Угорщина, Болгарія, Румунія).

У деяких країнах конституційно закріплюються правила, за якими, – у разі не оприлюднення президентом законів, – вони набувають чинності без його підпису та оприлюднення. Такий підхід є відмінним від українського, де без оприлюднення Президентом України, як правило, закон чинності не набуває.

За своєю внутрішньою структурою парламенти в більшості країн ЦСЄ однопалатні, що відповідає традиції досоціалістичних часів. Лише в Угорщині, Польщі, Румунії, Чехословаччині раніше функціонували двопалатні парламенти. Після падіння комуністичних режимів двопалатна система була відновлена в Польщі і Румунії (зокрема, у польській Конституції говориться про Сейм і Сенат як про самостійні органи, що тільки для рішення визначених у Конституції питань збираються разом і складають Національні збори) [11].

Двопалатна система прийнята й у колишніх югославських республіках – Словенії і Хорватії (щоправда, словенська Конституція, подібно до польської, розглядає Державні збори і Державну раду як самостійні органи) [11]. Двопалатна структура парламенту в країнах ЦСЄ, хоча й ускладнює законодавчий процес, проте сприяє ретельнішому опрацюванню текстів законопроектів, перешкоджає прийняттю поспішних державних рішень. Цьому також сприяє нормативне закріплення узгоджувальних процедур як між палатами парламенту, так і між парламентом та урядом і президентом.

Отже, бікамералізм не є домінуючим типом для парламентів країн ЦСЄ, тож не існує в більшості цих країн і внутрішнього поділу влади поміж палатами парламенту, що опосередковано зміцнює парламентаризм, особливо на тлі функціонування порівняно міцної президентської влади [14, 148].

Важливим для досліджуваної проблематики є питання обсягу повноважень парламенту у цих державах. Слід констатувати, що представницькі інститути позбулися притаманного для соціалістичних країн принципу „всевладдя рад” і водночас не стали цілком обмеженими, що призвело б до нівеляції представницького правління у системі поділу влади. При цьому парламенти таких країн, як Албанія, Естонія, Латвія, Угорщина, Словаччина мають більш істотні повноваження у порівнянні з іншими країнами [11], що в поєднанні з непрямым порядком обрання президента та парламентським способом формування системи органів виконавчої влади дозволяє говорити про їхню переважно парламентську орієнтацію.

Проте, у балканських країнах парламентаризація політичного процесу була порівняно знижена: парламенти послаблені, недостатньо авторитетні і малоефективні. Партії віддають перевагу непарламентським

формам діяльності, оскільки вони недостатньо адаптовані до вимог парламентської демократії [15, 40-42].

Заслуговує на увагу порядок та умови розпуску парламенту у вищезазначених державах. В усіх країнах ЦСЄ, окрім Македонії, Боснії і Герцеговини, президент має право розпуску парламенту в передбачених конституцією випадках, як правило, пов'язаних з неможливістю сформувати парламентську більшість, конфліктом уряду та парламенту. При цьому конституційно чітко визначено підстави, строки та порядок застосування конституційної відповідальності парламентів.

Так, розпуск парламенту в Албанії та Болгарії пов'язаний з трикратною неможливістю парламенту призначити прем'єра. В Угорщині розпуск парламенту можливий лише у випадках, якщо парламент одного скликання протягом 12 місяців принаймні у 4 випадках, відмовить у довірі уряду або в разі припинення повноважень уряду кандидатура Прем'єр-міністра, запропонована президентом, не буде обрана протягом 40 днів. Водночас, перед розпуском парламенту президент зобов'язаний проконсультуватися з главою уряду, головою парламенту та керівниками депутатських груп [11].

Розпуск сейму Польщі пов'язаний з висловленням конструктивного вотуму недовіри уряду: якщо ця умова не виконана протягом 14 днів, президент може розпустити сейм. Це право він має також, якщо протягом чотирьох місяців із дня подання державний бюджет не буде ухвалений палатами. Характерно, що у випадку припинення повноважень сейму, припиняються повноваження і сенату.

Згідно з Конституцією Чехії, палата депутатів може бути розпущена президентом, коли вона не висловила довіри уряду, голову якого президент призначив за пропозицією голови палати депутатів; не прийняла протягом 3 місяців постанову по урядовому законопроекту, з обговоренням якого уряд пов'язує питання про довіру; сесія палати депутатів була перервана на більш тривалий час, аніж це допускається; палата нездатна протягом понад 3 місяці приймати рішення, хоча її сесія і не переривалася, і в цей час вона повторно скликала на засідання. Палата депутатів не може бути розпущена протягом останніх 3 місяців строку її повноважень [11].

Найбільші можливості для розпуску парламенту мають президенти Хорватії, Сербії і Болгарії, а найменші і майже гіпотетичні – президенти Словенії і Угорщини. У Болгарії президент при розпуску парламенту може призначити безпартійний службовий уряд [12, 38].

Наведені дані в цілому відображають перелік підстав, умов і порядку розпуску парламентів президентами. Водночас у жодній країні надане президенту право не є абсолютним, воно передбачає процедуру з застереженнями, які унеможливають тривалу відсутність парламентських інституцій та запобігають узурпації законодавчої влади президентами чи урядами.

Своєрідним є і порядок формування уряду та інших органів виконавчої влади у цих державах. В усіх країнах регіону президент пропонує парламенту кандидата у прем'єр-міністри або ж призначає його з наступним затвердженням у парламенті. Право остаточного затвердження керівника уряду належить парламенту, інші члени уряду затверджуються ним, як правило, єдиним списком при отриманні вотуму довіри, або ж призначаються президентом на пропозицію глави уряду. Водночас звернемо увагу, що в жодній країні ЦСЄ президенти не наділені правом самостійно визначати склад уряду, хоча там, де глава держави призначає міністрів за поданням прем'єр-міністра, він може відмовитись затверджувати деякі кандидатури. Отже, особливість моделей формування уряду полягає в тому, що таке формування відбувається за узгодженими діями президента, парламенту чи його нижньої палати та прем'єр-міністра.

Характерною для країн ЦСЄ є роль парламентської більшості в призначенні глави уряду, в формуванні його персонального складу. Така процедура може бути формально закріпленою конституціями, або мати і нормативно невиражений характер. Так, в Албанії президент призначає прем'єр-міністра на пропозицію парламентської більшості. Міністри призначаються і звільняються президентом Албанії за поданням прем'єра, а кожне призначення розглядається парламентом.

У Словаччині Президент має повноваження щодо призначення керівника уряду, беручи до уваги політичну ситуацію. Інших членів уряду він призначає за поданням прем'єр-міністра. За пропозицією голови уряду президент не зобов'язаний звільняти міністрів.

Дещо інша ситуація спостерігається при формуванні уряду у Польщі. Персональний склад уряду формується президентом: прем'єр-міністра призначає президент, а за поданням прем'єра призначається склад Кабінету Міністрів. Участь парламенту у формуванні уряду полягає у схваленні чи не схваленні запропонованої прем'єр-міністром програми діяльності (у разі не схвалення програми формується новий склад уряду) в досить стислий термін – протягом 14 днів з моменту складання присяги. Якщо президент протягом 14 днів не сформував персональний склад уряду, сейм самостійно, без схвалення президентом, формує уряд і призначає його простою більшістю голосів [11].

Важливим інститутом у системі „стримувань і противаг” є інститут відповідальності уряду. Уряд відповідальний перед парламентом в Албанії, Болгарії, Боснії та Герцеговині, Словаччині, Угорщині, Латвії, Македонії, Румунії, Сербії, Чорногорії. У вчених-конституціоналістів викликає інтерес конструкція парламентської відповідальності у Словаччині. Тут уряд може пов'язати голосування з прийняттям закону або іншого питання з голосуванням про довіру уряду. Якщо ж парламент висловить недовіру уряду або ж відхилить його пропозицію про висловлення довіри, президент відкликає уряд.

Конструктивний вотум недовіри передбачений у Словенії та Польщі. Зокрема, сейм Польщі може також ініціювати питання про довіру уряду – у разі винесення вотуму недовіри, уряд іде у відставку. Передбачена й індивідуальна відповідальність членів уряду перед нижньою палатою парламенту. Уряд складає повноваження перед новообраним складом сейму. У Литві, Хорватії, Чехії уряд відповідальний перед парламентом та президентом, проте вагоміше значення має його оцінка парламентом [11].

Наведений аналіз дає змогу констатувати, що за наявності тенденцій у деяких країнах (Чехія, Хорватія, Україна) до подальшої зміни моделі поділу влади (а така зміна має бути підкріплена конституційно) на сьогодні саме демократична, більш збалансова модель поділу влади в ЦСЄ є досить усталеною, хоча її інституціональні контури в конкретних випадках відрізняються від класичних ідей про президентські, напівпрезидентські та парламентські моделі.

Різноманітність моделей поділу влади в країнах ЦСЄ та тенденція до широкої типологічної схеми, поряд із спробами конституційних реформ (Польща, Словаччина, Сербія, Чорногорія, Албанія та ін.) відповідає концепції поширення в постсоціалістичному світі нетипових, гібридних, перехідних форм правління та адекватних їм моделей поділу державної влади, що співпадає з розширенням варіативності самих цих моделей.

Таким чином, проведене дослідження дало змогу показати реальну варіативність вищенаведених моделей та виявити відмінності між основними типами, а також вказати на ключові суперечності, які мають значення для формування моделі поділу влади в Україні.

Джерела та література

1. Гельман В.Я. Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция. – М.: МОНФ, 1999. – 240 с.
2. Сухонос В. Аналіз державного режиму: термінологія, класифікація та характеристика в постіндустріальну епоху // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 12. – С. 10-14.
3. Журавський В. С. Парламентаризм в Україні та європейський досвід // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Спілка юристів України, 2001. – Вип. 11. – С. 101-107.
4. Суворов В. Разделение властей: проблемы использования зарубежного опыта // Право и жизнь. – 1994. – №5 – С. 5-10.
5. Каротерс Т. Помощь Запада становлению гражданского общества в Восточной Европе и бывшем Советском Союзе // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 2000. – № 1 (30) – С. 15-19.
6. Шайо А. Вступление в ЕС и его влияние на конституционный строй новых членов // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2004. – № 1. – С. 2-12.
7. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация // Полис. – 2000. – № 4. – С. 38-59.

8. Лемак В.В. Адаптація конституційної системи Словацької Республіки до вимог європейської інтеграції (реформа 2001 р.) // Держава і право. – Вип. 18. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 93-98.
9. Мілова М.І. Політико-владні інститути України та Болгарії: порівняльна характеристика // Держава і право. Юрид. і політ. науки: Зб. наук. пр. – 2002. – Вип. 16. – С. 425-431.
10. Кынев А.В. Институт президента в странах Центральной и Восточной Европы. Сравнительный анализ: автореф. дис... канд. полит. наук. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2002. – 29 с.
11. Конституции зарубежных государств [Електронний ресурс] – режим доступу до документу: http://constitution.garant.ru/DOC_4000.htm.
12. Головатенко В.І. Деякі аспекти інституціоналізації статусу президентів постсоціалістичних країн // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – Серія „Міжнародні відносини”. – Вип. 9. – К.: Видавничий центр „Київський університет”, 1998. – С. 37-40.
13. Переход к демократии стран Центральной и Восточной Европы в сравнительной перспективе / Пер. с пол.; Под. ред. А. Антошевского и Р. Хербута. – Донецк: Донбасс, 2001. – 247 с.
14. Коукли Дж. Двухпалатность и разделение властей в современных государствах // Полис. – 1997. – № 3. – С. 148-165.
15. Васович В. Переход к демократии в посткоммунистических странах (парадоксы перехода-демократизации) // Вестник Московского университета. – Сер. 18. – Социология и политология. – 1998. – Т. 2. – С. 19-48.

Сергій Шамара

ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ Й АДМІНІСТРАТИВНА РЕФОРМА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У західній науці термін “європеїзація” вже тривалий час має значення, близьке або ж і тотожне до юридичного процесу. Власне частина дослідників розглядає європеїзацію не як чергову історичну дискусію стосовно культурно-цивілізаційної приналежності тієї чи тієї нації, а як інституційні впливи, що здійснює Європейський Союз на свої суверенні держави-члени та країни, які бажають стати учасниками європейської унії.

Отже, сформульована в такий спосіб проблема і стан її наукової розробки спонукають мати на меті вивчення насамперед досвіду країн Центрально-Східної Європи, які вже вступили до ЄС. Тобто у своїй статті пропоную підхід, який істотно розширює уявлення українських гуманітаріїв про сутність та механізми європеїзації на рівні політико-дипломатичних домовленостей та високого рівня правосвідомості всіх її учасників. Роблю це на прикладі адміністративної реформи в Україні, яка вочевидь потребує свого продовження.

У контексті історіографічного аналізу зауважу, що відколи до об'єднаної Європи вступила більшість держав Центрально-Східної її частини, велику увагу науковці приділяють “сприйняттю правил” ЄС саме цими країнами. Переважно йдеться про держави, які увійшли до спільноти 1 травня 2004 р. та 1 січня 2007 р., хоча не всі з них – зокрема, Кіпр чи Мальта – можна класифікувати традиційними представниками Центральної або Східної Європи. Десять із дванадцяти країн, які вступили до ЄС у 2004 та 2007 роках, у період “холодної війни” більшою або меншою мірою були причетні до “соціалістичного табору” (Латвія, Литва, Естонія, Польща, Чехія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Болгарія, Румунія).

Професор Центру європейської політики Швейцарського федерального технологічного інституту Франк Шіммельфенніг (Цюрих) і професор Центрального європейського університету Ульріх Зедельмаєр (Будапешт) – учені, які присвятили дослідженням європеїзації чимало аналітичних робіт. У вступній статті до однієї з останніх фундаментальних колективних праць на цю тему вони пропонують розрізнити три моделі європеїзації країн Центрально-Східної Європи:

- 1) “зовнішніх стимулів”;
- 2) “соціального навчання”;
- 3) “винесення уроків”.

Перша із них – *раціоналістична за своєю суттю* – нагадує торги і полягає у зовнішньому впливові самого ЄС та передбачає рецепцію його правил за *логікою наслідків*. Ймовірність сприйняття правил країнами зростає від детальності визначення самих правил в якості умов, за які встановлені великі і швидко доступні винагороди.

Друга модель теж ініціюється ЄС, однак базується на основних *принципах соціального конструктивізму*, згідно з якими уряд країни має прийняти правила ЄС, керуючись *логікою придатності*. Тобто модель “соціального навчання” передбачає підвищення ймовірності сприйняття правил кандидатом на вступ, коли зростає власне легітимність цих правил, а також – європейська ідентичність і внутрішній резонанс саме всередині країни, яка хоче вступити до унії.

Третя модель походить від самих країн Центрально-Східної Європи, які використовують правила ЄС для розробки власних політичних систем, що пов'язано з невдоволенням попереднім станом речей, який був у країні, і супроводжується тісною експертною співпрацею та малим відсотком політичних перешкод у *провадженні запозичених успіхів*. Модель “винесення уроків” спирається на обидві логіки, описані у перших двох моделях [1].

Чи не найважливішою проблемою на шляху до євроінтеграції перелічених вище країн була трансформація їхнього внутрішнього законодавства про державну службу (іншими словами, “адміністративна реформа”). Представниця наукової школи Лейденського університету

Антуанета Дімітрова слушно зауважує, що реформа державного управління у посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи відбувалася, як мінімум, у два етапи: 1) внутрішньої демократизації; 2) європеїзації [2, 89].

Під час першого із них уряди самі наслідували західні демократії (зокрема, й американську), під час другого – були обумовлені (вмотивовані) вступом до Європейського Союзу, отже, більшою чи меншою мірою перебували під впливом його інституцій.

Варто зауважити, що у рамках політики самого ЄС вимога реформувати державне управління перед країнами-кандидатами вперше була обґрунтована на Мадридському самміті Європейської Ради 1995 р., а вже згодом конкретизована Єврокомісією у 1997 р. Утім, проблема зближення управлінських практик у країнах-членах і країнах-кандидатах ЄС й по сьогодні залишається вельми дискусійною.

Зважаючи на комуністичне минуле державного апарату більшості країн Центрально-Східної Європи, в якому він найчастіше виконував репресивну функцію і не мав нічого спільного із Веберівським типом бюрократії, властивим західним демократіям, – дослідники конвенційно стверджують: “адміністративна реформа у країнах Центральної та Східної Європи не потребує нічого іншого, окрім як визначення нової концепції держави” [2, 98]. Центрованість комуністичних структур на кадровій ієрархії і виконавчій дисципліні, а не на реальних і головно інноваційних політичних заходах, корумпованість і брак політичної відповідальності, – далеко не повний перелік їхніх серйозних вад.

Антуанета Дімітрова проаналізувала 10 країн Центрально-Східної Європи, які, зрештою, стали членами ЄС, на предмет реформування державної служби у 1990-х – на початку 2000-х рр. Виявилося, що лише Угорщина, і то не без проблем, спромоглася ухвалити новий закон про державну службу й імплементувати його ще до офіційних пропозицій вступити до ЄС. Однак, щойно з’явилася така перспектива, Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Чеська Республіка і та ж сама Угорщина ухвалили нові закони про державну службу [2, 102-103]. Причому, всі ці держави користувалися різними моделями для наслідування: угорці запозичували французький досвід, латвійці – новозеландський і т.д.

Водночас можна спостерігати й інші тенденції. Так, в окремих країнах Центрально-Східної Європи, які вже вступили до ЄС, набирають реальної ваги політичні заяви та законопроекти, які можуть спричинити ревізію наданих Європейському Союзові гарантій щодо сприйняття правил європеїзації у галузі державної служби.

З огляду на бажання України вступити до ЄС, вище описаний досвід й відомі аналітичні моделі інтеграції повинні стати базовими у діяльності

українського законодавця й українського суспільства в цілому. Зрештою, Українська Держава поки що володіє історично тривалими й достатньо сталими європейськими правовими традиціями. Але політичній еліті України сьогодні потрібно усвідомлювати, що історично обґрунтованої цивілізаційної приналежності й навіть 100-відсоткової європейської ідентичності всіх українських громадян не достатньо для входження до ЄС.

Наприклад, сфера державного управління України у цьому плані потребує серйозної реструктуризації із відповідним законодавчим забезпеченням. Закон України № 4050-VI “Про державну службу” від 17.11.2011 р., який набуде чинності 1 січня 2014 р., враховує лише окремі рекомендації ЄС щодо адміністративної реформи. Однак низка питань (серед яких найбільшу увагу привертають гарантії діяльності державного службовця, його політична нейтральність або ж ангажування у політику без шкоди державній службі) залишаються актуальними для української влади, галузі права та гуманітаріїв.

Поки що можна, мабуть, погодитися із професором Тимофієм Мотренком, який у передмові до багатотомного видання “Історія державної служби в Україні” однією із перших тез наголосив: “Було б безпідставно очікувати, що у суспільстві з таким коротким досвідом існування демократичних інституцій можливе швидке реформування системи державного управління” [3, 5].

Водночас в Україні вже діє декілька програм “наближення” адміністративної реформи до європейських стандартів. Це співпраця в рамках інструменту “Twinning” між центральними органами виконавчої влади України, що виступають бенефіціарами цього виду зовнішньої допомоги Європейського Союзу, та органами влади країн-членів унії (інструмент доступний з 2005 року). Це також “Technical Assistance Information Exchange” (TAIEX) – інструмент зовнішньої допомоги, що надається Європейською Комісією для обміну інформацією з метою розбудови інституціональної спроможності, необхідної для адаптації українського законодавства до “*acquis communautaire*” (“правовий доробок” ЄС, іншими словами, сукупність спільних прав і зобов’язань, обов’язкових до виконання в усіх країнах-членах унії, який постійно змінюється і узагальнюється). TAIEX діє в Україні з 2008 року. Ще одна програма – “Програма підтримки вдосконалення врядування та менеджменту” (анг. SIGMA) – є одним із найпрестижніших аналітичних центрів ЄС, основною метою якого є надання допомоги країнам Центральної та Східної Європи у справі модернізації їхніх систем державного управління. SIGMA відіграє ключову роль у підготовці країн-кандидатів до вступу у Європейський Союз. Цей центр-програма діє щодо України з 2006 року.

7 травня 2009 р. у ході спеціального самміту ЄС у Празі була схвалена відома ініціатива Європейського Союзу “Східне партнерство”,

учасниками якого є 27 країн-членів ЄС (з одного боку) та східні країни-сусіди ЄС: Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Грузія, Молдова й Україна (з іншого боку). Євросоюзом передбачено додаткове фінансування у розмірі 350 млн. євро на 2010-2013 рр. для 6 країн цієї ініціативи. Зокрема, 175 млн. євро закладено на реалізацію програми “Всеохоплюючої інституційної розбудови” (Comprehensive Institution Building – CIB), яка тісно пов’язана з реформою держслужби в Україні. Восени 2010 р. Кабмін України схвалив низку документів на підтримку впровадження програми CIB. Її основна мета передбачає підтримку проведення інституційної реформи окремих державних установ зі створенням умов для ефективної реалізації майбутньої Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, зокрема, у питаннях створення широкої зони вільної торгівлі.

Програми CIB – фактично перша з боку Євросоюзу програма, спрямована лише на східні країни-сусіди. Отже, її політичну та економічну вагу з погляду євроінтеграційних перспектив України важко переоцінити. Реалізація програми CIB включає 4 основні аспекти:

- здійснення санітарних та фітосанітарних заходів,
- міграційна політика,
- моніторинг та контроль державної допомоги,
- реалізація майбутньої Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, зокрема поглибленої зони вільної торгівлі.

Програму “Всеохоплюючої інституційної розбудови” в Україні з оціночними місіями відвідують експерти вище згадуваних центрів TAIEH і SIGMA. Йдеться передовсім про вдосконалення державного управління України стосовно питань виробництва та економічного співробітництва з ЄС. Велика увага приділяється державній допомозі суб’єктам господарювання та створенню українською державою таких умов, які унеможливають негативний вплив на конкурентне ринкове середовище. Окремо стоїть питання міграції людських ресурсів.

Фінансування цих програм із боку Євросоюзу та окремих його членів і співпраця в рамках інструменту “Twinning” дозволяє поступово впроваджувати в Україні Програму “Всеохоплюючої інституційної розбудови”. Від ЄС надходять експертна підтримка і тренінги. Систематично проходить професійне стажування державних службовців України в аналогічних установах країн-членів ЄС, поступово відбувається модернізація інфраструктури державних установ України у зв’язку з адаптацією до норм і стандартів ЄС. Про все це у досить мажорних тонах промовляє офіційний сайт Центру адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу [4], створеного при Головному управлінні державної служби України постановою КМУ ще в квітні 2004 р. із метою забезпечення інформаційно-аналітичної, експертної та організаційної підтримки розвитку державного управління, посилення інституційної спроможності державної служби в Україні та її адаптації до стандартів Євросоюзу.

Проте, позитивні зрушення адміністративної реформи в Україні є лише фасадною частиною великої державної будівлі, яка змушена долати величезну кількість внутрішніх бюрократичних, корупційних, психологічних і навіть культурно-цивілізаційних перешкод на шляху до інтеграції Української Держави до Європейської Унії. І це, не беручи до уваги потужні зовнішні впливи противників євроінтеграції України та підживлення в українському суспільстві екстраполярних думок щодо її доцільності не стільки заради роз'яснення українським громадянам, скільки заради отримання високих політичних рейтингів партіями-прихильниками та партіями-противниками євроінтеграційного курсу.

Джерела та література

1. Шіммельфенніг Ф. Вступ: концепція європеїзації Центральної та Східної Європи / Ф. Шіммельфенніг, У. Зедельмаєр // Європеїзація Центральної та Східної Європи / Упоряд.: Франк Шіммельфенніг, Ульріх Зедельмаєр; Пер. з анг. О. Сидорчука, М. Смутка, Ю. Романишина. – К. : Юніверс, 2010. – С. 5-36.
2. Дімітрова А.Л. Європеїзація та реформа апарату державної служби в Центральній та Східній Європі / А.Л. Дімітрова // Європеїзація Центральної та Східної Європи / Упоряд.: Франк Шіммельфенніг, Ульріх Зедельмаєр; Пер. з анг. О. Сидорчука, М. Смутка, Ю. Романишина. – К. : Юніверс, 2010. – С. 85-108.
3. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / [О.Г. Аркуша, О.В. Бойко, Є.І. Бородін та ін. ; відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А.Смолій ; редкол.: С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1. – 544 с.
4. <http://www.center.gov.ua/>

Людмила Товстопят

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У РЕЛЯТИВІСТСЬКІЙ ТА УНІВЕРСАЛІСТСЬКІЙ НАУКОВІЙ ДУМЦІ

Людство ще тільки “доростає” до повсюдного сприйняття категорії прав людини. Для того, щоб права людини були повністю втілені в практиці окремих держав і всього світового співтовариства, потрібні не декларації про відданість тих чи інших держав правам людини, а приведення сучасних міжнародних світових стандартів із прав людини до конкретно-історичних умов соціального розвитку.

Ще 1968 р., – року, який був проголошений Міжнародним роком прав людини, ЮНЕСКО був опублікований ряд текстів, які відносять до різних культурних традицій і періодів людської історії, з метою демонстрації універсальності феномена прав людини. З тих пір різні думки щодо характеру прав людини суттєво збагатилися.

Будучи спочатку правовим принципом, народженим європейським Просвітництвом, в середині ХХ ст. права людини перетворилися на інститут міжнародного права. Першим кроком їхнього становлення в новій якості стала Загальна декларація прав людини, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. Робота над текстом Декларації була процесом надзвичайно складним, бо передбачалося, що потрібно не просто перенести в нього ті уявлення, які склалися в ході розвитку західної цивілізації, але й визначити коло універсалій, що витікають із різних релігійних, політичних, етичних, філософських та культурних традицій. Тим самим дискурс про права людини переводився в принципово іншу площину, бо він переставав бути винятковим надбанням просвітницької чи ліберальної думки, в лоні яких колись сформувався. За словами французького філософа Жака Марітена, Загальна декларація прав людини зафіксувала уявлення про права людини як про “звід практичних істин, що стосуються спільного життя людей, на рахунок яких вони можуть дійти згоди” [1, 76].

Очевидно однак, що теоретичні суперечності нікуди не зникли і неминуче будуть відтворюватися при тлумаченні і застосуванні зафіксованих у Загальній декларації норм. Причому усунення цих протиріч в ситуації, коли опоненти апелюють до різних політичних і культурних принципів, на рівні раціональних аргументів не завжди досягне. І тому “універсальність” прав людини, врешті-решт, є питанням прагматичної згоди і часткового перетинання різних логік міркування.

Закріплення прав людини у Загальній декларації та інших документах міжнародного права створювало свого роду механізм примусу до пошуку згоди, що покладав на держави певні зобов’язання. Втім, у противників універсальних прав людини тривалий час були підстави заперечувати загальний характер Декларації: у 1948 р. за неї проголосувало 46 країн, 8 держав-членів ООН при голосуванні утрималося (це були СРСР і його союзники у Східній Європі, а також ПАР і Саудівська Аравія). Окрім того, у голосуванні не брали країни, які на той час залишалися колоніями. Формально ситуація змінилася лише у 1993 р., уже після закінчення холодної війни, коли на Всесвітньому конгресі з прав людини у Відні, що зібрав представників більше 170 держав, була прийнята Декларація, в ст. 1 якої записано: “Універсальний характер цих прав і свобод не підлягає сумніву” [2].

Однак ця обставина не поклала край суперечностям, а радше навпаки: останнє двадцятиліття відрізняється особливо активними спробами спростувати тезу про універсальність прав людини. Певна річ, критика концепції універсальних прав почалася не в ХХ ст. Реакцією на універсалізм Просвітництва були ще ідеї І.Г. Гердера і партикуляризм романтиків, а теорію природних прав спростовували не тільки прихильники юридичного позитивізму і нормативізму, що заперечували

саму ідею прав, що виникають окремо і незалежно від держави, але й представники історичної школи права, які підкреслювали, що сутність права не залежить від суб'єктивної діяльності людей (а отже, і від державної влади) і корениться в природі народного духу. Таким чином, опозиція універсалізму та культурного релятивізму сформувалася задовго до перетворення прав людини в інститут міжнародного права [3].

Теза ж про універсальність прав людини впродовж тривалого часу обставлявся безліччю обмежень не тільки на практиці, але і в теорії. Знадобилося чимало часу, щоб ці права стали розглядатися як дійсно загальні: протягом усього XIX і значної частини XX століття частина населення Західної Європи і Північної Америки (представники соціальних низів, жінки, іноді – члени певних релігійних конфесій) була обмежена в реалізації багатьох із “основних прав”, деякі ж групи (раби) взагалі не розглядалися в якості суб'єкта прав людини. Ліберальна теорія частково легітимізувала такий стан речей, використовуючи різні “стратегії винятку”, що дозволяли обмежувати коло суб'єктів свободи. Як справедливо зазначає І. Валлерстайн, “у теорії ... права розумілися як універсальні, але чого найменше хотіли б ліберали, це – буквального сприйняття ліберальних принципів, тобто їхнього справді загального застосування” [4].

До кінця XX ст. стан речей помітно змінився: багато із груп, що піддавалися мовчазній дискримінації, домоглися визнання своїх прав, так що колишні “стратегії винятку” виявилися неприйнятними. Проте, одночасно виявилось, що проблема не вичерпується формальним визнанням: численні прихильники політики “позитивної дискримінації” наполягають на необхідності додаткових гарантій і механізмів здійснення прав для найменш “благополучних” груп. Ситуація кінця XX ст., коли зникли легітимні підстави для обмеження кола суб'єктів “універсальних прав”, як не можна краще показала, наскільки сильно успіх ліберальних систем був зобов'язаний мовчазній згоді “стратегій винятку”.

Таким чином, парадоксальність ситуації полягає в тому, що хоча на рубежі XX-XXI ст. нормативні уявлення про права людини (зокрема, закріплені на рівні конституційного і міжнародного права) як ніколи близькі до універсальних стандартів, – ніколи ще ці стандарти не піддавалися настільки активній і наполегливій критиці як ззовні, так і зсередини західного світу.

Полеміка ведеться широким фронтом. На одному фланзі знаходяться ті, хто розглядає права людини як продукт західної цивілізації і вважає спроби поширити їх на країни незахідного ареалу проявом гегемоністської політики, яка приречена на поразку, бо цінності різних цивілізацій фундаментально несумісні. Нерідко аргументи такого роду використовуються авторитарними політиками заради виправдання власних прямих порушень прав людини, що супроводжується посиленнями на

“культурні особливості” країни, в якій ці порушення кояться. На іншому фланзі – прихильники більш “м’якого” культурного релятивізму, які не заперечують необхідності визнання основних прав людини, але закликають враховувати культурні особливості тих чи тих країн або груп при виборі механізмів захисту цих прав. Оскільки важко провести чітку межу між механізмом забезпечення права та інтерпретацією останнього, при обговоренні практичних проблем прихильники “м’якого” релятивізму нерідко виявляються опонентами “універсалістів”.

Ставлення ісламського світу до прав людини важко назвати однозначним: поряд із войовничими захисниками ісламу, в уявленні яких “західні” права людини абсолютно несумісні з приписами Аллаха, є і прихильники більш конструктивного підходу до проблеми, які намагаються відшукати в шаріаті паралелі з ідеєю прав людини і на цьому шляху пробують сформулювати варіант вчення про права людини, більш прийнятний у мусульманському культурному контексті. Таким чином, тут є варіанти і “жорсткого”, і “м’якого” релятивізму.

У західних країнах позиція культурного релятивізму оприявнюється безліччю варіантів. З одного боку, її нерідко проголошують представники влади, нажто коли мова йде про захист особливостей сформованих правових і політичних систем (як приклад можна навести аргументи на користь збереження смертної кари в США або доктрину “меж розсуду” (margin of appreciation) відносно обмежень прав, проголошених Європейською конвенцією, на територіях окремих держав, яка склалася у практиці Європейського суду з прав людини). З іншого боку, релятивістську позицію займають і деякі ліві інтелектуали, які вбачають у прагненні говорити безсторонньо-універсальною мовою прав людини спроби замаскувати панування Заходу, який прагне нав’язати решті світу свій “порядок денний”. Теоретичними джерелами для релятивістських аргументів виступають і неомарксизм, і критика буржуазного імперіалізму представниками культурної антропології, і деякі течії філософії постмодернізму.

Із критикою західних стандартів у галузі прав людини активно виступають також політики країн Східної Азії. Якщо реакція захисників ісламу почасти пояснюється труднощами, пов’язаними з невдачами модернізації (складовою якої нерідко була вестернізація), то позиція азійських країн, навпаки, є наслідком економічного успіху. Такі країни як Китай, Малайзія, Сінгапур почувають себе досить впевнено, щоб наполягати на перевазі “азійської моделі”, що ставить громаду і сім’ю вище індивідуальних прав, а порядок – вище демократії і свободи особистості. Їхній досвід багатьом здається переконливим, тому аргументи щодо можливості успіху на “іншому” шляху розвитку знаходять співчутливу підтримку далеко за межами східно-азійського регіону.

Зрештою, підтримка ідеї культурного релятивізму (у “жорсткій” і “м’якій” формах) суттєво поширена на пострадянському (посткомуністичному) просторі. Вона варіюється від тези про фундаментальні цивілізаційні відмінності, що відрізняють Центрально-Східноєвропейський регіон або його східну частину від “Заходу”, до рекомендації враховувати особливості “постсоціалістичного” менталітету” у ході розробки механізмів забезпечення прав людини, а також у практиці освіти громадян [5].

Оскільки кпини ідеям універсальних прав людини виходять із таких різних джерел, недивно, що аргументи, висунуті прихильниками конкретних “жорстких” чи “м’яких” версій культурного релятивізму, також досить різноманітні.

Аргумент про фундаментальні релігійні відмінності. До нього найчастіше апелюють “жорсткі” критики ідеї універсальних прав, які захищають позиції ісламу. Згідно цього аргументу, Загальна декларація прав людини і базовані на ній документи репрезентують іудейсько-християнську традицію і не можуть використовуватися мусульманами, яким Аллах приписує більш суворі стандарти поведінки. Менш жорстка версія цього ж аргументу допускає, що цінності Декларації можуть бути корисними для “невірних”, які не підкоряються божественним стандартам ісламу, проте вони не потрібні і навіть шкідливі для правовірних мусульман.

Аргумент “ситий голодного не розуміє” часто відтворюється політиками та інтелектуалами країн, що розвиваються. За їхньою логікою, вважається, що в умовах, коли незабезпечені елементарні потреби людей, на першому місці має стояти саме економічний розвиток і пов’язані з ним колективні права народу. Особисті, політичні та інші права – це розкіш, яку можуть собі дозволити заможні розвинені країни [5].

Аргумент “суверенітет непорушний” використовується політиками, які представляють не тільки авторитарні, але й демократичні режими (наприклад, для захисту смертної кари в США). Цей аргумент апелює до суверенітету держави як основи для захисту та реалізації прав її громадян. Передбачається, що спроби заперечити принцип невтручання у внутрішні справи, посиляючись на порушення прав людини, насправді є не що інше як прихована чи очевидна політика тиску. Нерідко одні й ті ж політики вдаються до цього аргументу або критикують його, залежно від ситуації.

Аргумент про відносність засобів характерний для “м’яких” форм релятивізму. Його основна теза: права людини, закріплені міжнародними пактами, не тільки можуть, але й повинні по-різному застосовуватися в різних країнах, залежно від особливостей їхнього розвитку і культури. На вигляд безневинний, цей аргумент нерідко застосовується для захисту дискримінаційних практик. Таким чином, питання полягає в ступені відмінностей.

Аргумент на захист терпимості – це не стільки заперечення проти універсальності прав, скільки додатковий аргумент на підтримку “м’якого” релятивізму, який нерідко наводиться західними інтелектуалами. Логіка цього аргументу така: ми можемо бути глибоко впевнені в правильності ідеї прав людини, проте не можемо не визнати, що не всі поділяють цей погляд. Відтак, непотрібно нав’язувати нашу думку іншим – правильніше буде проявити терпимість до носіїв інших культур, надавши їм самим вибирати лінію власної поведінки. Цей аргумент – своєрідна реакція лібералізму на ситуацію, коли колишні “стратегії винятку” стали делегітимізованими, і ліберальні принципи відтоді доводиться застосовувати не лише до тих, хто їх підтримує.

Наведений перелік аргументів не є вичерпним, однак він дає уявлення про те, наскільки різноманітні підходи, з яких ведеться сьогодні наступ на тезу про універсальність прав і свобод людини.

Однак було б перебільшенням уважати, що культурний релятивізм домінує в правовому і політичному дискурсі світової наукової думки. Ідея про те, що людина повинна володіти певними правами незалежно від того, в якій країні вона живе і до якої культури належить, просто тому що вона – людина, підтримується цілою системою політичних й освітніх інститутів й підкріплюється масою доводів і міркувань.

Зрештою, *аргумент про можливості консенсусу* апелює до уявлення про наявність якщо не загальної “основи” прав людини у різних культур, то хоча б істотних “пересічень” між ними. На думку тих, хто розділяє цей аргумент, права людини спираються на моральні приписи, які є загальними для різних культур і релігій. Практика розробки Загальної Декларації прав людини та інших міжнародних документів показує, що досягнення певного рівня згоди про зміст таких універсально визнаних прав можливе. А це означає, що потрібно й надалі докладати зусиль у напрямі роз’яснення загальних прав людини. Цей аргумент, на противагу тезі про фундаментальність (непоборність) культурних відмінностей, виходить із уявлення про те, що жодна культура не є абсолютно замкнутою і тим паче – дзеркально протилежною одна до одної.

Джерела та література

1. Маритен, Ж. Человек и государство. / Ж. Маритен. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 196 с.
2. Всеобщая декларация прав человека. Принята Генеральной Ассамблеей ООН от 10 декабря 1948 года. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml.
3. Хван Г. Права человека в современном мире / Г. Хван – Режим доступа: <http://www.isras.ru/files/File/Vlast/2008/12/Prava%20cheloveka.pdf>.
4. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Пер с англ. П.М. Кудюкина под общей ред. Б.Ю. Кагарлицкого. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 416 с. – Режим доступа: <http://www.alleng.ru/d/polit/pol049.htm>
5. Капицын В.М. права человека и механизмы их защиты. Учебное пособие – Режим доступа: <http://www.svn-s.ru/kbook02.php>.

Людмила Кузнецова

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС ОПЛАТИ ПРАЦІ В СРСР

В основу зародження соціалістичного трудового законодавства було закладено принципи всесвітньої охорони праці та здійснювалися заходи з регуляції заробітної плати, встановлення її обов'язкового мінімуму і вирівнювання оплати праці чоловіків та жінок.

До моменту остаточного встановлення радянської влади, профспілки розгорнули тарифну діяльність. За період із квітня по жовтень 1917 р. було укладено 25 колективних договорів, які можна ще назвати тарифними угодами.

Переродження тарифів з угод до урядових постанов знайшло своє відображення в опублікованому в грудні 1918 р. Кодексу законів про працю. Його 7-ма стаття передбачала: “Умови праці в державних закладах регламентуються тарифними положеннями, затвердженими центральною радянською владою в особі Народного Комісаріату Праці”. Активну участь у розробці положення про оплату праці, тарифів і ставок заробітної плати брали профспілки.

Ще до прийняття Кодексу 1918 р. радянська держава стала нормувати не тільки мінімум, але й максимум заробітної платні. Постановою НКП у січні 1918 р. вперше був встановлений мінімум заробітної плати у розмірі 9 крб. для дорослого чоловіка, 8 крб. для жінки та 6 крб. для підлітка. Декретом від 24 червня 1918 р. був установлений мінімум у розмірі 14 крб. 40 коп. на день та максимум – 20 крб. Декретом від 16 вересня того ж року мінімум для Києва був визнаний у розмірі 15 крб. 60 коп. на день, а в решті міст був встановлений поясний тариф [2, 21].

У зазначених вище документах уже чітко було визначено головні риси тарифної політики періоду “воєнного комунізму”: централізоване регулювання тарифів та тенденція до зрівняння оплати праці.

Значну роль у регулюванні трудових відносин на той час та наступні періоди відводилось колективному договору. В опублікованому 2 липня 1918 р. Положенні РНК РСФРР про порядок затвердження колективних договорів (тарифів) були встановлені ставки заробітної плати та умови праці, регламентувався зміст колективного договору; порядок прийому та звільнення робітників; нормування робочого часу та оплати праці робітників з обов'язковим врахуванням їхньої кваліфікації, важкості й складності роботи та інших умов праці. Активну участь при укладенні колективного договору, в розробці положення про оплату праці, тарифів і ставок заробітної плати брали профспілки. Згідно Положення, проект колективного договору мав бути розроблений профспілкою і по досягненню згоди з підприємцем передаватися до Комісаріату праці на

реєстрацію та перегляд, затвердження із метою надання йому законної сили. За згодою договір міг бути затверджений Комісаріатом праці у запропонованій профспілкою редакції.

Кодекс законів про працю 1918 р. визначав, що умови праці в державних закладах регламентуються тарифними положеннями, затвердженими центральною радянською владою, зокрема Народним комісаріатом праці, а умови праці на всіх підприємствах та у всіх господарствах регламентуються тарифними положеннями, відпрацьованими профспілками за згодою з керівниками або власниками підприємств та господарств, затверджених Наркомом праці. Ці положення за своєю природою були колективними договорами. Проте самої назви “колективний договір” у КЗпП 1918 року не було.

Рада Наркомпраці 17 червня 1920 р. затвердила “Загальне положення про тарифи” [2, 25]. Згідно параграфу 32 цього положення оплата всіх робітників та службовців і державних, і приватних підприємств відбувалася згідно тарифів, затверджених Народним комісаріатом праці. Усі постанови про порядок визначення розміру та способів оплати носили характер обов’язкових твердих норм. А у параграфі 72 зазначалася максимальна оплата, зокрема “будь-яка робота та завдання, виконані в межах норм виробітку, оплачуються згідно тарифної ставки та додатковій оплаті не підлягають”. Таким чином, додатковий заробіток при відрядній оплаті праці не мав перевищувати 100% від нормального заробітку.

Варто зазначити, що незважаючи на суворі обмеження воєнного періоду, низкою актів були передбачені заходи заохочення за ліпші показники праці. Серед них – Декрет від 8 червня 1920 р. “Про преміювання праці”, тимчасове положення про натуральне преміювання ” від 23 жовтня 1920 року [2, 67]. Загальне положення про тарифи 1920 р. посилювало роль профспілки, надавши їй більш широкі повноваження. Місцеві й центральні комітети профспілок могли вирішувати різні питання виробничого життя підприємства; регулювали правила внутрішнього трудового розпорядку, заробітної плати, преміювання та норм виробітку. Тоді ж були встановлені заохочувальні види оплати праці, відрядна та преміальна оплата праці. Була введена підвищена оплата для працівників найбільш важких галузей виробництва за принципом ударності [3, 32]. Також був збільшений мінімум заробітної плати, який не обкладався податком. У лютому 1919 р. постановою Наркомпраці УСРР була введена оплата в подвійному розмірі за понадурочні роботи.

За постановою Раднаркому УСРР від 8 березня 1919 р. “Про порядок затвердження тарифів для робітників та службовців, зайнятих на виробництві”, здійснювалося централізоване регулювання заробітної плати, яке контролювали з Наркомпраці УСРР. Цьому органу виконавчої влади належало право затверджувати тарифи, що формувалися “у

крайовому масштабі” [3, 38]. Колективний договір, як метод регулювання заробітної плати, і взагалі як метод регулювання умов праці, почав втрачати своє значення.

Декретом Всеукрревкому від 18 лютого 1920 р. та Постановою уповноваженого Наркомпраці РСФРР від 19 лютого та 4 березня 1920 р. на УРСР були розповсюджені єдині тарифи РСФРР, а Постановою від 30 листопада 1920 р. РНК УСРР було розповсюджено на Україну, прийняте РНК РСФРР від 17 червня 1920 р. “Загальне положення про тарифи” [2, 87]. У ньому надзвичайно ретельним чином було розроблено порядок оплати праці робітників та службовців усіх підприємств й установ країни. Зауважмо, що “Загальне положення про тарифи” за своєю суттю замінило норми КЗпП 1918 року в частині регулювання заробітної плати.

Проте зазначені вище спроби упорядкувати заробітну плату в умовах господарського розвалу та повного знецінення грошей не досягли мети. Тому вже з весни 1919 р. в УСРР розпочалися підготовчі роботи з натуралізації заробітної плати, бо саме на той час, як вважалося, натуралізація здатна була гарантувати реальну заробітну плату [1]. Ця робота гальмувалася відсутністю у тогочасній УСРР необхідних запасів продовольства та промислових товарів. Улітку 1919 р. вона взагалі була перервана у зв’язку з денікінською окупацією України. Робота з натуралізації заробітної плати була відновлена відразу ж після захоплення країни більшовиками й остаточної поразки білогвардійського руху. Декретом РНК УСРР від 6 квітня 1921 р. для робітників та службовців був уведений єдиний трудовий пайок. Наприкінці 1920 р. натуроплата в УСРР стала переважаючою формою оплати праці. Заохочувальні види оплати праці також набули натурального виразу, їх застосування ширилося Україною. Особливо великого значення набуло натуральне преміювання. Так “Тимчасове положення про натуральне преміювання”, котре регламентувало питання натуралізації в цілому, було прийнято РНК РСФРР 23 жовтня 1920 р. і введено в дію на території УСРР постановою Раднаркому України від 4 грудня 1920 р.

Важливе значення на той час мала Постанова Раднаркому УСРР від 23 вересня 1921 р. “Про тарифну та фінансову політику”, прийнята у відповідності з постановою Раднаркому РСФРР. У ній, зокрема зазначалося: “Встановлення тарифної ставки повинно виходити з положення: мінімум оплати – мінімум праці. Збільшення оплати повинно бути пов’язано прямо і безпосередньо із збільшенням виробництва, зі ступенем участі працівника в підвищенні виробництва” [1].

У 1919-1920 рр. до трудового законодавства, зокрема, до КЗпП, були внесені суттєві зміни, викликані, як зазначалося тоді, “станом воєнного комунізму”. У зв’язку з відсутністю достатніх матеріальних коштів для оплати праці за кількістю та якістю, неможливо було повністю привести в життя принцип особистої матеріальної зацікавленості в організації праці.

Найважливіші господарські завдання в період воєнного комунізму вирішувалися на основі трудового ентузіазму робітників, які “свідомо розуміли, що трудовий героїзм необхідний для соціалістичній Батьківщині не менше, ніж героїзм на фронті” [2, 91]. Водночас господарські завдання доводилося вирішувати шляхом запровадження трудової мобілізації та мілітаризації виробництва, що характеризувало посилення державного примусу для залучення до праці та підтримання дисципліни праці передовсім серед непрацюючих осіб та серед решти працюючих.

Надалі більшість із зазначених заходів дисциплінарного характеру було згруповано та законодавчо закріплено в деяких статтях Загального положення про тарифи від 17 червня 1920 р., в Декреті РНК про роботу дисциплінарних товариських судів від 14 листопада 1919 р. та в Декреті РНК про боротьбу з прогулами від 27 серпня 1920 р. [5, 136].

Кодекс Законів про працю 1922 року [6] закріпив та розвинув основні принципи нового порядку регулювання заробітної плати, затвердив державний мінімум оплати праці. Ст. 58 КЗпП встановила договірне регулювання праці: “розмір винагороди найнятого працівника за його праці визначається колективним та трудовим договором”. Згідно із загальними принципами мінімуму колективні та індивідуальні угоди про умови праці робочої сили не могли зменшувати рівня гарантій, встановлених на захист інтересів працюючих за наймом. За статтею 60 Кодексу 1922 р., оплата понаднормових робіт відбувалась у полуторному розмірі за перші дві години та в подвійному розмірі за наступні години.

У грудні 1923 р. був скасований максимум заробітної плати і замість нього була введена система спецставок та особових фондів, в яких поєднувалися договірне та тарифне регулювання праці. А з 1925 р. почалося переведення державних установ на систему твердих окладів.

У період 1927-1928 років була проведена тарифна реформа згідно з рекомендаціями VII з'їзду профспілок. Ця реформа, проте, не отримала достатньо широкого впровадження в життя у зв'язку з прийняттям першого п'ятирічного плану розвитку економіки СРСР.

На початку 1930-х років політику в сфері заробітної плати і створення відповідного законодавства визначали два основних моменти: здійснення принципу оплати праці в залежності від кваліфікації та виробітку робітника, а також – планування державних фондів заробітної плати кожному підприємству. У країні був взятий курс на розповсюдження відрядної та прогресивної оплати праці, запровадження різних фондів заохочення “передовиків” виробництва [5, 201]. Із цією метою на початку 1930-х років була проведена нова тарифна реформа, яка потягла за собою зміни в законодавстві про працю. При цьому рівень заробітної плати гарантувався лише у випадку виконання існуючих норм виробітку з належною якістю. За невиконання норм із причин, які не залежали від працівника, йому

гарантувалася виплата $\frac{2}{3}$ заробітку; в разі простою не з вини працівника йому виплачувалось від $\frac{1}{2}$ до $\frac{2}{3}$ почасової тарифної ставки, а в разі браку здійснювалася оплата по заниженим розцінкам, або в розмірі $\frac{2}{3}$ почасової тарифної ставки в разі повного браку, допущеного не з вини працівника. У частині преміювання законодавство виходило з того, що премія не могла бути видом постійної гарантованої доплати до нормальної заробітної плати.

У зв'язку із запровадженням економії було переглянуто питання про матеріальну відповідальність робітників та службовців за шкоду, заподіяну підприємству. Згідно постанови ЦВК та РНК СРСР від 12 червня 1929 р. “Про майнову відповідальність робітників та службовців за шкоду, заподіяну ними наймодавцю”, робітники та службовці притягалися до матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну наймодавцю під час виконання службових обов'язків, у розмірі дійсної шкоди, але не більше $\frac{1}{3}$ своєї тарифної ставки, якщо шкода викликана недбалістю або порушенням закону, правил внутрішнього трудового розпорядку, спеціальних інструкцій або розпоряджень наймодавця. У постанові перераховувались і конкретні випадки, коли робітник притягався до обмеженої відповідальності за: пошкодження, знищення або втрату матеріалів та виробів, нестачу грошових коштів, втрату документів, повне або часткове знецінення документів, нестачу матеріальних цінностей. Проте цією ж постановою була встановлена і повна відповідальність у межах повного розміру шкоди і без обмежень у заробітній платі.

У передвоєнний час велика увага була приділена безперервному трудовому стажу, який відігравав роль під час призначення допомоги в разі тимчасової непрацездатності; при нарахуванні пенсії та задля зміцнення трудової і виробничої дисципліни, підвищення ефективності праці. До такого стажу входив не тільки період праці на даному підприємстві або в установі, але й стаж в тому випадку, якщо робітник або службовець переходив з одного підприємства на інше на підставі розпорядження адміністрації господарського органу. Із цією метою були запроваджені заходи морального стимулювання, до яких варто віднести нагороди медалями “За трудову доблесть” та “За трудову відмінність”. Окрім того, 27 грудня 1938 р. Указом Президента Верховної Ради СРСР була запроваджена вища ступінь трудової відмінності – звання Героя Соціалістичної Праці.

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 жовтня 1940 р. “Про порядок обов'язкового перевodu інженерів, техніків, майстрів, службовців та кваліфікованих робітників з одних підприємств або установ на інші” уповноважив народних комісарів СРСР переводити в обов'язковому порядку робітників певної категорії та кваліфікації з одного підприємства на інше, з однієї місцевості в іншу.

Зокрема в Указі підкреслювалося, що переведення не повинно призводити до якого-небудь матеріального збитку особи, яка переводиться,

і тому встановлював такі грошові виплати при переводі: а) оплату вартості проїзду до нового місця роботи самого працівника та членів його сім'ї; б) оплату вартості провозу майна; в) добові за час перебування в дорозі; г) заробітну плату за час перебування в дорозі та ще додатково за шість днів; д) одноразову допомогу для облаштування на новому місці – у розмірі від трьох-, чотирьохмісячної заробітної плати особі, яка переводилася, рахуючи за старим місцем роботи та в розмірі 1/4 місячної заробітної плати цього працівника на кожного члена сім'ї, який від'їжджав разом із ним.

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1941 року “Про режим робочого часу робочих та службовців у воєнний час”, який надав директорам підприємств промисловості, транспорту, сільського господарства та торгівлі право встановлювати з дозволу Раднаркому СРСР обов'язкові понаднормові роботи тривалістю від одного до трьох годин на день. У тому ж Указі було встановлено, що оплата обов'язкових понаднормових робіт повинна здійснюватися в полуторному розмірі.

Разом із тим, виникло дилемне питання про те, чи розповсюдиться ця норма оплати тільки на понаднормові роботи, що проводилися згідно Указу від 26 червня 1941 р., чи й на інші понаднормові роботи, дозволені профспілковими організаціями в попередньому порядку? На практиці профспілкових та господарських організацій було встановлено, що після видання згаданого Указу оплата понаднормових робіт у полуторному розмірі повинна застосовуватися до всіх понаднормових робіт, незалежно від порядку їх виконання. Вважалося, що немає ніяких підстав сплачувати в подвійному розмірі менш важливі понаднормові роботи, дозволені профспілковими організаціями, та оплачувати в полуторному розмірі особливо необхідні та важливі понадурочні роботи, що проводились за рішенням Раднаркому СРСР. Надалі постало питання: чи підлягає в полуторному розмірі оплата тільки перших трьох годин понаднормових робіт або також і наступні години? На практиці це питання було вирішено в тому розумінні, що після видання Указу від 26.06.1941 усі години понаднормових робіт, незалежно від їхньої тривалості, оплачувалися в однаковому полуторному розмірі [8, 98].

Питання про розмір оплати за роботу у вихідні дні залишалося протягом певного часу нез'ясованим. Адміністрація деяких підприємств та установ вважала, що робота у вихідні дні – це різновид понаднормових робіт і тому вона повинна сплачуватися також у полуторному розмірі. Противники цього підходу вважали, що, оскільки в ст. 60 Кодексу законів про працю проводиться розмежування між оплатою понаднормових робіт та оплатою робіт у вихідні дні, робота в вихідні дні повинна, як і раніше, оплачуватися у подвійному розмірі [8, 105].

На з'ясування і роз'яснення цього питання була ухвалена Постанова Раднаркому СРСР від 4 липня 1942 р., згідно з якою інженерно-технічні

працівники цехів (майстри, механіки, технологи, начальники відділень, диспетчера, планувальники, цехові конструктори, нормувальники) за кожний відпрацьований ними вихідний день отримували полуторну або подвійну норму. Це було прийнято як принципове рішення, внаслідок якого оплата робіт у вихідні дні у подвійному розмірі мала вважатися такою, що зникає. Таким чином, і понаднормові роботи, і робота у вихідні дні на той час оплачувалася в полуторному розмірі.

Варто зазначити, що з ненормованим робочим днем оплату за роботу у вихідні дні отримували лише інженерно-технологічні працівники цехів. Решта заводського керівництва, – як-то директор заводу, головний інженер, начальник цеху, – ніякої грошової компенсації за роботу у вихідні дні не отримував.

Робітники і службовці, залучені до трудової повинності, винагороду за роботу отримували від тих організацій, для яких вона виконувалася. Оплата за місцем постійної роботи могла бути збережена за ними в кожному окремому випадку за рішенням Раднаркому СРСР, але не більше 50% ставки, отримуваної ними на підприємстві чи в установі. При мобілізації на оборонні роботи заробітна плата за місцем постійної роботи не зберігалася, згідно Постанови РНК СРСР від 10 серпня 1942 р. [8, 302]. В той час як постійним робітникам та службовцям у разі призову до Червоної Армії виплачувалася допомога в розмірі середнього заробітку за 12 робочих днів, для тимчасових працівників, сезонників, будівельників були встановлені винятки з цього правила. Ці винятки зводилися до того, що робітники та службовці, які відпрацювали не більше шести днів, не отримували взагалі допомоги в разі призову до Червоної Армії; відпрацювавши від шести днів до одного місяця – отримували допомогу в розмірі заробітку за шість днів; і тільки ті, які відпрацювали більше шести місяців отримували допомогу в повному розмірі, тобто середній заробіток за 12 робочих днів.

У зв'язку з цим ВУЦВК роз'яснив, що при підрахунку заробітної плати для обчислення розміру компенсації за невикористану відпустку робочими та службовцями, які виконували роботи в порядку трудової повинності, час перебування на цих роботах був зарахований. Тобто середній заробіток підраховувався лише за час фактичного перебування на даному підприємстві або в установі протягом останніх 12 місяців роботи, згідно Постанова ВУЦВК, затвердженої РНК СРСР 18 листопада 1942 р. [8, 306].

Це роз'яснення застосовувалося також до службовців, які при мобілізації на сільськогосподарські роботи зберегли за місцем служби 50% окладу на підставі постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 13 квітня 1942 р.

Під час радянсько-німецької війни, у зв'язку із нальотом ворожої авіації не тільки на прифронтові, але й на тиллові міста, набула поширення оплата простоїв, викликаних оголошенням повітряної тривоги.

Профспілкові та господарські організації вважали, що подібні простої повинні оплачуватися так само, як і інші простої, що відбулися не з вини працівника. Це означало, що за час простою внаслідок повітряної тривоги працівнику виплачувалася заробітна платня в розмірі половини тарифної ставки погодинника відповідного розряду. Якщо такий простій відбувався в металургійній, гірничій або коксовій промисловості, то оплата здійснювалася у розмірі двох третіх тарифної ставки (ст. 68 Кодексу законів про працю) [9, 205].

Стосовно випадків запізнення на роботу, викликаного повітряною тривоною, то вони, звичайно, вважалися такими, що відбулися з поважних причин. Проте час до моменту початку роботи в таких випадках не оплачувався.

Ще постановою Раднаркому РСФРР від 22 квітня 1935 р. було визнано за необхідне широке впровадження в лікарняну практику науково перевірених у медицині методів переливання крові. Донорство було визнано корисною суспільною функцією та добровільним актом. На підприємстві, установі та навчальному закладі, де працювали або навчалися донори, був покладений обов'язок відпускати їх для відповідних процедур за розкладом, попередньо повідомленому лікарняною установою, а також, у невідкладних випадках, за спеціальним викликом лікарняного закладу. За час перерви в роботі, що відбулася внаслідок виконання донорських функцій, донори на підставі довідки лікарняного закладу, що використовувала їхню кров, зберігався заробіток.

В умовах воєнного часу донорство набуло виключного значення та широко розповсюдилося по всій країні. Постановою від 4 серпня 1941 р. Раднарком СРСР підтвердив правило про збереження середнього заробітку за донорами, які викликалися в робочий час лікарняної установою.

Із 1947 р. відновилася перервана війною практика укладення колективних договорів між адміністрацією підприємства та фабзаводками на підставі постанови Ради Міністрів СРСР від 4 лютого 1947 р. Таке відновлення практики укладення колективних договорів було викликане обставинами, що склалися в післявоєнний час та були спрямовані на забезпечення виконання виробничих планів, підвищення відповідальності господарських й профспілкових організацій за поліпшення матеріально-побутових умов та культурного обслуговування робітників і службовців. Характерною особливістю колективних договорів тогочасного періоду було зменшення долі нормативних положень й розширення конкретних зобов'язань виробничого характеру. Тобто зміст колективного договору змінювався у бік збільшення зобов'язуючих умов, оскільки багато питань умов праці та заробітної плати почали регулюватися в нормативному порядку.

Із метою подальшого зростання продуктивності праці і закріплення кадрів на виробництві за деякими провідними професіями у найважливіших

галузях економіки в 1947 р. були встановлені різноманітні заходи заохочення. Так, наприклад, Рада Міністрів СРСР 10 вересня 1947 р. прийняла Постанову “Про переваги та пільги для підземних робітників, керівників та інженерно-технічних працівників вугільної промисловості та будівництва вугільних шахт” [9, 310]. Постанова передбачала цілу низку пільг, як-то: із забезпечення допомогою в разі тимчасової непрацездатності та пенсійного забезпечення; виплати щорічної одноразової винагороди за вислугу років; зменшення плати за навчання дітей в гірничих навчальних закладах; присвоєння працюючим, які відпрацювали на підземних роботах не менше десяти років та мали особливі заслуги, звання “Почесний шахтар”. Для працівників провідних професій, зайнятих у металургійній, хімічній промисловості, геології та інших галузях виробництва, були встановлені аналогічні заходи заохочення.

5 грудня 1946 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила Постанову про створення фонду директора на промислових підприємствах. Частину цього фонду керівник підприємства мав право витрачати на поліпшення культурно-побутового обслуговування працівників підприємства, видачу індивідуальних премій, придбання путівок у санаторії та будинки відпочинку, надання одноразової допомоги працівникам.

На XX з’їзді КПРС 1956 р. було звернуто увагу на великі недоліки в організації заробітної плати. Відзначалося, що тарифна система через невідповідність вимогам підвищення продуктивності праці втратила своє регулююче значення і в підсумку впливала на зменшення темпів зростання виробництва праці. Однією з причин слабкої організації заробітної плати було те, що ВЦРПС та ЦК профспілок “... перестали займатися безпосередньо питаннями праці та заробітної плати” [10, 49]. Отже, була поставлена вимога створення спеціального органу, який би міг займатися безпосередньо питаннями праці та заробітної плати. Таким органом став Державний комітет праці та заробітної плати. Створення Комітету передбачало подальше встановлення державного контролю та забезпечення єдності у регулюванні основних питань праці та заробітної плати в різних галузях економіки і різних районах країни. У Положенні про Держкомітет праці зазначалося, що всі важливі питання праці та заробітної плати приймаються спільно з ВЦРПС.

Згідно з постановою ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС від 8 вересня 1956 р., на 33% була підвищена заробітна платня низькооплачуваним робітникам і службовцям.

У 1959-1961 рр. у ході впорядкування заробітної плати у виробничих галузях була підвищена мінімальна заробітна платня, а з завершенням упорядкування стало можливим підвищення мінімуму заробітної плати у всіх галузях економіки. Законом СРСР від 11 грудня 1964 р. був встановлений мінімум заробітної плати в 40-50 крб. на місяць. Верховна

Рада СРСР 7 травня 1960 р. прийняла Закон “Про завершення переведу в 1960 р. всіх робітників та службовців на семи-шестигодинний робочий день”. Цим Законом Верховна Рада СРСР погодила розроблені ЦК КПРС, Радою Міністрів СРСР та ВЦРПС заходи по скороченню робочого часу та упорядкуванню заробітної плати. Було встановлено для всіх робітників і службовців робочий день тривалістю не більше семи годин, а для працівників провідних професій, зайнятих на підземних роботах робочий день тривалістю не більше шести годин.

Прийняття 10 грудня 1959 р. постанови Ради Міністрів СРСР “Про обмеження сумісництва по службі” було спрямовано на вдосконалення організації праці робітників і службовців, упорядкування оплати їхньої праці.

Згідно з постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 4 жовтня 1965 р. “Про вдосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва” ВЦРПС прийняв участь у підготовці заходів з упорядкування резерву міністерств та відомств для надання фінансової допомоги підприємствам та господарським організаціям у розробці та затвердженні Типового положення про преміювання працівників промисловості. Цією ж постановою директорам підприємств надано право за згодою з профспілками перерозподіляти кошти між фондом матеріального заохочення та фондом соціально-культурних заходів та житлового будівництва. Практичне значення цієї постанови полягало в тому, що вона передбачала важливі заходи, спрямовані на створення матеріальної зацікавленості працівників не тільки в результатах їхньої індивідуальної праці, але й в суспільних наслідках роботи підприємства, адже цим досягалося збільшенням коштів, що залишалися в розпорядженні підприємства з отриманого прибутку, утворення на підприємствах особливих фондів заохочення, підвищення на цій підставі премій у загальному заробітку працівників.

На початку “брежнєвського періоду” було ухвалено низку нормативних положень, спрямованих на підвищення мінімуму заробітної плати до 60 крб. на місяць робітникам і службовцям усіх галузей. Окремим категоріям робітників постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 26 вересня 1967 р. було передбачено підвищення тарифних ставок до 70 крб. на місяць. Значно було розширено пільги для осіб, які працювали у районах Крайньої Півночі та місць, які прирівнювалися до нього. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 березня 1967 р. був введений п’ятиденний робочий тиждень. До 15 робочих днів була збільшена тривалість відпустки всім робітникам та службовцям, які раніше мали відпустку загальною тривалістю 12 робочих днів.

Таким чином, можна зробити висновок, що бурхливий розвиток трудового законодавства в післявоєнний період підготував сприятливі умови для здійснення повної кодифікації законодавства про працю – кодифікації

загальних всесоюзних норм про працю робітників та службовців в єдиному зведеному законодавчому акті – Основах законодавства Союзу РСР та союзних республік. Вони включали в себе керівні норми для всієї системи радянського трудового законодавства, забезпечували єдність усього законодавства СРСР та союзних республік про працю.

За час після прийняття Основ законодавства про працю з'явилася ціла низка нових нормативних актів, що регулювали умови праці кожної категорії робітників та службовців за певних умов. Серед основних документів: Указ Президії Верховної Ради СРСР від 24 вересня 1974 р. "Про умови праці робітників та службовців, зайнятих на сезонних роботах", Указ Президії Верховної Ради СРСР від 24 вересня 1974 р. "Про умови праці тимчасових робітників та службовців". З метою підвищення продуктивності праці і відповідальності керівників для інженерно-технічного персоналу були затверджені положення про атестацію працівників.

Директивами XXV з'їзду партії було передбачено удосконалення умов праці та її оплати. Держкомпраці та Президії ВЦРПС 3 жовтня 1975 р. затвердив "Рекомендації з організації нормування праці та встановлення нових та зміни діючих норм виробітку, часу обслуговування у виробничих галузях господарства". Адміністрація підприємств та ФЗМКС отримали право на матеріальне стимулювання робітників та службовців за перехід на роботу за технічно обумовленими нормами виробітку; за їх виконання та перевиконання, за час обслуговування; робітників, службовців та інженерно-технічний персонал – за сумісництво професій та посад, розширення зон обслуговування або збільшення обсягу виконаних робіт; підвищення порівняно з плановою продуктивністю праці на підставі розроблених організаційно-технічних заходів та зменшення чисельності персоналу при збереження обсягу виконаних робіт.

XXV з'їзд КПРС схвалив та рекомендував до застосування Типові положення про виробничі бригади та бригадира, що закріпили основні принципи участі працюючих у вирішенні питань нормування, організації оплати праці та розподілу винагороди за умов трудової участі кожного працівника.

Із метою всебічного посилення стимулювання всього колективу робітників та службовців до підвищення продуктивності праці та зацікавлення окремих працівників у збільшенні трудового внеску кожного в загальний підсумок роботи підприємства 8 червня 1977 р. Держкомпраці СРСР спільно з ВЦРПС прийняли постанову "Про затвердження рекомендацій про порядок та умови виплати працівникам підприємств та організацій народного господарства винагороди за спільний результат роботи по підсумках року". 10 грудня 1983 р. Держкомпраці СРСР та ВЦРПС прийняли нові рекомендації, в яких, порівняно з попередніми, не тільки виплачувалася винагорода, але й визначалося коло осіб, які мають

право на отримання винагороди, а також – умови збереження безперервного трудового стажу роботи, залежно від якого визначався розмір винагороди.

Регулювання заробітної плати робітників та службовців в Україні та СРСР здійснювалося у відповідності до принципів та методів, проголошених Конституцією СРСР та Конституцією УРСР.

Стаття 36 Конституції УРСР встановлювала, що згідно з Конституцією СРСР праця робітників та службовців оплачується за їх кількістю та якістю. Заборонялося будь-яке зменшення розмірів оплати праці в залежності від статі, віку, раси та національної приналежності. Принцип оплати праці дозволяв державі здійснювати контроль за ступенями праці та споживання.

Разом із тим працівнику гарантувався мінімальний розмір заробітної плати. Згідно зі статтею 95 Кодексу законів про працю УРСР місячна заробітна платня робітника або службовця не могла бути нижчою встановленого державою мінімального розміру. Так, згідно Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 вересня 1967 р. із 1 січня 1968 р. мінімальний розмір заробітної плати робітників і службовців у всіх без винятку галузях економіки був встановлений у розмірі 60 крб. на місяць. У 1980 р. він становив 70 крб., а 1985-му – 80 крб. на місяць. Якщо працівник пропрацював неповний місяць, то мінімальний заробіток визначався пропорційно відпрацьованому часу.

Виплата винагороди за працю провадилась у грошовому виразі. В окремих випадках, за бажанням працівника, оплату праці можна було провести частково в натуральній формі, що було характерно для кінця 1980-х – початку 1990-х років.

В основі правового регулювання заробітної плати лежав також принцип диференціації, в залежності від професійної освіти та рівня кваліфікації працівника, умов та змісту праці. Стаття 37 Основ законодавства про працю закріпила принципове положення про те, що нормування заробітної плати здійснюється державою за участю профспілкових органів. В умовах “соціалістичного господарювання” заробітна плата регулювалась у масштабах всієї країни централізовано. Це забезпечувало єдність державної політики в галузі оплати праці. Функції по регулюванню заробітної плати здійснювались спеціально уповноваженими державними органами разом або за згодою з профспілковими органами. Основні питання оплати праці вирішувалась спільними постановами ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС.

У державному нормуванні праці велика роль належала Раді Міністрів СРСР, яка затверджувала тарифи, встановлювала порядок створення та виконання фондів матеріального заохочення, запровадження систем заробітної плати, правил розробки та заміни діючих норм виробітку та норм часу.

До компетенції Ради Міністрів України належало встановлення тарифних ставок, сіток та схем посадових окладів щойно створених підприємств, установ, організацій, для яких не було затверджених тарифних ставок.

Значну роль з урегулювання оплати праці проводив Державний комітет із питань праці та соціальних питань СРСР, який видавав постанови, інструкції та роз'яснення з різних питань оплати праці та забезпечував дотримання чинного законодавства про працю. Найбільш важливі постанови та роз'яснення Держкомпраці СРСР приймав спільно або за згодою з ВЦРПС. Певні права в галузі оплати праці надавалися міністерствам та відомствам УРСР. Крім централізованого методу велику роль відігравало і колективно-договірне регулювання заробітної плати.

Праця робітників та службовців за радянських часів оплачувалась почасово або відрядно. Відрядна оплата була індивідуальною та колективною.

Для посилення матеріальної заінтересованості робітників і службовців у виконанні та перевиконанні виробничих планів, підвищенні ефективності і рентабельності виробництва, у зростанні продуктивності праці, поліпшенні якості продукції та економії ресурсів запроваджувалася почасово-преміальна і відрядно-преміальна системи оплати праці. Встановлення почасової або відрядної системи оплати праці, а також затвердження положень про преміювання робітників і службовців проводились адміністрацією підприємства, організації за погодженням з фабричним, заводським, місцевим комітетом профспілки.

Про запровадження нових або зміну чинних умов оплати праці адміністрація підприємства, організації, згідно ст. 103 КЗпП УРСР, зобов'язана була повідомити робітників та службовців не пізніше як за два тижні до їх запровадження.

На додаток до системи оплати праці встановлювалася винагорода робітникам і службовцям підприємств за підсумками річної роботи з фонду, утвореного за рахунок прибутку, одержаного підприємством чи організацією. Розмір винагороди визначався з урахуванням результатів праці робітника або службовця і тривалості його безперервного стажу роботи на підприємстві. Тобто в основі оплати праці велике значення мав безперервний трудовий стаж, який на сьогодні втратив своє юридичне значення.

В цілому в СРСР оплата праці спиралася на три основні елементи: тарифну систему, норму праці та форму оплати праці.

Тарифна система була основною частиною державного нормування оплати праці. Вона розроблялася та затверджувалася централізовано. До її елементів потрібно віднести: Єдиний тарифно-кваліфікаційний довідник робіт та професій робітників, тарифні ставки, схеми посадових окладів, які затверджувалися на державному рівні. Саме така централізація в

регулюванні оплати праці, відсутність диференційованого підходу до оплати на практиці призвели до зрівняння в оплаті праці та зменшення стимулу до праці багатьох працівників.

Джерела та література

1. Абол Р. Тарифная система в СССР / Р. Абол // Трудовое право. – №19(25). – 2005. – С. 36-41.
2. Войтинский И. Трудовое право: Учебное пособие для вузов (краткий курс советского права). – 2-е доп. изд. И. Войтинский. – М.: Юрид. издат, 1928. – 128 с.
3. Волкова О. История развития советского трудового законодательства: Учебное пособие (Всесоюз. юрид. заочный институт) / О. Волкова. – М.: ВЮЗИ, 1986. – 62 с.
4. Вопросы гражданского и трудового права периода Великой Отечественной войны / под. Ред. И. Голякова. – М. – 1944. – 200 с.
5. Вопросы советского государства и права 1917-1957 гг. / под ред. П. Орловского, И. Павлова. – М.: Академия наук СССР, 1957. – 432 с.
6. Кодекс законов о труде УССР. Офиц. текст. – К.: Политиздат Украины, 1972. – 122 с.
7. Сборник важнейших постановлений по труду. Изд-во 1-2 / составитель В. Скалабан. – Ростов на Дону: Молот, 1932. – 192 с.
8. Сборник постановлений об отпусках. – Ростов на Дону: Ростовское областное ведомственное издательство, 1940. – 140 с.
9. Сборник документов и материалов по вопросам труда в период Великой Отечественной Войны (22.06.1944 – январь 1944). – М., 1944. – 378 с.
10. Сборник по истории советского государства и права УССР / под. ред. С. Фунса – Х.: Харьковский государственный университет, 1954. – 159 с.

Олександр Хуткий

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОДАТКОВІ ПРАВОПОРУШЕННЯ В УКРАЇНІ (питання вдосконалення)

Однією із важливих сфер правового впливу на суспільні відносини в державі, які визначають надходження коштів від платників до бюджетів у формі податків і зборів, є регулювання відповідальності за порушення податкового законодавства.

У сучасній Україні актуальним є розв'язання проблем вдосконалення чинного законодавства стосовно відповідальності за вчинення податкових правопорушень. Це стосується і суб'єктів господарювання різних форм власності, і фізичних осіб, які займаються підприємницькою діяльністю, і громадян, які є платниками податків, і посадових осіб контролюючих органів.

На сьогодні законодавчою базою з цих питань є Конституція України, Податковий кодекс України, Кодекс України “Про

адміністративні правопорушення”, Кримінальний кодекс України, Закон України “Про державну податкову службу в Україні” та інші нормативні акти [1-4; 6; 7]. У законодавчих документах, які стосуються податкових правовідносин, найбільш чітко, порівняно з усіма іншими фінансовими правовідносинами, простежуються державно-владна й майнова сторони. Варто зауважити, що в Україні на сучасному етапі простежується доволі високий рівень вияву владного характеру правовідносин у галузі оподаткування, що свідчить про відсутність рівності сторін.

Сукупність норм Податкового кодексу (далі – Кодекс), викладених у статтях ст. 109-116 та 117-128 щодо відповідальності, поділяється на дві групи [2]. Перша група – загальні положення, що містять визначення загального поняття податкового правопорушення, перелік санкцій, правила їхнього застосування тощо. Норми цих статей поширюються на всі випадки порушень податкового законодавства.

Друга група стосується положень, що містять склад конкретних податкових правопорушень та санкції за їхнє вчинення. Кожна з них застосовується у випадку вчинення передбаченого нею правопорушення.

Згідно ст. 109.1 Кодексу податковими правопорушеннями є протиправні діяння (дія чи бездіяльність) платників податків, податкових агентів, та/або їхніх посадових осіб, а також посадових осіб контролюючих органів, що призвели до невиконання або неналежного виконання вимог, установлених Кодексом та іншим законодавством, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи [2]. Це визначення чітко формулює та охоплює вичерпне коло осіб, дії яких кваліфікуються як порушення податкового законодавства. Його законодавче закріплення в Кодексі є досить позитивним тому, адже воно вперше у нашій державі юридично оформлене в податковому праві. Вчинення зазначеними особами порушень законів із питань оподаткування та порушень вимог, встановлених іншим законодавством, тягне за собою відповідальність, передбачену Кодексом та іншими законами України.

Водночас, вивчення положень Кодексу стосовно відповідальності у сфері оподаткування, на нашу думку, свідчить про їхню певну недосконалість. Так, хоча посадові особи контролюючих органів і визнаються суб’єктами податкових правопорушень (особами, які можуть порушити податкове законодавство), однак не визнаються особами, які притягаються до відповідальності за порушення, передбачені статтями Кодексу. Недоліком, як ми вважаємо, є те, що статті 117-128 глави 11, а також інші статті цього законодавчого акта, не містять норм про відповідальність посадових осіб контролюючих органів [2]. Це питання винесене до норм адміністративного та кримінального законодавства.

На наш погляд, суттєвим упущенням, яке потребує більшого законодавчого узгодження та вдосконалення є те, що деякі статті глави

11 Кодексу стосовно відповідальності, передбачають відповідальність осіб, що не є зазначеними у п. 110.1, що призводить до суперечливого трактування цієї норми. Наприклад, за неподання банками або іншими фінансовими установами відповідним органам державної податкової служби в установленій строк повідомлення про відкриття або закриття рахунків платників податків притягуються до відповідальності банки або інші фінансові установи і не в якості платників податків, а саме фінансових установ [2].

Окрім того, на нашу думку, потребує більш чіткого формулювання положення, визначене у ст. 120 Кодексу стосовно того, що в якості суб'єктів відповідних порушень вказані “інші особи, зобов’язані нараховувати та сплачувати податки, збори” [2]. Використання терміну “інші особи” є досить загальним і призводить до множинного тлумачення категорії винних, що може зумовити перевищення повноважень контролюючих органів при застосуванні штрафних санкцій. Тому вважаємо доцільним законодавчо встановити примірний перелік таких осіб, котрий при внесенні змін регулювався б постановами Кабінету Міністрів України, або формувався б унесенням змін до нього через відповідні закони.

Важливим положенням Кодексу стосовно юридичної відповідальності є те, що ним визначено ряд норм, в яких сформульовані ознаки податкового правопорушення та передбачено притягнення до відповідальності (зокрема застосування штрафних санкцій). Згідно вимог Кодексу штрафна санкція (фінансова санкція, штраф) – це плата у вигляді фіксованої суми та/або відсотків, що справляється з платника податків у зв’язку з порушенням ним вимог податкового законодавства та іншого законодавства, контроль за дотриманням яких покладено на контролюючі органи, а також штрафні санкції за порушення у сфері зовнішньоекономічної діяльності [2].

Однак, незважаючи на доволі вичерпне визначення порушень, за які застосовується штраф, у Кодексі пеня не визнається санкцією, тому і не розглядається елементом фінансової відповідальності. На наш погляд, таке положення є суперечливим і не відповідає суті самої пені, оскільки за своєю природою вона фактично є покаранням для порушника. Це впливає з її визначення згідно ст. 162 Кодексу, де пеня визначається як сума коштів у вигляді відсотків, нарахованих на суми грошових зобов’язань, не сплачених у встановлені законодавством строки [2].

Досить принциповою і резонансною нормою Кодексу є те, що, незважаючи на можливість платника податків вирахувати і сплатити штраф самостійно (зокрема при самостійному виявленні факту заниження сум податку минулих податкових періодів), відповідальність за застосування штрафних (фінансових) санкцій та пені покладається на контролюючий орган [2]. Ця особливість податкових норм означає, що контролюючий орган має право і зобов’язаний приймати рішення про застосування штрафних санкцій і забезпечувати їхнє виконання. Тобто, незважаючи на

самостійне виправлення помилок платником та внесення недоплачених коштів до бюджету самостійно, до нього застосовуються штрафні санкції, що певною мірою порушує принцип соціальної справедливості, проголошений у Кодексі щодо побудови системи оподаткування. Вважаємо доцільним вдосконалити цю норму внесенням змін до законодавства.

На часі також внесення змін до Кодексу щодо загальних умов притягнення до фінансової відповідальності, зазначених у ст. 112 [2]. Так, згідно вимог цього законодавчого акта, притягнення до фінансової відповідальності платників податків за порушення законів із питань оподаткування, іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, не звільняє їхніх посадових осіб за наявності відповідних підстав від притягнення до адміністративної або кримінальної відповідальності [2].

Посадові особи платників податків та податкових агентів (тобто працівники юридичних осіб), а також фізичні особи-платники податків за наявності відповідних підстав притягуються до адміністративної або кримінальної відповідальності за їх діяння, що призвели до податкового правопорушення, незалежно від притягнення чи не притягнення до фінансової відповідальності за це правопорушення відповідного платника податків чи податкового агента. Однак у цьому положенні є певна недоречність. Так, у випадках вчинення податкового правопорушення платником податків-фізичною особою можлива ситуація, за якою одна особа за одне правопорушення буде притягнена як до фінансової, так і до кримінальної чи адміністративної відповідальності. Така ситуація, на нашу думку, суперечить ст. 61 Конституції України – “Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення” [1]. Але Кодекс розрізняє фінансову, адміністративну і кримінальну відповідальність як відповідальності різного виду, тому зазначене нами фактичне порушення Конституції ним узаконується.

Положення Кодексу встановлюють відповідальність за правопорушення, яке може вчинятися як у формі бездіяльності, так і у формі активної поведінки (дії):

- неподання платниками податків або іншими особами, зобов’язаними нараховувати та сплачувати податки, збори податкових декларацій (розрахунків);
- несвоєчасне подання платниками податків або іншими особами, зобов’язаними нараховувати та сплачувати податки, збори податкових декларацій (розрахунків).

Тобто Кодексом передбачено, що неподання декларації у строк є закінченою формою правопорушення, а послідує (із запізненням) подання цієї декларації утворює нову форму порушення – подання з порушенням строку (затримка подання). Отже, одна і та ж декларація в

один момент часу не може бути і неподаною, і поданою несвоєчасно однією особою. На наш погляд, таке положення потребує вдосконалення, адже за різні за тяжкістю податкові правопорушення застосовується відповідальність у вигляді однакового розміру штрафу.

Вважаємо також, що на сучасному етапі важливість та гострота висвітлюваної проблеми обумовлена також і неналежною гнучкістю передбачених законодавством засобів відповідальності з боку контролюючих органів, як представників держави. Так, Кодексом визначено значно більші штрафи за несплату податків проти їхніх розмірів, встановлених Законом України від 21.12.2000 №2181-III “Про порядок погашення зобов’язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами”, який діяв до прийняття Кодексу [5]. Окрім того, спрощено підхід щодо тривалості терміну прострочення сплати сум податків, що є не зовсім виправданим. При визначеному до цього Законом України № 2181-III положенні, коли існувала диференціація відповідальності за трьома термінами несплати: до 30 календарних днів – 10% суми податку, від 31 до 90 днів – 20%, а понад 90 днів – 50% розміру податку, чинний Кодекс передбачає розподіл лише за двома термінами прострочення сплати: до 30 та більше 30 календарних днів [2,5].

При цьому Кодексом також підвищено межі штрафних (фінансових) санкцій при повторних фактах таких порушень. Тобто підхід Кодексу в сучасних умовах стосовно відповідальності – просте підвищення сум штрафів до всіх платників податків, незважаючи на різний ступінь вини суб’єкта господарювання (вчинення більш значного чи меншого порушення щодо втрат коштів бюджету).

Водночас тривалий термін у Кодексі України “Про адміністративні правопорушення” не змінюється такий підхід, як визначення розміру адміністративних штрафів, що застосовуються до посадових осіб та громадян, у кількості неоподатковуваних мінімумів заробітної плати (17 грн). Зазначена юридична норма, при застосуванні штрафів, на нашу думку, є застарілою [3]. Це впливає з того, що навіть при десятикратному розміру штрафу це складе 170 грн., що є досить мізерним покаранням для посадової особи підприємства чи установи.

Розв’язання вищезазначених проблем щодо вдосконалення правового регулювання відповідальності за податкові правопорушення потребує проведення в державі більш ґрунтовної законотворчої роботи з аналізу і пошуку додаткових можливостей у роботі з суб’єктами господарювання. При цьому головним критерієм повинно бути: дотримання вимог Конституції України, принципів системи оподаткування, підвищення рівня контролю, доцільність та ефективність застосування заходів відповідальності. Вдосконалення законодавства у цих питаннях повинно сприяти збільшенню надходжень коштів податків і зборів до бюджетів та зменшенню податкових правопорушень.

Джерела та література

1. Конституція України www.rada.gov.ua
2. Податковий кодекс України www.rada.gov.ua
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР) 1984, додаток до № 51, ст.1122.
4. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, N 25-26, ст.131.
5. Закон України від 21.12.2000 № 2181-III “Про порядок погашення зобов’язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами” // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001.
6. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо державної податкової служби та у зв’язку з проведенням адміністративної реформи в Україні // www.rada.gov.ua
7. Закон України “Про державну податкову службу в Україні” // www.rada.gov.ua
8. Практичний коментар до Податкового кодексу України. Міністерство фінансів України // www.rada.gov.ua

Віталій Смаглій

ОСНОВНІ ПИТАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КОЛЕКТОРСЬКИХ ФІРМ В УКРАЇНІ

У сучасних умовах фінансово-економічної кризи, яка переслідує Україну впродовж тривалого часу, склалася така ситуація, коли окремі банківські установи не в змозі ефективно вирішувати проблеми неповернутих кредитів клієнтом банку.

Як вихід із такого становища, банки змушені передавати свої повноваження щодо повернення заборгованості за кредитами на колекторські фірми, компанії тощо.

Сьогодні в Україні за різними даними нараховується близько 100 компаній, які здійснюють колекторську діяльність. Нові кредити надають щорічно, а отже, ринку колекторства є куди зростати. За даними Нацбанку України, станом на 1 серпня 2012 р. обсяги кредитів, виданих банками України, склалися близька 822 млрд. грн.: із них фізичним особам надано майже 181,2 млрд. грн. кредитних ресурсів, інші – 575,2 млрд. грн. – отримали приватні компанії [2, 2]. За офіційними даними, на кінець 2011 р. прострочена заборгованість за позиками населення становила 90 млрд. грн. [2, 2]. Сума боргу поступово зменшується, але це зовсім не означає, що громадяни почали більше отримувати доходів і знову можуть виплачувати кредити. Тому на етапі поглиблення сучасної економічної кризи важливим й актуальним є законодавче впровадження колекторської діяльності в Україні.

Питання, пов’язані з колекторською діяльністю, досліджували науковці Н. Яковлев, А. Нікітюк, К. Ларіонова. Учені, зокрема, порушували питання щодо незаконної діяльності колекторських фірм на фінансовому

ринку України в сучасних умовах та пропонували методи та шляхи врегулювання спорів між боржниками, банками та колекторськими фірмами [1, 1]. Зрештою, проблеми функціонування колекторських фірм та агенцій залишаються не до кінця вирішеними, зокрема, в частину правового механізму їхньої діяльності. Принцип і характер функціонування колекторських компаній постійно змінюється та не є однорідними, адже дії колекторських фірм не є законодавчо закріпленими.

Метою нашої статті є теоретико-методологічне обґрунтування правових засад функціонування колекторських компаній, з'ясування специфіки їх діяльності в Україні.

Колекторство (від англ. collect – “збирати”) – робота спеціалізованої організації з обробки безпечної заборгованості фізичних і юридичних осіб перед банками та іншими кредитними установами, а також – з аналізу вірогідності повернення і здійснення самих процедур по її стягненню.

У Європі цей вид діяльності поширився вже на початку 1980-х рр. Зараз колекторських компаній там більше, ніж банків. У країнах Європейського Союзу їх кількість становить близько 10 тисяч. Фінансові установи не займаються “вибиванням” боргів – на 90-й день неплатежу проблему заборгованості передають колекторському агентству. Останнє допомагає, по-перше, повернути за комісійну винагороду борг банку і, по-друге, отримує можливість купити його з дисконтом, щоб потім повернути собі всі 100% боргу.

У Росії колекторські фірми з'явилися на кілька років раніше, ніж в Україні. Із діяльністю колекторських компаній стикаються також економічні суб'єкти Білорусі. У вітчизняній економіці дії “колекторів” відчуває на собі вже чимало осіб, але парадокс полягає у тому, що їхня діяльність не має законодавчого регулювання.

Діяльність колекторських фірм умовно поділяють на три етапи:

1) включає листування, телефонні розмови та SMS-повідомлення, якими намагаються насамперед переконати боржника добровільно сплатити борг;

2) “колектори” переходять до більш жорстких заходів, коли відбувається безпосередній контакт із боржником. Це можуть бути різні методи – представники колекторських фірм “виловлюють” боржників за місцем проживання рано-вранці або пізно ввечері, коли позичальника найімовірніше можна застати вдома. Йому роз'яснюють наслідки несплати кредиту, повідомляють про можливість відстрочки або реструктуризації боргу, надсилання претензії або копії позовної заяви до суду без фактичного подання позову до суду, звернення до правоохоронних органів із заявами про вчинення боржником злочину (шахрайства) тощо;

3) на цьому етапі колекторські фірми звертаються із позовами до суду щодо заборгованості боржника. Але такий результат для “колекторів”

не є вигідним, оскільки через довгу тривалість судових розглядів, а потім і тривалого виконання рішень вони не досягнуть швидкого й, головне, ефективного результату – повернення “живих” коштів.

В Україні діяльність колекторських фірм відбувається з порушенням багатьох правових норм, які встановлено законодавством.

Відповідно до ч. 1-3 ст. 32 Конституції України ніхто не може зазнавати втручання в особисте і сімейне життя людини, крім окремих випадків, передбачених Конституцією України [3].

Частина 3 ст. 512 Цивільного кодексу України містить положення, згідно з яким кредитор у зобов’язанні не може бути замінений, якщо це встановлено договором або законом. Тому банк повинен укласти договір доручення (комісії) або надання послуг із колекторськими компаніями, що дозволить їм діяти від його імені [4].

У такому випадку банк разом із наданням колекторській фірмі права вчинити певні юридичні дії щодо стягнення з боржника заборгованості передає “колектору” інформацію про клієнта-боржника, що є прямим порушенням норми ст. 1076 ЦК України. Згідно із вказаною нормою банк гарантує таємницю банківського рахунка, операцій за рахунком і відомостей про клієнта. Інформацію про операцію та рахунки може бути надано тільки самим клієнтам або їхнім представникам. Іншим особам, у тому числі органам державної влади, їх посадовим і службовим особам, такі відомості можуть бути надані у виняткових випадках та в порядку, встановленому законом України “Про банки і банківську діяльність”.

Отже, можна зробити висновок, що діяльність колекторських фірм порушує як норми ЦК України, так і Закон України “Про банки і банківську діяльність” щодо банківської таємниці і порядку її розкриття [5].

Закон України “Про внесення змін до Закону України ”Про інформацію”” також стосується діяльності колекторських фірм. Так, “колектори” діють шляхом впливу не тільки на боржника, а й на членів його родини, близьких, співробітників тощо. А ч. 1 ст. 7 зазначеного Закону знову ж таки свідчить про те, що інформація про особу охороняється законом [6].

Банки і колекторські фірми порушують також Закон України “Про захист персональних даних”. Згідно з ч. 5 ст. 6 указанного Закону обробка персональних даних здійснюється для конкретних і законних цілей, визначених за згодою суб’єкта персональних даних, або у випадках, передбачених законами України, у порядку, встановленому законодавством. Отже, є підстави стверджувати, що у даному випадку колекторські фірми та агенції порушують особисту недоторканність громадян України [7].

Таким чином, дії колекторських компаній мають кримінально-карний характер. Більше того, зазначені дії підпадають під злочини, прописані у Кримінальному кодексі України та мають законодавче

врегулювання. Ці статті є вагомими при вирішенні питання щодо незаконної діяльності колекторських компаній.

Водночас, законодавче регулювання (і передовсім правові підстави) діяльності колекторських фірм відсутні в Україні. Класифікатор видів економічної діяльності України (КВЕД) такого виду діяльності не передбачає, а тому колекторські компанії позначають свою діяльність як юридичні або інформаційні послуги.

Проте це не означає, що діяльність “колекторів” є абсолютно незаконною. Загалом у своїх діях вони керуються Конституцією України, ЦК України, Законом України “Про банки і банківську діяльність” та іншими нормативно-правовими актами. Також діяльність колекторських фірм регламентується “Кодексом етики колекторів”. В Україні діє ряд професійних об’єднань “колекторів”, які сприяють розвитку законодавчої бази у сфері колекторських послуг. Так, створюються спеціалізовані навчальні центри, де розробляють і впроваджують ключові правила і рекомендації для учасників ринку, регулюються взаємини в ланцюжку “кредитор” – “боржник” – “колектор”.

В Україні вже були спроби врегулювання колекторської діяльності. Так, робоча група при Міністерстві юстиції України завершила розробку проекту Закону “Про внесення змін до ст. 9 Закону “Про ліцензування деяких видів господарської діяльності””. Згідно із зазначеним законопроектом ліцензуванню підлягатиме діяльність, спрямована “на спонукання здійснення боржником дій з добровільного погашення заборгованості на користь кредитора (колекторна діяльність)” [1, 2].

Отже, ухвалення відповідного акта зумовлене необхідністю спрямування колекторської діяльності у правове русло та контролю за діяльністю, яка безпосередньо зачіпає права, свободу та законні інтереси фізичних осіб. Встановлення організаційних, кваліфікаційних, технологічних та особливих вимог провадження колекторської діяльності шляхом прийняття ліцензійних умов забезпечить дотримання правил поведінки суб’єктами колекторської діяльності і виокремить категорію недобросовісних організацій, що провадять свавільну діяльність, порушуючи права, свободи та законні інтереси громадян.

Особам, які беруть кредити, можна дати такі поради: уважно читати договори про кредити, домовлятися про погашення кредиту тільки з представниками банків, ніколи не пускати “колекторів” до свого приміщення, завжди перевіряти повноваження “колектора” та його дані. Боржник вправі звернутися до правоохоронних органів та суду за захистом своїх порушених прав та інтересів.

На будь-яку дію завжди знаходиться протидія, якою у зазначеному випадку є антиколекторство. Основне завдання антиколекторів – допомогти боржникові. Антиколектор повинен уміло балансувати між

позичальником, що звернувся до нього, з одного боку, і державою, банком, колекторською компанією та судом – з іншого.

Сучасний преїскурант антиколекторських агенцій має приблизно такий вигляд: консультація (150 грн.), вивчення договору (100-350 грн.), написання листа в банк (100-150 грн.), далі пропонується супровід у суді (200-700 грн./день). Можна порахувати, скільки доведеться сплатити боржнику, але в будь-якому разі борг нікуди не зникне.

Щоправда, антиколектор може “розтягнути” виплату відсотків і самого тіла кредиту. Іноді вдається переглянути умови договору, домогтися відміни штрафних санкцій. Однак гарантії позитивного результату – жодної, крім надії на відстрочку.

Отже, у підсумку маємо підстави констатувати, що колекторські компанії сьогодні не можуть спиратися на жоден із правових актів, який би визначав законність їхньої діяльності. В Україні існує потреба прийняття Закону, який би повністю регулював діяльність колекторських фірм. Разом із тим, необхідно розширювати антиколекторську діяльність, яка б надавала правову та іншу допомогу відповідним суб’єктам у боротьбі з “колекторами”.

Джерела та література

1. Мочернюк В.П. Ринок колекторських послуг в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nbuv.gov.ua.
2. Іващенко О.Б. Правові засади колекторства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nbuv.gov.ua.
3. Конституція України // ВВР. – 1996. - № 30. – Ст. 141.
4. Цивільний кодекс України // ВВР. – 2003. – №40-44. – Ст. 356.
5. Про банки і банківську діяльність: Закон України // ВВР. – 1997. №8. – Ст.63.
6. Про внесення змін до Закону України “Про інформацію”: Закон України // ВВР. – 2011. – № 32. – Ст. 313.
7. Про захист персональних даних: Закон України // ВВР. – 2010. – №34. – Ст. 481.

Дмитро Куценко

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІПОТЕКИ ЗЕМЛІ В УКРАЇНІ

Зміцнення державності України на сучасному етапі нерозривно пов’язане з подальшим реформуванням її земельної політики, одним з основних чинників якої є правова регламентація іпотеки земельних ділянок й формування власної системи кредитування під заставу земель. Формування ринкової основи відносин земельної власності обумовлює необхідність юридичного забезпечення гарантій прав власників щодо безперешкодного здійснення прав на землю і серед них – розпорядження земельними ділянками.

Визначальним у системі заходів забезпечення удосконалення правового регулювання земельних відносин є розробка механізму іпотеки земель як умови втілення на практиці фундаментальних положень Конституції України та Земельного кодексу України стосовно реалізації права громадян та юридичних осіб на вільне розпорядження об'єктами приватної власності, в тому числі можливість їх застави для забезпечення виконання власних зобов'язань перед іншими особами-кредиторами.

Слово “іпотека” має грецьке походження і у буквальному перекладі з грецької (*hypoteca*, *hyfothesa*) означає “підставка”, “підпірка”, “підстава”, “застава”. Цей термін був введений в обіг відомим афінським реформатором і законодавцем Солоном на початку VI ст. до н.е. До цього часу в Афінах зобов'язання забезпечувалися особистістю боржника, якому у випадку неплатоспроможності загрожувало рабство. Солон придумав раціональний спосіб перетворення особистої відповідальності на майнову. На прикордонній межі маєтку боржника ставився стовп з написом про те, що вказане майно є забезпеченням претензії кредитора в конкретній сумі. Такий стовп називався іпотекою (підставкою), у переносному значенні це слово стало вживатися для позначення застави.

Початком розвитку іпотеки та іпотечного кредитування в Україні вважається друга половина XIX століття, коли після селянської реформи 1861 р. російський уряд підготував до публікації Положення про міські громадські банки (1862 р.). Через 10 років почав діяти загальнодержавний закон про порядок відкриття кредитних установ земствами (17.05.1872 р.) та Загальні правила про порядок заснування кредитних установ приватними особами (31.05.1872 р.) [1, 100].

Упродовж 70-80-х років XIX ст. в Україні практично завершилося становлення іпотечного кредиту в ринковому його розумінні: 4 травня 1871 р. був затверджений статут Харківського земельного банку, який, на відміну від Херсонського, таки став зразком для інших акціонерних земельних банків. Через рік (08.04.1872 р.) розпочав свою діяльність Полтавський земельний банк. Дещо пізніше (27.02.1905 р.) почали функціонувати Київський і Бессарабсько-Таврійський земельні банки. Крім акціонерних, за ініціативою уряду було прийняте рішення про заснування державних Селянського (1882 р.) і Дворянського (1885 р.) земельних банків. Суттєво змінив свою роботу і створений у 1860 р. Державний емісійний банк, підтримавши наприкінці XIX ст. ідею формування у сільській місцевості широкої мережі дрібних кредитних товариств [1, 95].

Розвиток іпотеки в Україні продовжувався лише до 1917 р., після чого більшовиками була ліквідована приватна власність на землю та засоби виробництва й було скасовано правовий поділ майна на рухоме та нерухоме, отже іпотека як правовий інститут втратила своє значення.

Новий правовий режим функціонування іпотеки в Україні було розпочато з прийняттям 2 жовтня 1992 р. Закону України “Про заставу”, та удосконалено з 1 січня 2004 р., з прийняттям нового Закону України “Про іпотеку”.

Важливе значення для розвитку іпотеки землі має створення необхідних правових передумов, до яких передовсім належать такі:

- правові гарантії приватної власності на землю та наявність правових передумов для функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення;
- правова єдність земельної ділянки та розміщених на ній будівель, споруд і багаторічних насаджень;
- правова безпека іпотеки;
- правове регулювання організації та діяльності іпотечних установ (банків, компаній, тощо).

Очевидно, що без правових гарантій приватної власності на землю про її іпотеку не може бути й мови. В Україні право приватної власності на землю гарантується Конституцією і Земельним кодексом. Однак, реалізувати повною мірою всі правомочності права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення громадянам та юридичним особам заважає заборона відчуження цих категорій земель, встановлена у п.п. 14-15 Перехідних положень ЗК України.

Мораторій на відчуження сільськогосподарських земель з самого моменту встановлення був і залишається об’єктом конструктивної критики українських науковців, оскільки створює штучні перешкоди на шляху реалізації права власності фізичних та юридичних осіб, а отже – стримує розвиток ринку землі в Україні.

Правовою передумовою іпотеки земельних ділянок сільськогосподарського призначення є наявність ефективного механізму звернення стягнення на предмет іпотеки. У разі відміни мораторію, передбаченому ЗК України, ця процедура могла б мати такий вигляд:

1) іпотекодержатель звертається до суду з позовом про визнання його права на звернення стягнення на предмет іпотеки або до нотаріуса для вчинення виконавчого напису [2] і на підставі отриманого виконавчого документа звертається до виконавчої служби;

2) виконавча служба організовує реалізацію земельної ділянки (предмета іпотеки) на прилюдних торгах шляхом залучення на конкурсній основі спеціалізованих організацій. Право вибору спеціалізованої організації належить іпотекодержателю [2].

З економічними та правовими передумовами тісно пов’язані інституційні, а саме: 1) становлення спеціалізованих іпотечних установ, випуск ними іпотечних цінних паперів; 2) наявність широкої мережі кадастрових служб і організація державної реєстрації прав на нерухоме майно; 3) розвиток сфер нотаріальних послуг, оціночної та страхової діяльності.

Із перерахованих інституційних передумов наявними є лише мережа кадастрових служб, а також страхові, оціночні та нотаріальні послуги.

Спеціалізовані іпотечні земельні установи та механізми здійснення ними рефінансування на даний момент в Україні відсутні, так само, як і практично відсутня правова база, яка б опосередковувала їхню діяльність.

Питання створення спеціалізованих іпотечних земельних банків, які б надавали кредитні ресурси під заставу земельних ділянок та розташованої на них нерухомості, здійснювали контроль за цільовим використанням кредитів і рефінансування на ринку цінних паперів вже не один рік порушуються в юридичній та економічній літературі.

Створення спеціалізованих земельних (іпотечних) банків має ряд переваг. Спеціалізація банку на одному із видів діяльності означає зменшення кількості ризиків, що неминуче виникають при провадженні банківської діяльності: наявність надійного забезпечення у вигляді іпотеки на земельні ділянки (для яких не характерні різкі коливання у зміні ціни), належне використання землі як природного ресурсу, відповідно до її цільового призначення, що передбачає наявність у власника стабільного доходу від такої діяльності, яка спрямовується на погашення основної суми кредиту та додаткових платежів. До того ж, спеціалізовані іпотечні банки не є тими банками, основну частку пасивів яких становлять депозитні вклади населення, що можуть бути відкликані в будь-який момент. Крім того, ці банки володіють довгостроковим ресурсом, необхідним для надання іпотечного кредиту, встановлення іпотеки на нерухоме майно та випуску іпотечних цінних паперів під гарантоване забезпечення.

Окремої уваги заслуговує Державний земельний банк. Варто зауважити, що вперше ідея створення подібного банку була “зафіксована” на законодавчому рівні у ч. 4 Розділу IX “Прикінцеві положення” Земельного кодексу України, введеного у дію 1 січня 2002 р. Кодекс містить доручення Кабінету Міністрів України протягом 6 місяців розробити і подати на затвердження Верховної Ради України проект Закону України “Про державний земельний (іпотечний) банк”. Однак, дане доручення протягом більше як 10 років виконане не було, хоча на розгляд Верховної Ради України відповідні законопроекти вносилися неодноразово.

18 вересня 2012 р. проект Закону України “Про внесення змін до Закону України ”«Про банки і банківську діяльність» щодо Державного земельного банку” був розглянутий Верховною Радою України у першому і другому читанні з незначним інтервалом у часі та прийнятий в цілому. Законопроектом передбачено надання Державному земельному банку права здійснювати операції із земельними ділянками та майновими правами щодо них відповідно до законодавства України в сфері земельних відносин та свого статуту. Тобто Державний земельний банк наділяється правом купувати і продавати земельні ділянки, передавати їх в оренду та

інше користування, а також у відповідності із Законом України “Про банки і банківську діяльність” можливе розширення його повноважень, а саме – у наданні традиційних банківських послуг, зокрема кредитів.

Проте, на певні зрушення можна сподіватися лише за умови, що законодавство України буде істотно “скориговане” під завдання діяльності банку, для чого необхідно ініціювати внесення до нього значних змін. Адже, згідно зі ст. 13 Конституції України “земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об’єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією”. Частиною 5 ст. 116 Основного Закону країни встановлено, що управління об’єктами державної власності здійснює Кабінет Міністрів України відповідно до закону. Отже, Конституція України передбачає, що розпорядження землями державної власності від імені держави-власника можуть здійснювати лише органи влади. А Державний земельний банк є державною юридичною особою, яка чинним земельним законодавством не наділена правами щодо розпорядження землями. Тому діяльність банку зі здійснення земельних транзакцій суперечитиме насамперед Конституції України.

Основними напрямками вдосконалення інституту іпотеки землі мають бути: прийняття законодавчих актів щодо забезпечення функціонування ринку землі та завершення намічених заходів щодо створення первинного ринку землі в Україні; подальша розробка правової бази здійснення державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обмежень; налагодження системи підготовки професійних оцінювачів земельних ділянок та іншої нерухомості на рівні регіонів (створення спеціальних навчальних закладів); вдосконалення механізму звернення стягнення на предмет іпотеки; прийняття законодавчих актів щодо забезпечення діяльності спеціалізованих фінансово-кредитних установ; організація випуску іпотечних цінних паперів та впровадження механізмів рефінансування; розробка національних програм кредитування сільського господарства; розробка відповідних механізмів правового забезпечення примусової іпотеки та інші.

Джерела та література

1. Красикова О.М. З історії іпотечного кредитування в Україні / О.М. Красикова // Фінанси України. – 1998. – №4. – С. 94-104.
2. Про іпотеку [Електронний ресурс] : Закон України, від 05.06.2003 р. № 898-IV. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/898-15>.
3. Земельний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України, від 25.10.2001 р. № 2768-III. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.
4. Про заставу [Електронний ресурс] : Закон України, від 02.10.1992 р. № 2654-XII. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2654-12>.

Віталіна Корнійчук

ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ ПРАКТИК СКЛАДАННЯ БУХГАЛТЕРСЬКОГО БАЛАНСУ НА ФІНАНСОВУ ЗВІТНІСТЬ В УКРАЇНІ

Основним документом фінансової звітності у всіх країнах є бухгалтерський баланс підприємства, який є головним джерелом інформації про фінансово-майновий стан підприємства для всіх зацікавлених користувачів. Вплив міжнародних підходів до формування балансу важливий через тісний зв'язок нинішніх принципів оформлення фінансової звітності в Україні за міжнародними стандартами.

Незважаючи на відмінності у назві та побудові балансу (в США – балансовий звіт, у Росії – бухгалтерський баланс; іноді його ще називають звітом про фінансовий стан), в його основу у будь-якій країні покладено основне рівняння бухгалтерського обліку, що відображає взаємозв'язок між активами, пасивами (зобов'язаннями) та власним капіталом [1, 182].

Однією з відмінностей побудови бухгалтерського балансу в Україні із зарубіжними країнами є форма розташування активу та пасиву – вертикальна чи горизонтальна – та групування статей. Порядок розміщення статей в балансі може значно варіюватися. Зокрема, у горизонтальній формі – актив ліворуч, пасив праворуч – баланс подається в Бельгії, Італії, Німеччині, Португалії, Росії, США, Україні, Франції тощо.

Відповідно до МСБО 1 “Подання фінансових звітів” кожному підприємству, базуючись на характері своєї діяльності, потрібно самостійно вирішувати: подавати чи не подавати поточні та не поточні активи й поточні та не поточні зобов'язання у вигляді окремої класифікації в балансі [2, 45]. Якщо підприємство вирішить не робити цієї класифікації, варто подавати всі активи та зобов'язання в порядку їхньої ліквідності [3, 89].

Загальноприйнятими у міжнародній практиці принципами побудови бухгалтерського фінансового обліку на підприємстві є:

- ведення обліку у межах власника (підприємства), що є відособленою юридично, самостійною субстанцією суспільних відносин;
- відображення економіко-правового стану та зміни цього стану підприємства в суспільстві як самостійної субстанції на основі теорії

- двоїстості (подвійності), з одного боку, як сукупності майна (активів, носіїв вартості), а з іншого – як сукупності конкретних правовласників вкладників своїх коштів (пасивів, носіїв права власності на активи;
- вартісне вимірювання активів та пасивів за історичною собівартістю на момент оцінки в національній валюті;
 - принцип індивідуалізації та персоніфікації господарських фактів на рахунках. Рахунок, як принцип, характеризується відображенням за всіма характеристиками, які визначені законодавчо стосовно кожного об'єкта індивідуально та кожного суб'єкта (право власника) персонально;
 - принцип доказовості господарських фактів – як явищ та процесів. Сьогодні принцип доказовості за чинними в Україні законами відбувається у трьох формах та за трьома етапами;
 - принцип безперервності (історизму);
 - періодизація даних. Цей принцип вимагає визначення періоду, за який повинні бути визначені кінцеві результати щодо стану майна та власності за відповідними об'єктами (активами) та суб'єктами (пасивами-правовласниками) [4, 126].

На мою думку, саме глобалізація ринків товарів і капіталів останнім часом істотно підвищила вимоги до якості публічної бухгалтерської (фінансової) звітності. Застосування МСФЗ (Міжнародні стандарти фінансової звітності) покликане зробити фінансову звітність різних організацій порівнювану й корисну для прийняття економічних рішень. Звітність містить дані про минулі фінансові результати, про поточне фінансове становище, що дозволяє аналітикам оцінити перспективи економічного розвитку та майбутні ризики. Проте інформація, у фінансової звітності, складеній за МСФЗ, неспроможна задовольнити потреби будь-яких користувачів. Принципи підготовки й складання фінансової звітності припускають, що фінансове становище, залежить від наявних у розпорядженні підприємства економічних ресурсів, розміщення і ліквідності, здібності адаптуватися до змін довкілля, визначається звітним бухгалтерським балансом.

Джерела та література

1. Економічний аналіз / За ред. А.Г. Загороднього. – Л.: Вид-во Національного ун-ту “Львівська політехніка”, 2005. – 428 с.
2. МСБО №1 “Подання фінансових звітів”
3. Демченко Т.А. Автоматизація бухгалтерського обліку: Технології використання ДЦП 1С Бухгалтерія. – Умань: ТОВ “Аналітик”, 2003. – 82 с.
4. Лишиленко О.В. Бухгалтерський фінансовий облік. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 528 с.

Ірина Антонова

ОСОБЛИВОСТІ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВ МОЛОЧНОГО СЕКТОРУ

Одним із найбільш актуальних завдань сучасного розвитку економіки України є створення умов ефективного і динамічного переходу до ринкових відносин. При цьому дуже важливою є реорганізація надмірної концентрації і монополізації виробництва, удосконалення організаційних і структурних відносин, перегляд застарілих командних економічних зв'язків і методів керування.

Стратегічне управління – це процес розробки стратегій і управління організацією для успішної її реалізації. Організації і керівники, які мислять стратегічно, дивляться вперед і визначають напрямок, в якому вони хочуть рухатися. Незважаючи на свою впевненість у тому, що бізнес, як і керівники, повинен працювати добре і прямо зараз, аби безпечно почуватися у майбутньому, управлінців цікавить більш широкий спектр проблем, з якими вони стикаються, і більш загальний напрямок, в якому вони повинні рухатися, щоб вирішувати ці проблеми.

У ході дослідження діяльності та стратегічного управління підприємств молочного сектору було виявлено, що для успішної діяльності підприємств в умовах ринкових відносин постає питання якісного та ефективного планування діяльності. Підприємства розробляють стратегію своєї поведінки на ринку, вивчають конкурентів, виявляють свій потенціал, визначають вплив внутрішнього та зовнішнього середовища.

Перехід економіки до ринкових відносин спричинив ускладнення в діяльності кожного підприємства, незалежно від форми власності, галузі й напрямів прикладання зусиль, правового статусу. Мірою ускладнення зовнішнього середовища, змін технології виготовлення молочної продукції, поява нових завдань висуває на перший план необхідність застосування ідеології стратегічного управління.

Загальноприйняті характеристики стратегічного управління стосуються західних фірм, які функціонують в умовах розвинутих ринкових відносин. Тому перенесення ідеології стратегічного управління західних фірм на ґрунт української економіки потребує детального врахування особливостей кожної галузі. Аналіз стану й динаміки трансформаційних процесів дає змогу визначити особливості методології стратегічного управління стосовно суб'єктів господарювання в Україні.

Стратегічне управління нерозривно пов'язане зі зміною обставин й умов, що зумовлює застосування ситуаційного підходу.

Визначаючи послідовність процедур у процесі стратегічного управління, ситуаційний підхід враховує конкретні особливості на фіксований момент часу, а також – динаміку змін за певний інтервал часу.

Завдяки ситуаційному підходу можна розширити базу знань менеджерів для прийняття стратегічних рішень, шляхом творчої трансляції позитивного управлінського досвіду за методом аналогії.

Особливості ситуаційного підходу мають враховуватися під час здійснення підпроцесів стратегічного управління. По-перше, унікальність ситуаційного підходу дає змогу застосувати його у визначенні та реалізації стратегії для кожного конкретного суб'єкта господарювання, оскільки кожен із них неповторний і відрізняється від інших.

По-друге, така особливість ситуаційного підходу, як необов'язковість формалізованої мети, цілком підходить до визначення місії й стратегічних цілей, оскільки місія і стратегічні цілі мають якісний характер і слабо структуровані.

По-третє, динамічна зміна ситуацій в середовищі підприємства утруднює постановку і розв'язання завдань оптимізації. У стратегічному управлінні стверджувати, що вироблена стратегія оптимальна, немає сенсу, тому що стратегія – це напрям розвитку, розрахований на перспективу, і тому те, що тепер здається оптимальним, через тривалий час може не бути таким.

По-четверте, застосування ситуаційного підходу до динамічної зміни ситуацій цілком характерне для стратегічного управління. Це пов'язане як із внутрішнім, так і з зовнішнім середовищами суб'єкта господарювання, які володіють об'єктивною здатністю до постійних змін.

По-п'яте, така особливість ситуаційного підходу, як наявність свободи волевиявлення, характерна для стратегічного управління, бо і стратегічним аналізом, і визначенням місії та цілей, а також прийняттям рішень щодо вибору стратегії та їх виконанням займаються менеджери, котрі мають власні інтереси й цілі та здатні діяти на власний розсуд.

Перелічені особливості ситуаційного підходу дають змогу сформувати стратегію будь-якого суб'єкта господарювання з максимальним наближенням до ситуацій, що складаються на ринку його діяльності.

Основна проблема реалізації стратегії полягає в тому, що вони можуть орієнтувати систему управління підприємством молочного сектору на концентрацію на якомусь одному напрямі і виконувати зобов'язання тільки перед одною зацікавленою групою.

Наполегливість у реалізації стратегії має на увазі свідоме зобов'язання вищого керівництва направляти ресурси й енергію організації на досягнення лідируючого положення на ринку. Компаніям молочного сектору, у яких вищому менеджменту не вдалося налаштувати співробітників на досягнення високих цілей, ніколи не досягти “вершин”, оскільки працівники не мають стимулів до додаткових зусиль і розвитку свого потенціалу.

У процесі реалізації готової продукції одним з основних недоліків, що впливають на виникнення незадоволеного попиту, є вузький асортимент готової продукції. Тому з метою скорочення незадоволеного попиту рекомендується проводити заходи щодо поліпшення якості

продукції і розширення асортименту. Для стимулювання збуту продукції підприємства рекомендується надавати знижки постійним покупцям.

Важливим є підвищення вимог та застосування вхідного контролю за якістю сировини та матеріалів, які надходять від постачальників.

Для ефективного розроблення стратегії підприємств молочного сектору необхідно розробляти такий план дій:

1. Надання найвищого пріоритету розробці й виконанню стратегічних дій, що забезпечують конкурентне становище протягом тривалого часу. Сильна постійна конкурентна позиція дає результати рік за роком, у той же час при спрямованості на досягнення квартальних і річних фінансових цілей вона швидко зникає. Найліпшим шляхом збереження довгострокової прибутковості підприємства є стратегія, що підсилює довгострокову конкурентоспроможність підприємства.

2. Добре розроблена і виконана конкурентна стратегія, створює репутацію і визнану позицію в галузі; часто мінлива стратегія, націлена на освоєння короткострокових ринкових можливостей, приносить лише незначні вигоди.

3. Необхідно уникати стратегій, що являють собою компроміси між низькими витратами і широкою диференціацією і між широкою і вузькою ринковою нішею. Компромісні стратегії рідко приводять до стійкої ринкової переваги чи виняткової ринкової позиції.

4. Інвестування засобів у стійку конкурентну перевагу. Це єдиний найбільш надійний шлях досягнення прибутковості, вищої за середній рівень.

5. Потрібно уникати стратегій, здатних забезпечувати успіх тільки в найбільш сприятливих умовах.

6. Необхідно бути обачним у зрізанні цін без досягнення витратної переваги. Тільки низьковитратний виробник може перемагати за рахунок зниження цін упродовж тривалого періоду часу.

7. Потрібно виходити на найбільш значні відмінності в якості чи сервісі, чи особливостях виконання при використанні стратегії диференціації.

Головними перевагами стратегічного управління є:

- зв'язок поточних рішень із майбутніми результатами, організоване осмислення рішень (усупереч спонтанному прийняттю) з прогнозуванням їхніх наслідків;
- орієнтація на пошук альтернативних варіантів досягнення цілей, тобто допустимих цілей у межах визначених цілей та наявних обмежень;
- визначення можливостей і загроз, сильних та слабких сторін діяльності підприємства, врахування їх при встановленні цілей і формулюванні стратегій для забезпечення впливу на ці аспекти вже сьогодні;
- свідома підготовка майбутнього і до майбутнього;
- розподіл відповідальності не лише між напрямками діяльності, а й між поточною та майбутньою діяльністю.

Переваги стратегічного управління не реалізуються самі по собі. Як кожне явище, стратегічне управління має характеристики, які в разі їх невдалого використання можуть зашкодити розробці та впровадженню стратегічних планів.

Недоліками стратегічного управління є:

- підміна змісту стратегічної діяльності формою, забюрократизованість процедур розробки стратегій і планів;
- надвитрати часу для розробки стратегічних планів, що проявляється в запізненні реакцій на зміни в середовищі;
- розрив між стратегічною та поточною діяльністю, сподівання, що наявність стратегії вже забезпечує її здійснення;
- завищення очікувань, розробка нереалістичних планів, які не враховують специфіки об'єкта планування та можливостей (у тому числі – швидкості) здійснення змін;
- сподівання на знаходження “панацеї” від негараздів і спрямування на неї всіх сил, і ресурсів, а не застосування системного підходу для реалізації стратегічної діяльності.

Навіть якщо підприємства обійшли всі “пастки”, вони можуть не досягти очікуваних результатів, що пояснюється помилками в організації планової діяльності.

Головні недоліки практичного застосування системи стратегічного управління:

- відсутність необхідної інформації для прийняття стратегічних рішень та розробки стратегічних планів; як наслідок, спостерігається низький рівень обґрунтованості планових документів;
- відсутність альтернативних планів;
- недостатнє використання науково-методичного арсеналу управління: сценаріїв і методів ситуаційного підходу;
- слабо розвинена система поточного аналізу, контролю та коригування стратегічних планів;
- догматична гіперболізація значення цифрових показників;
- недосконала система стимулювання працівників, які беруть участь у розробці та виконанні стратегічних заходів;
- недостатній рівень організаційного, соціально-психологічного та фінансового забезпечення стратегічного управління.

Дослідження переваг і недоліків стратегічного управління є основою для подальшого його вдосконалення. Останніми роками цей процес було спрямовано на виявлення так званих “бар’єрів” стратегічного управління та формулювання найпоширеніших заходів щодо їх усунення.

В умовах України теорія і практика стратегічного управління не знайшли широкого розповсюдження.

Більшість керівників не мають потреби у виробленні довгострокових стратегій, помилково вважаючи, що в сучасних умовах неможливо

вирішувати перспективні питання. Хоча саме стратегічне мислення і такий інструмент, як стратегічне управління, є найважливішим чинником успішного виживання фірми в конкурентній боротьбі.

Відсутність орієнтирів, місії і цільової спрямованості розвитку організації, можливості розпізнавання поведінки зовнішнього середовища організації й адекватного на неї реагування, а також здатності активно впливати на це середовище, роблять фірму безпомічною сьогодні й безперспективною завтра.

Отже, необхідно враховувати, що при стратегічному управлінні процес виконання робить активний зворотній вплив на планування, що ще більш підсилює значимість фази виконання. Тому організація в принципі не зможе перейти до стратегічного управління, якщо в ній створена, нехай навіть дуже гарна, підсистема стратегічного планування і при цьому немає передумов чи можливостей для створення підсистеми стратегічного виконання. Вибір стратегії і її виконання є основними частинами стратегічного управління. Стратегія в стратегічному управлінні розуміється як довгостроковий, якісно визначений напрямок розвитку організації.

Вироблення стратегії допускає з'ясування поточної стратегії й аналіз портфеля продукції. Вибір стратегії пов'язаний зі станом ключових факторів, до яких відносяться сильні сторони галузі і підприємства, мета підприємства, її місія, інтереси вищого керівництва, фінансові ресурси підприємства, кваліфікація працівників, зобов'язання підприємства, ступінь залежності від зовнішнього середовища, фактор часу.

Джерела та література

1. Буряк П.Ю., Римар М.В., Бець М.Т., Карпінський Б.А. Фінансово-економічний аналіз : Підручник для студентів вищих навч. Закладів / Під ред. П.Ю.Буряка, М.В.Римара. – К.: Професіонал, 2004. – 520 с.
2. Гадзевич О.І. Основи економічного аналізу і діагностики фінансово-господарської діяльності підприємств. Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2004. – 180 с.
3. Лифиц И.М. Теория и практика оценки конкурентоспособности товаров и услуг. – 2-е изд. доп. и испр. – М.: Юрайт, 2005. – 224 с.
4. Матвійчук А.В. Аналіз та прогнозування розвитку фінансово-економічних систем із використанням теорії нечіткої логіки: Монографія. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 208 с.
5. Немцов В.Д., Довгань Л.Є., Сініон Г.Ф. Менеджмент організацій: Навч. посібник. – К: ТОВ “УВПК “ЕксОб”, 2003.
6. Нестеренко Ж.К., Череп А.В. Економічний аналіз фінансово-господарської діяльності підприємства: Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів. – К.: ЦНЛ, 2005. – 122 с.
7. Савицька В. Актуальні проблеми розвитку ринку молока і молочних продуктів // Економіка АПК. – 2011. – № 11. – С. 102-138.
8. Чабан Г.В. Молочна промисловість: стан, проблеми і перспективи // Економіка АПК. – 2010. – № 5. – С. 51-56.
9. Шило В.П., Верхоглядова Н.І., Ільїна С.Б., Темченко А.Г. Аналіз фінансового стану виробничої та комерційної діяльності підприємства: Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів. – К.: Кондор, 2005. – 238 с.

ОРГАНІЗАЦІЙНІ СТРУКТУРИ УПРАВЛІННЯ

Науково обґрунтоване формування організаційних структур управління – актуальне завдання сучасного етапу адаптації господарюючих суб'єктів до ринкової економіки. У нових умовах необхідно широко використовувати принципи і методи проектування організації управління на основі системного підходу.

Без розвитку методів проектування структур управління ускладнюється подальше вдосконалення управління і підвищення ефективності виробництва, оскільки:

1) у нових умовах у цілому ряді випадків не можна оперувати старими організаційними формами, які не задовольняють вимогам ринкових відносин, створюють небезпеку деформації самих задач управління;

2) комплексний підхід до вдосконалення організаційного механізму раніше багато в чому був підмінений роботою по упровадженню і використуванню автоматизованих систем управління;

3) створення структури повинне спиратися не тільки на досвід, аналогію, звичні схеми і інтуїцію, але і на наукові методи організаційного проектування;

4) проектування найскладнішого механізму – механізму управління – повинне покладатися на фахівців, що володіють методологією формування організаційних систем.

При розробці принципів і методики проектування структури як застиглому набору органів, відповідних кожній спеціалізованій функції управління передовсім потрібно включати систему цілей і їхній розподіл між різними ланками. Сюди відноситься склад підрозділів, які перебувають у певних зв'язках і відносинах між собою; розподіл відповідальності. Важливими елементами структури управління є комунікації, потоки інформації і документообіг в організації. Організаційна структура – це поведінкова система, це люди і їхні групи, що постійно вступають у різні взаємостосунки для вирішення загальних завдань.

Така різносторонність організаційного механізму несумісна з використанням яких-небудь однозначних методів – формальних чи неформальних. Тому необхідне поєднання наукових методів і принципів формування структур (системного підходу) з великою експертно-аналітичною роботою, вивченням вітчизняного і зарубіжного досвіду. В основу всієї методології проектування структур має бути покладено спочатку цілі, а потім – механізм їхнього досягнення.

Системність самого підходу до формування структури виявляється в такому порядку:

1. Не випустити з уваги жодну з управлінських задач, без рішення яких реалізація мети виявиться неповною;

2. Виявити і пов'язати стосовно цих завдань всю систему функцій, прав і відповідальності по вертикалі управління – від генерального директора підприємства до майстра ділянки;

3. Досліджувати і організаційно оформити всі зв'язки і відносини по горизонталі управління;

4. Забезпечити органічне поєднання вертикалі і горизонталі управління.

Дослідження впливу зовнішнього середовища на проектування організації включає такі етапи:

I. виявлення і опис елементів зовнішнього середовища (вхід, вихід, технології, знання);

II. виявлення основних взаємозв'язків між елементами зовнішнього середовища, включаючи елементи прямої дії;

III. визначення ступеня різноманітності елементів зовнішнього середовища (зміни, визначеність, зворотний зв'язок);

IV. проектування кожного елемента організаційної структури з урахуванням зовнішнього середовища, в якій даний елемент функціонуватиме;

V. формування механізму управління з урахуванням специфіки елементів організаційної структури і її зовнішнього середовища.

До останнього часу методи побудови управління, характеризувалися надмірно нормативним характером, недостатньою різноманітністю, що приводило до механічного перенесення застарілих організаційних форм у нові умови. Нерідко апарат управління на самих різних рівнях повторював одні й ті ж схеми. Із наукового погляду дуже вузьке трактування одержували власне базові чинники формування структур: чисельність персоналу замість мети організацій; постійний набір органів замість зміни їхнього складу і комбінації в різних умовах.

Одним із головних недоліків методик була їхня функціональна орієнтація, суворе регламентація процесів управління, а не їхніх результатів. Тому мета і взаємозв'язки різних ланок системи управління мають більш важливе значення, ніж строге встановлення їхньої функціональної спеціалізації. Це особливо виразно виявляється при вирішенні проблем, пов'язаних із створенням корпорацій, акціонерних товариств, фінансово-промислових груп, із комплексним рішенням проблем якості продукції тощо.

Системний підхід, надаючи важливе значення науково обгрунтованому визначенню функції управління і нормативів чисельності, як частини загального процесу формування організаційно-управлінської структури, орієнтує дослідників і розробників на більш загальні принципи проектування організацій. Тобто він припускає початкове визначення системи мети організації, яка обумовлює структуру задач і зміст функцій апарату управління.

Основне призначення більшості виробничих організацій з погляду суспільства визначається метою задоволення ринкової потреби в виробленій продукції і послугах. Разом із тим, відповідність між системою мети і організаційною структурою управління не може бути однозначною.

В єдиній системі повинні розглядатися і різні методи формування організаційних структур управління. Ці методи мають різну природу, кожний з них окремо не дозволяє вирішити усі практично важливі проблеми і повинен застосовуватися в органічному поєднанні з іншими.

Ефективність побудови організаційної структури не може бути оцінена одним показником. З одного боку, тут варто враховувати, наскільки структура забезпечує досягнення організацією результатів, відповідних поставленим перед нею виробничо-господарським цілям, з іншого – наскільки її внутрішня побудова і процеси функціонування адекватна об'єктивним вимогам до їх змісту, організації і властивостям.

Кінцевим критерієм ефективності при порівнянні різних варіантів організаційної структури є найбільш повне і стійке досягнення мети. Однак довести цей критерій до практично застосовних простих показників, як правило, неможливо. Тому доцільно використовувати набір нормативних характеристик апарату управління: його продуктивність при переробці інформації; оперативність прийняття управлінських рішень; надійність апарату управління; адаптивність і гнучкість. При виникненні проблем необхідно формулювати чисельність персоналу як критерій економічної ефективності, відповідно до якого має бути забезпечена максимізація результатів по відношенню до витрат на управління. Чисельність апарату управління, повинна бути об'єктивно обґрунтованою для того, щоб у всій повноті забезпечити рішення задач, витікаючих із мети організаційної системи.

Процес формування організаційної структури включає формулювання цілей і задач, визначення складу і місця підрозділів, їхнє ресурсне забезпечення (включаючи чисельність працюючих), розробку регламентуючих процедур, документів, положень, що закріплюють і регулюючих форм, методів, процесів, які здійснюються в організаційній системі управління.

Увесь цей процес можна організувати за трьома великими стадіями:

- Формування загальної структурної схеми у всіх випадках має принципове значення, оскільки при цьому визначаються головні характеристики організації, а також – напрями, за якими має бути здійснено більш поглиблене проектування і організаційної структури, й інших найважливіших аспектів системи (здатність переробки інформації).

- Розробка складу основних підрозділів і зв'язків між ними – полягає в тому, що передбачається реалізація організаційних рішень не тільки в цілому за великими лінійно-функціональними і програмно-цільовими блоками, але й аж до самотійних (базових) підрозділів апарату

управління, розподілення конкретних завдань між ними і побудови внутрішньоорганізаційних зв'язків. Під базовими підрозділами розуміються самостійні структури одиниці (відділи, бюро, управління, сектори, лабораторії), на які організаційно розділяються лінійно-функціональні і програмно-цільові підсистеми. Базові підрозділи можуть мати свою внутрішню структуру.

– Регламентація організаційної структури – передбачає розробку кількісних характеристик апарату управління і процедур управлінської діяльності. Вона включає: визначення складу внутрішніх елементів базових підрозділів (бюро, груп і посад); визначення проектної чисельності підрозділів; розподіл задач і робіт між конкретними виконавцями; встановлення відповідальності за їхнє виконання; розробку процедур виконання управлінських робіт у підрозділах; розрахунки витрат на управління і показників ефективності апарату управління в умовах проектованої організаційної структури.

Коли потрібна взаємодія багатьох ланок і рівнів управління, розробляються специфічні документи, які називаються органіграмами. Органіграма є графічною інтерпретацією процесу виконання управлінських функцій, їхніх етапів, що описує розподіл організаційних процедур розробки і ухвалення рішення між підрозділами, їхніми внутрішніми структурними органами й окремими працівниками. Побудова органіграми дозволяє пов'язати процес раціоналізації технологічних маршрутів та інформаційних потоків із впорядкуванням взаємозв'язків між структурними елементами системи управління, що виникають при організації узгодженого виконання її завдань і функцій. Вони фіксують лише організацію управлінського процесу у вигляді розподілу повноважень і відповідальності за забезпечення, розробку і ухвалення управлінських рішень.

Джерела та література

1. Мальська М.П. Корпоративне управління: підручник / М.П. Мальська, Н.Л. Мандюк, Ю.С. Занько. – К.: Знання, 2012. – 348 с.
2. Вяткин В.Н., Хэмптон Д.Д., Казак А.Ю. Принятие финансовых решений в управлении бизнесом. – М.; Ек.: “Изд. Дом Ява”, 2004.
3. Гудзь О.Є. Рубцов В.С. Мистецтво бізнесу або управління бізнесовими проектами: Навч. посібник. – К.: Планета людей, 2006. – 159 с.
4. Семенов Г.А., Семенов А.Г. Организация и планирование хозяйственной деятельности на предприятии: Монография. – Запорожье: ЗГИА, 2001. – 174 с.

Вікторія Ларіонова

ВПЛИВ МУЗИКИ І КОЛЬОРІВ НА ЕМОЦІЙНІ СТАНИ ЛЮДИНИ

Наше життя буває досить насиченим різними подіями та інформацією емоційного складу. Розглядаючи аспект рівноваги емоційного світу людини, варто зазначити, що він є особливо значущим і в роботі викладачів. Неправильно сказане слово, конфліктні ситуації та взаємини мають надто негативні наслідки. Як відомо, маленькі негаразди-мікроподії є більш стресовими у житті, ніж макроподії. Уявіть собі ситуацію, коли ви кожен день на роботі переживаєте конфліктну взаємодію з колегою. Причин може бути багато і це вже питання другого порядку. А першорядне питання полягає в тому, як же налаштуватися на позитивне світобачення й допомогти собі, щоб проаналізувати ситуацію? Тут можна згадати навіть класичного барона Мюнхаузена, який тонучи, сам витягнув себе із болота.

Сучасні психологи дають багато порад щодо приведення себе до рівноваги і ми пропонуємо у своїй доповіді колірний і музичний шляхи. Цілющий вплив музики на організм людини був помічений ще на зорі цивілізації. Містичними легендами пояснювалося покращення самопочуття і настрою, зменшення болісних відчуттів, страху, повернення людині бадьорості, енергії під дією чаруючих звуків музики.

Зауважмо, що мистецтво і музика діють двома шляхами на організм людини: збуджують або ж заспокоюють. Відомі історичні факти нам доносять події минулого, які заставляють нас замислитися над впливом музики: перед першою світовою війною увесь світ переживав за океанічний лайнер “Титанік”, який потерпів катастрофу, наскочивши на величезний айсберг. Треба, мабуть, зрозуміти ту паніку, яка охопила людей, надто в той момент, коли стало зрозумілим, що навіть не всі жінки й діти спасуться у шлюпках. У цей час (неймовірно!) на верхню палубу зайшли музиканти, які грали у лайнерському ресторані по вечорах, і почали грати 3-ю симфонію Бетховена – героїчну симфонію, героїчного композитора. Смертельно поранений “Титанік” гинув повільно, він не хотів розлучатися з життям. Та сотні людей, які знали що гинуть, чули музику, яка укріплювала їхню волю, виявляла їхню стійкість перед горем. Музика Бетховена звучала піднесено та велично, заглушаючи шум води та крики людей. Вона звучала до тієї хвилини, поки хвилі не накрили палубу разом із музикантами.

Яким чином впливає музика на людину? З медицини відомо, що нервова та м’язова система людини мають здатність “засвоювати ритм”:

відбувається стимуляція фізичних процесів в організмі. Музика “вміє” підлаштовуватися під роботу внутрішніх органів, наприклад, ритми маршу вирівнюють роботу серця, якщо воно дуже швидко б’ється, він підбадьорює і мобілізує сили, а військова людина може тривалий час не втомлюватись у поході. Вальс має заспокійливу, цілющу дію.

Уважається, що найсильніші емоційні почуття виникають у людей з середнім рівнем музичної культури, тому що вони не такі критичні, як професійні музиканти. Чому б цим не скористатись у хвилини емоційної напруги? *Музична та танцювальна терапія* нам пропонує прослуховування класичних й сучасних творів за відомим “рецептом”: спочатку прослухати музику, на яку схожий ваш настрій, а потім – за вибором легку чи важку, класику, рок чи попсу. А відомий вид розслаблення та гармонізації емоцій – *аутотренінг* – допомагає розслабити м’язи та врегулювати серцеву і дихальну систему.

Але не будь-яка музика сприятливо впливає на організм людини. Сьогодні уяву підлітків і молоді полонить музика масової культури (рок, реп, поп та ін.). Під час перегляду типового сучасного відео-кліпу поєднання мерехтливого зображення (кольорів, образів, сцен) із гучною ритмічною музикою допомагає “втекти” від буденності, опинитися в іншій “уявній” реальності. Однак спеціалісти переконливо доводять, що сучасна музика не завжди позитивно впливає на емоційну сферу особистості, що тільки формується. Цей жанр масового мистецтва може викликати спрощені емоційні стани, посилення агресивності. Музикознавець Христофор Рюгер вважає придатною для психотерапії тільки класичну музику і категорично відхиляє сучасну поп- і рок-музику. Причому найкращий ефект виявлено тільки під час дії програм, створених на основі милозвучних класичних і народних мелодій. Спеціалістами доведено, що від дратівливості неврозів допомагає музика Чайковського. Від мігрені – “Весняна пісня” Мендельсона, “Туморески” Дворжака, “Американець у Парижі” Гершвіна. Головну біль знімає “Полонез” Огіньського, нормалізує сон – сюїта “Пер Гюнт” Гріча. Кров’яний тиск і серцеву діяльність нормалізує “Весільний марш” Мендельсона. Піднімає настрій і позбавляє від депресії – джаз, блюз, соул, каліпсо, реччі.

Усе життя нас супроводжує також колір. Ще в утробі матері ми сприймаємо червоно-рожеве свічення, в якому знаходимося. Колір значно впливає на нас: притягує нас і до нас, змушує робити покупки та викликає різноманітні емоції, зумовлює раптові почуття і навіть фізіологічні реакції, від припливу крові до почуття холоду. Російський психіатр Бехтерев був переконаний, що вміло підібрана кольорова гама впливає на нервову систему більше, ніж ліки. Ще раніше у єгипетських храмах археологи знайшли приміщення, конструкція яких була налаштована на той чи той колір спектру. І давні лікарі, визначивши яких емоцій людині бракує, – “купали” його у потоках цілющих промінців.

Колір має хвильову енергетичну природу. А значить – ми відчуваємо його; найчастіше це відбувається несвідомо. Нерідкими є випадки, коли сліпі люди, відчуття яких надзвичайно загострені, щоб компенсувати відсутність зору, здатні розрізняти кольори через дотик. Світ райдуги відкривається перед людиною не одразу: спочатку відкриваються так звані довгохвильові кольори – червоний, помаранчевий, жовтий та зелений. А потім – короткохвильові – зелений, голубий та фіолетовий. Довгохвильовість – характеристика кольору у сонячному спектрі, яку вивчає фізика.

Відомий лікар ранньомодерної доби Парацельс виписував ліки пацієнтам й обов'язково казав якого вони повинні бути кольору. А для ран, в залежності від типу травми, використовував пластирі різного кольору. Ще один знавець людської душі Ісак Ньютон склав окремий атлас, де описав взаємозалежність між кольором, темпераментом та здоров'ям людини. Він уважав, що сонячні промені допомагають ліпшому засвоєнню їжі, а жовтий – лікує печінку і зменшує болі.

Кольорова гама впливає на працездатність, залежно від виду трудової діяльності та її характеру. Великий Гете, коли писав свої твори, користувався окулярами різного кольору. Він говорив, що червоний та жовтий колір веселять людину, дають більше енергії, а синій викликає сум. Мислитель був першим, хто розробив “Вчення про кольори”, яке стало основою для подальших наукових розробок сучасних науковців. Відомо, що колір впливає на ритм серця, частоту дихання, тиск та напругу у м'язах. Наприклад, у жовтій кімнаті пульс нормальний, у блакитній – трохи повільний, а у червоній – помітно збільшується. Якщо перед заміром сили жаття руки опромінити руку людини червоним або помаранчевим світлом – показники сили значно підвищуються. Цікаво, що в електричному освітленні відсутні деякі кольори сонячного спектру і це може бути причиною багатьох захворювань. Американський психолог Джейкоб Ліберман працював із двома групами студентів – у сонячній кімнаті та при електричному освітленні. Результати: при електричному освітленні у студентів виникли проблеми зі здоров'ям, а в іншій групі нормалізувався тиск, підвищилась успішність і працездатність.

На початку XX ст. почали з'являтися наукові кольоротерапевтичні методики. У 1903 р. дослідник Фінсен отримав Нобелівську премію за розробку впливу кольорів. Тоді за допомогою синього кольору почали лікувати безсоння, готували пацієнтів до важких операцій. Сьогодні впливовою є теорія Макса Люшера, відомого швейцарського психолога. Вона називається “Кольоровий тест Люшера” й використовується педагогами, психологами, психіатрами в усіх країнах світу. Найскладніший стиль використання – у психіатричній і судовій практиці. Втім, окрім безпосереднього використання кольору, існують психологічні,

дуже дієві техніки кольоротерапії – методу психологічного лікування з метою розслаблення, зняття стресів, підняття настрою та тонусу за допомогою кольорів.

Вплив кольору однаковий для всіх, незалежно від статусу, віку та рівня інтелекту. Водночас ставлення до певного кольору може залежати від культурно-історичних традицій та обрядів етносу. Також ефект від впливу певного кольору залежить від значення цього кольору і того, з чим він асоціюється у конкретної людини. Розглянемо дію деяких кольорів і нагадаємо, що вони діють на вегетативну й нервову системи, на психіку і мислення людини.

Червоний – асоціюється із гарним настроєм, пожежею, любов'ю, але сильне насичення цим кольором може бути причиною агресії, після чого людині важко стримувати емоції. Природно агресивним людям не радять носити цей колір, але він є ідеальним варіантом для занадто м'яких та безвольних людей.

Помаранчевий – асоціюється з радістю, теплом, осінню, стимулює апетит, пробудження, є найактивнішим стимулятором енергії та віри в себе, здійснення задуманого, створює почуття благополуччя, а найбільш сприятливим та лікувальним для нашої психіки є у поєднанні із зеленим.

Жовтий – асоціюється зі спокоєм, світлими і приємними почуттями, підвищує самооцінку.

Зелений – асоціюється зі спокоєм, рівновагою і надією, гарно підтримує нервову систему й зір, знімає втому і напругу.

Блакитний – асоціюється зі спокоєм, благополуччям і стабільністю, колір прохолоди та деякої пасивності людини й водночас це – колір творчості та індивідуальності.

Синій – його дуже багато на нашій Землі! І він є символом вічності, спокою та таємниці, стимулює мислення й викликає почуття стабільності, підходить для демонстрації професійного іміджу, знімає тиск та заспокоює.

Чорний – знаковий колір та необов'язково символізує страшне чи містичне: з давніх здавен цей колір відповідав за жіночу сутність, її містичну сторону, вважається кольором досягнень й елегантності, але може навіювати депресивні думки.

Білий – нейтральний, підходить не всім, зволожує та пом'якшує шкіру, може підняти тонус у похмурий день і допомагає подолати скутість.

Сірий – колір стабільності, реалізму та респектабельності, це колір бізнесу у сучасному світі, колір контролю емоцій.

Можливостей використання кольору велика кількість. Найпростіший варіант – використовувати потрібний колір у своєму одязі або інтер'єрі. При цьому, наприклад, в одязі використання кольору може бути видно або не видно оточуючим.

Наведені характеристики кольорів мають свою силу в тому випадку, якщо вони є доповненням до вашого темпераменту. Погодьтеся, в який би зелений чи сірий колір не одяглася балакуча чи агресивна людина, її нічим не спинити. У такому разі колір буде дисонансним із внутрішнім почуттям та може призвести до психічних розладів.

На кольори реагують не тільки люди, а й рослини та тварини: наприклад, квасоля при білому та червоному світлі успішно цвіте, а при зеленому та синьому – гине. Салат-латук під червоним склом росте в чотири рази швидше, а під синім – учені помітили незначне його зростання.

Отже, колір чинить дуже великий вплив на наше емоційне життя. Врешті-решт, існує таке поняття як “чути колір”. Це – коли, кожному кольору відповідає певна музична нота. Це явище неможливо конкретно описати для кожного певного кольору, але не знайдеться жодної людини, яка стала б шукати вражень від яскраво-жовтого на басових клавішах роялю.

Отже, наш невеличкий екскурс до світу музики і кольорів дає можливість переконалися в думці, що емоційне переживання – це джерело духовного світу особистості. Оскільки людина – істота емоційна, то емоційні переживання і почуття є невід’ємними від духовного світу особистості. І подеколи саме твори мистецтва формують нашу емоційну культуру, культуру естетичних почуттів і смаків, духовну культуру нашого буття.

Джерела та література

1. Введение в музыкотерапию / Под ред. Г.-Г. Декер-Фойгт. – СПб.: Питер, 2003.
2. Базима Б.А. Взаимосвязь цветовых предпочтений и идентификации с цветом. // Материалы конференции “Актуальные вопросы практической психологии и логопедии в учреждениях образования и охраны здоровья Украины”. – Харьков, 1998. – С. 106-109.
3. Бажин Е.Ф., Эткинд А.М.: Цветовой тест отношений (ЦТО). Методические рекомендации. – Л., 1985. – 18 с.

Костянтин Любченко

ВИКОРИСТАННЯ КОМП'ЮТЕРА ПРИ НАВЧАННІ НЕЙРОННОЇ МЕРЕЖІ ЗА МЕТОДОМ ХЕББА

За допомогою нейронних мереж вирішуються різноманітні задачі:

- класифікація – визначення категорії або групи, до якої належать вхідні значення;
- розпізнавання образів – ідентифікація структури або шаблону даних;
- реалізація пам'яті, в тому числі задача контекстної адресації пам'яті;
- прогнозування, наприклад, діагностика хвороби за її симптомами, визначення наслідків на основі відомих причин;
- оптимізація – пошук найкращої структури обмежень;
- фільтрація – виділення корисного сигналу з фонового шуму, відкидання несуттєвих компонентів сигналу [1].

Перші роботи в області нейромережного навчання виконувалися під впливом психологічної теорії навчання тварин: канадський фізіолог і нейропсихолог Д. О. Хебб у 1949 році припустив, що навчання біологічних істот пов'язано з модифікацією синапсів в мозку. Він показав, що багаторазове збудження синапсу призводить до підвищення його чутливості та ймовірності його збудження у майбутньому. Якщо певний стимул багаторазово призводить до активізації групи клітин, то між цими клітинами виникає сильний асоціативний зв'язок. Тому в майбутньому подібний стимул призведе до збудження тих же зв'язків між нейронами, що в свою чергу забезпечить розпізнавання.

Оскільки більшість сучасних алгоритмів навчання нейронних мереж виросла з концепції Хебба, у початковому процесі актуальним є розгляд витоків цієї теорії із використанням комп'ютера.

Виділяють два типи навчання Хебба – без вчителя і з учителем. Розглянемо алгоритм навчання без вчителя. Ваги нейрона в цьому випадку настраюються за формулою:

$$\Delta W = c * f(W, X) * X,$$

де c – коефіцієнт швидкості навчання (зазвичай $0 < c \leq 1$),

f – активаційна функція:

$$f(W, X) = \text{sign}(W * X) = \begin{cases} -1, & \text{якщо } W * X < 0, \\ 1, & \text{якщо } W * X \geq 0, \end{cases}$$

W – вектор вагових коефіцієнтів,

X – вектор значень вхідних сигналів з множини $\{-1, 1\}$.

Для демонстрації зазначеного навчання Хебба без вчителя автором розроблена інтерактивна програма, вміст вікна якої під час процесу навчання зображено на рис. 1.

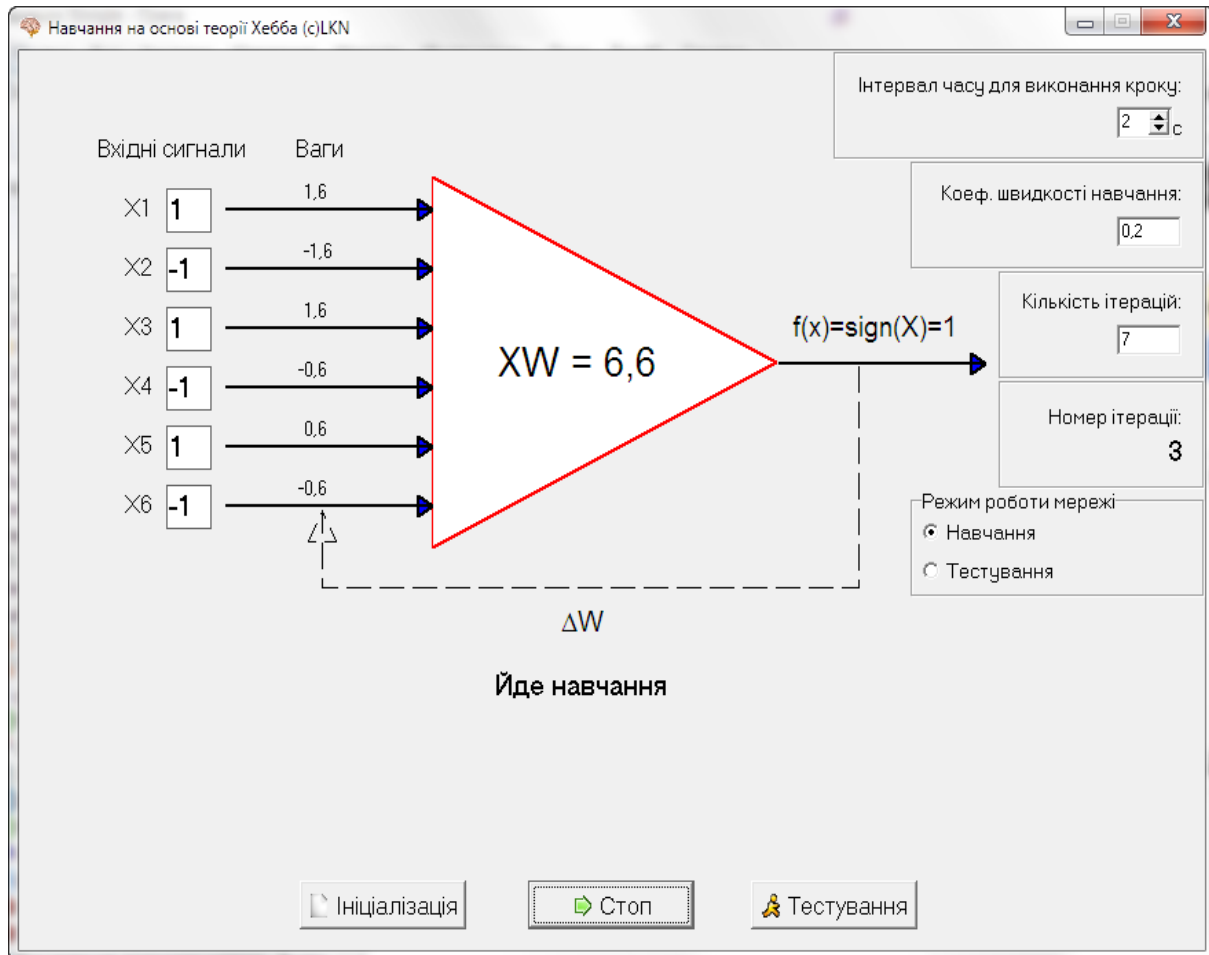

Рис. 1. Програма навчання нейронної мережі на основі теорії Хебба.

Дана програма має два режими роботи – навчання та тестування (використання) – і гнучкі настройки, що сприяє кращому розумінню матеріалу і більш якісному засвоєнню знань учнями (студентами).

За допомогою цієї програми можна моделювати метод перетворення відгуку мережі від безумовного стимулу до умовного (навчання І. П. Павлова) [1].

Джерела та література

1. Люгер, Джордж, Ф. Искусственный интеллект: стратегии и методы решения сложных проблем, 4-е издание.: Пер. с англ. – М.: Издательский дом "Вильямс", 2003. – 864 с.

Борис Онищенко, Оксана Супруненко, Ігор Сиволовський

РОЗШИРЕННЯ ТЕХНОЛОГІЇ OPEN MP НА МОВУ ПРОГРАМУВАННЯ ADA

Сучасні технології розробки паралельних програм пропонують різні підходи до розпаралелювання послідовних програм, які різняться за ідеєю розбиття елементів програми на паралельно виконувані та продуктивністю паралельного виконання. На особливу увагу заслуговують засоби, що дозволяють швидко «розпаралелити» вже розроблену послідовну програму, шляхом додавання до її вихідного коду спеціальних інструкцій, за допомогою яких середовище компіляції сформує паралельний варіант коду та відповідний виконуваний файл. До засобів такого типу належить технологія OpenMP [1, 2], яка була розроблена для мов програмування C, C++ та Fortran виявилась настільки вдалою, що зроблено кілька спроб адаптувати її для інших мов програмування. Зокрема в межах проекту PascalABC.NET реалізовано підтримку найбільш вживаних директив OpenMP [3] в середовищі програмування PascalABC.NET. В роботі [4] показано можливість адаптації технології OpenMP для мови програмування Ада.

У мові Ада реалізовані власні засоби для розробки паралельних програм, до яких належать задачі (Tasks) та захищені модулі (Protected Units) [5, 6], за допомогою яких можна розробити паралельну програму будь-якої складності. Однак використання вбудованих засобів розпаралелювання мови Ада може в деяких випадках надмірно ускладнити процес розробки програмного забезпечення та зробити текст програми недоступним для розуміння та аналізу. До таких випадків можна віднести програмування чисельних алгоритмів та алгоритмів, в яких проводиться обробка великих масивів даних, тощо. Альтернативними при розпаралелюванні подібних алгоритмів є засоби, що реалізовані у технології OpenMP.

Як показано в [4], кожній директиві OpenMP можна поставити у відповідність певну комбінацію мовних конструкцій мови Ада так, що отримана після перетворення програма матиме паралельну структуру, і, відповідно, буде більш ефективно працювати на багатопроцесорних комп'ютерах. У даній роботі показана можливість введення директив, аналогічних до директив OpenMP, в мову програмування Ада, проведений аналіз можливих способів заміни директив паралельними мовними конструкціями та представлена загальна послідовність дій при переході від послідовної Ада-програми з директивами OpenMP до паралельної Ада-програми.

Директиви OpenMP організовані таким чином, що не впливають на роботу послідовної програми. Зокрема, в мовах C/C++ директиви OpenMP позначаються у вигляді вказівок препроцесору:

```
#pragma omp <директива> [<опція> [[,] <опція>]...]
<послідовність операторів>;
```

а в мові Fortran – це спеціального виду коментарі:

```
!$omp <директива> [<опція> [[,] <опція>]...]
<послідовність операторів>
!$omp end <директива> [<опція> [[,] <опція>]...].
```

Всі складні інструкції мови Ада мають початок та кінець, наприклад, `if <логічний вираз> then <послідовність операторів> end if;` [5, 6]. Тому більш доцільно було б організувати директиви OpenMP у мові програмування Ада подібно до того, як це зроблено у мові Fortran, тобто за допомогою коментарів спеціального виду:

```
--omp <директива> [<опція> [[,] <опція>]...]
<послідовність операторів>
--omp end <директива> [<опція> [[,] <опція>]...].
```

У даній роботі розглянуті варіанти заміни конкретних директив OpenMP на паралельні конструкції мови Ада, зокрема представлений варіант заміни директиви `parallel`.

Перед початком розпаралелювання лінійної програми визначають кількість доступних процесорних елементів, використовуючи відповідні функції пакетів `system.multiprocessors` або `Ada.Environment_Variables`.

Паралельна робота виділеного директивою `parallel` фрагменту програми забезпечується за допомогою задач. Весь фрагмент розміщується у програмному блоці (`declare`). У середині блоку об'являється задачний тип з одним входом. Тіло задачного типу містить паралельний фрагмент програми. На наступному кроці необхідно організувати одночасну роботу декількох екземплярів об'явленого задачного типу. Це можна зробити, наприклад, за допомогою масиву, елементами якого є задачі. За допомогою входу і механізму рандеву, кожній задачі передається її ідентифікаційний номер.

Іншим способом передачі ідентифікаційного номеру в задачу є використання дискримінанту в об'явленні задачного типу. У такому випадку вхід для передачі номера непотрібен, але механізм створення та активації задачі дещо зміниться.

Можливо також використовувати модуль захищеного типу, який містить поточне значення ідентифікаційного номеру, передає його запитом та нарощує. Цей модуль можна помістити в окремий пакет, що дозволить покращити зрозумілість тексту основної програми, та дасть можливість використовувати один і той же опис для різних паралельних фрагментів, по мірі їх розміщення в програмі.

Останній спосіб, на нашу думку, є найбільш вдалим, тому що він не потребує організації додаткових циклічних структур. Захищений же модуль займає тільки ресурси в пам'яті комп'ютера і не використовує процесорних ресурсів.

Таким чином, представлена можливість реалізації директив OpenMP у програмах на мові Ада є перспективною, за зразком директиви `parallel` можна розробити представлення усіх інших директив технології OpenMP, а також програму автоматичної модифікації послідовного програмного коду з директивами у програмний код, що містить паралельні конструкції мови Ада.

Джерела та література

1. OpenMP Application Program Interface Version 3.0 May 2008. [Електронний документ]. Режим доступу: <http://www.openmp.org/mp-documents/spec30.pdf>. Перевірено: 18.07.2012.
2. Антонов А.С. Параллельное программирование с использованием технологии OpenMP. – М.: Изд-во МГУ, 2009. – 76 с.
3. Малеванный М.С. Реализация директив OpenMP для языка Pascal ABC.NET. Магистерская диссертация. – Ростов-на-Дону, 2011. – 52 с.
4. Stpiczynski P. Ada as a language for programming clusters of SMPs. – Annales UMCS Informatica AI 1, 2003. – P.P. 73-79.
5. Ada Reference Manual ISO/IEC 8652:2007(E) Ed. 3. [Електронний документ]. Режим доступу: <http://ocw.unican.es/enseanzas-tecnicas/programacion-en-lenguaje-ada/otros-recursos-2/RM-Final.pdf>. Перевірено: 18.07.2012.
6. Гавва А. «Адское» программирование. Ada-95. Компилятор GNAT. [Електронний документ]. Режим доступу: <http://www.ada-ru.org/V-0.4w/index.html> Перевірено: 18.07.2012.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Антонова Ірина Володимирівна – викладач кафедри маркетингу Східноєвропейського університету економіки і менеджменту

Бережна Наталія Олександрівна – аспірантка кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Боримський Віталій Володимирович – аспірант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Владига Ольга Миколаївна – викладач Львівського вищого професійного училища комп'ютерних технологій та будівництва

Гарнага Валентин Павлович – старший науковий співробітник відділу історії краю ХХ – початку ХХІ ст. Черкаського обласного краєзнавчого музею

Гоцуляк Віктор Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Данилевський Валерій Вікторович – директор Інституту інформаційних та інноваційних технологій в освіті Східноєвропейського університету економіки і менеджменту

Згіблов Сергій Олександрович – співробітник прокуратури Городищенського району Черкаської області

Івангородський Костянтин Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Ігнатенко Юлія В'ячеславівна – студентка ННІ історії і філософії ЧНУ ім. Б. Хмельницького

Касян Андрій Іванович – аспірант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Кісіль Світлана Аркадіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Корнійчук Віталіна Вікторівна – старший інспектор із навчально-методичної роботи Коледжу економіки і управління Східноєвропейського університету економіки і менеджменту

Кронгауз Владислав Олександрович – студент ННІ історії і філософії ЧНУ ім. Б. Хмельницького

Кузнецова Людмила Валеріївна – старший викладач кафедри правознавства Східноєвропейського університету економіки і менеджменту

Куценко Дмитро Миколайович – викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського університету економіки і менеджменту

Ларіонова Вікторія Валентинівна – викладач Коледжу економіки і управління Східноєвропейського університету економіки і менеджменту

Ластовська Оксана Леонідівна – старший науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська»

Любченко Костянтин Миколайович – старший викладач кафедри інтелектуальних систем прийняття рішень Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Масненко Віталій Васильович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Михайлюк Юрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Мойсієнко Василь Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри держано-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Новак Анна Валеріївна – аспірантка кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Онищенко Борис Олегович – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри програмного забезпечення автоматизованих систем Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Отземко Василь Миколайович – аспірант кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін ЧНУ ім. Б. Хмельницького

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки, культурології та історії Полтавського університету економіки і торгівлі

Присяжнюк Юрій Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Прокопенко Віта Валеріївна – викладач кафедри маркетингу Східноєвропейського університету економіки і менеджменту

Різник Юлія Миколаївна – аспірантка кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Сєряков Олександр Анатолійович – здобувач кафедри українознавства Полтавської державної аграрної академії, старший слідчий з особливо важливих справ слідчого управління Державної податкової служби в Полтавській області

Сиволовський Ігор Михайлович – викладач кафедри інтелектуальних систем прийняття рішень Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Смаглій Віталій Андрійович – старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського університету економіки і менеджменту

Степанов Максим Юрьєвіч – здобувач кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Супруненко Оксана Олександрівна – кандидат технічних наук, доцент кафедри інтелектуальних систем прийняття рішень Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Товстопят Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Східноєвропейського університету економіки і менеджменту

Хуткий Олександр Володимирович – старший викладач кафедри правознавства Східноєвропейського університету економіки і менеджменту

Чуб Григорій Григорович – здобувач кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Шамара Сергій Олександрович – кандидат історичних наук, директор Коледжу економіки і управління Східноєвропейського університету економіки і менеджменту

Шаравара Тамара Олексіївна – доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Полтавської державної аграрної академії

Шевченко Марія Миколаївна – студентка ННІ історії і філософії ЧНУ ім. Б. Хмельницького

Якименко Микола Андрійович – доктор історичних наук, професор кафедри філософії, історії та педагогіки Полтавської державної аграрної академії

ЗМІСТ

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

Ірина Петренко ЄЛИЗАВЕТА МИЛОРАДОВИЧ – ФУНДАТОРКА НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ	3
Світлана Кісіль Т. Г. ШЕВЧЕНКО, ЯК КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН	9
Віталій Масненко «ІСТОРІЯ ХВОРОБИ» В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО ЯК БІОГРАФІЧНИЙ НАРАТИВ. ЧАСТИНА ПЕРША	12

ЗАСІДАННЯ В СЕКЦІЯХ І КОМІСІЯХ

Історико-філософська секція Історична комісія

Костянтин Івангородський ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У СУЧАСНІЙ БІЛОРУСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	21
Максим Степанов ПРАВОСЛАВНІ ПУБЛІЦИСТИ В ПОЛЕМІЦІ НАВКОЛО БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ (КІНЕЦЬ XVI - ПОЧАТОК XVII ст.).....	27
Анна Новак М. ГРАБОВСЬКИЙ І П. КУЛІШ: НАУКОВІ ТА СВІТОГЛЯДНІ ВЗАЄМОВПЛИВИ.....	35
Валентин Гарнага ОБРАЗ ПРОМЕТЕЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА І ЛЕСІ УКРАЇНКИ	40
Юрій Михайлюк СЕЛЯНСТВО ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО З ПОГЛЯДУ Д. ІЛОВАЙСЬКОГО	47
Ольга Владига АРХЕОГРАФІЧНА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ.....	51

Віктор Гоцуляк

ВНЕСОК ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО У РОЗВИТОК
ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА АРХІВОЗНАВСТВА :
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ 55

Оксана Ластовська

ПЕРШИЙ ЕТАП РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ І МОНАСТИРІВ В УКРАЇНІ 63

Віталій Боримський

ВАРШАВСЬКА УГОДА 1920 р. ТА ЇЇ РЕЗОНАНС У ПОЛЬСЬКОМУ
СУСПІЛЬСТВІ 67

Тамара Шаравара

ОЦІНКИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ УКРАЇНИ
В ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ 71

Олександр Сєряков

РЕФОРМА АДВОКАТУРИ 1864 РОКУ В ОЦІНКАХ РАДЯНСЬКОЇ
ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ 75

Сергій Згіблов

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ ЩОДО СТАРООБРЯДЦІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(постановка проблеми) 78

Юрій Присяжнюк

“ТУТЕШНІ” У ПОДІЯХ СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1863–1864 рр.
НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ 80

Андрій Касян

ОБРАЗ ВОЛОСНОГО ПИСАРЯ В ТВОРАХ Г. КВІТКИ-
ОСНОВ’ЯНЕНКА ТА М. АСТИРЄВА 84

Юлія Різник

ЦЕНзуРА ПОШТОВИХ УСТАНОВ НАДДНІПРЯНЩИНИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ У м. КИСВІ) 88

Микола Якименко

МЕТОДИКА ОЦІНКИ ЯКОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ
УГІДЬ ЕКОНОМІСТАМИ ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО
ЗЕМСТВА (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.) 95

Оксана Силка

ДИТЯЧІ ЯСЛА-ПРИТУЛКИ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПРИВАТНО-
ГРОМАДСЬКОЇ ІНІЦІАТИВИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ
ПОЧАТКУ ХХ ст. 98

Василь Отземко КИРИЛО СТЕЦЕНКО І ЙОГО ТВОРЧА СПАДЩИНА	102
Валерій Данилевський ІНЖЕНЕР ДМИТРО БІЗЮКІН І УКРАЇНА.....	107
Григорій Чуб ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО СОЮЗУ НА ГРОМАДСЬКУ ДУМКУ США У 1917 р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «СВОБОДА»)	110
Марія Шевченко ОТАМАН ЧОРНИЙ ВОРОН	114
Юлія Ігнатенко ІДЕОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ ПРОТИ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ	117
Владислав Кронгауз ТРАНСПОРТ ХАРКОВА В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ МІСТА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	123
Наталія Бережна КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ВІРМЕН ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ У 2000-х рр. ...	127

Правнича секція

Василь Мойсієнко ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПОДІЛУ ВЛАДИ У ДЕРЖАВАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ.....	131
Сергій Шамара ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ Й АДМІНІСТРАТИВНА РЕФОРМА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	138
Людмила Товстопят ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У РЕЛЯТИВІСТСЬКІЙ ТА УНІВЕРСАЛІСТСЬКІЙ НАУКОВІЙ ДУМЦІ	143
Людмила Кузнецова ІСТОРИЧНИЙ НАРИС ОПЛАТИ ПРАЦІ В СРСР	149
Олександр Хуткий ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОДАТКОВІ ПРАВОПОРУШЕННЯ В УКРАЇНІ (питання вдосконалення)	162
Віталій Смаглій ОСНОВНІ ПИТАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КОЛЕКТОРСЬКИХ ФІРМ В УКРАЇНІ	167

Дмитро Куценко ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІПОТЕКИ ЗЕМЛІ В УКРАЇНІ.....	171
---	-----

Економічна секція

Віталіна Корнійчук ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ ПРАКТИК СКЛАДАННЯ БУХГАЛТЕРСЬКОГО БАЛАНСУ НА ФІНАНСОВУ ЗВІТНІСТЬ В УКРАЇНІ	176
Ірина Антонова ОСОБЛИВОСТІ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВ МОЛОЧНОГО СЕКТОРУ	178
Віта Прокопенко ОРГАНІЗАЦІЙНІ СТРУКТУРИ УПРАВЛІННЯ	183

Психолого-педагогічна секція

Вікторія Ларіонова ВПЛИВ МУЗИКИ І КОЛЬОРІВ НА ЕМОЦІЙНІ СТАНИ ЛЮДИНИ.....	187
--	-----

Секція комп'ютерних наук та управління проектами

Костянтин Любченко ВИКОРИСТАННЯ КОМП'ЮТЕРА ПРИ НАВЧАННІ НЕЙРОННОЇ МЕРЕЖІ ЗА МЕТОДОМ ХЕББА	192
Борис Онищенко, Оксана Супруненко, Ігор Сиволовський РОЗШИРЕННЯ ТЕХНОЛОГІЇ OPEN MP НА МОВУ ПРОГРАМУВАННЯ ADA	194
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	197

Наукове видання

**XXIV БЕРЕЗНЕВА НАУКОВА
СЕСІЯ ОСЕРЕДКУ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ЧЕРКАСАХ**

Матеріали доповідей на засіданнях
секцій і комісій

Науковий редактор
Віталій Масненко

Комп'ютерне верстання
Людмила Любченко

Друк здійснено на різнографі Осередку НТШ у Черкасах
Людмила Любченко

Брошурування здійснено у РВВ
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Адреса Осередку НТШ у Черкасах:
18031, м. Черкаси, бульв. Шевченка, 81, к.520
тел. (0472)37-55-57

Здано до набору 11.01.2014. Підписано до друку 22.02.2014.
Формат 60х84/16
Папір офсет. Гарнітура Times. Ум.др.арк 13,25. Наклад 300